ڀوري ڇوڪري حق جي ڳولا ۾

[Adventures of the Brown Girl In Her Search for God]

•

از:

علامہ آء. آء. قاضي

۽

ايلسا قاضي

ڀوري ڇوڪري حق جي ڳولا ۾

[Adventures of the Brown Girl In Her Search for God]

•

از:

علامه آءِ. آءِ. قاضي

۽

ايلسا قاضي

•

مترجم:

سوڀار علي سومرو

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

١٩٨٦ع

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

چاپو پهريون ١٤٠٦ھ/١٩٨٦ع تعداد ٢٠٠٠

[سنڌي ادبي بورڊ جا حق ۽ واسطا قائم]

قيمت:

(آچو ڪاغذ ٢٥.٠٠ رپيا ۽ سادو ڪاغذ ٢٠.٠٠ رپيا)

Bhori Chokri Huq Jay Gola Meen: (Adventures of the Brown Girl In her search for God).

(Companion to the Black Girl of Mr. Bernard Shaw).
Written by: Mr. & Mrs. I.I. Kazi

Translated from English into Sindhi by: Soomar Ali Soomro.

Published by: The Sindhi Adabi Board,
Jamshoro/Hyderabad Sind, Pakistan.

First Edition: 1986, 2000 Copies

هيءَ ڪتاب ميان الله بچائي يوسف زئي مئنيجر سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس حيدرآباد سنڌ ڇاپيو ۽ محمد حسين ترڪ، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

ناشر طرفان پـ چار لفظ

برناڊ شا هڪ ڪتاب "ڪاري ڇوڪري خدا جي ڳولا ۾" لکيو هو، جيڪو انگلستان ۾ ١٩٣٢ع ۾ شايع ٿيو هو.

مرحوم علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب ۽ مرحومہ مسز ايلسا قاضي صاحبہ جن انهيءَ برناڊ شا جي ڪتاب جي جواب ۾ هي ڪتاب "ڀوري ڇوڪري حق جي ڳولا ۾" لکيو هو، جنهن ۾ هنن اسلامي نقطهءِ نظر پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. اصل ڪتاب انگريزي ۾ هو، جيڪو انگلستان ۾ ١٩٣٣ع ۾ شايع ٿيو هو. سنڌي ادبي بورڊ طرفان انهيءَ ڪتاب جا ٻہ ايڊيشن هڪ ١٩٦٨ع ۾ ۽ ٻيو ١٩٧٩ع ۾ شايع ٿيا هئا.

انهيءَ ساڳئي ڪتاب جو سنڌي ترجمو هينئر سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿي رهيو آهي، جيڪو پڙهندڙن جي هٿن ۾ آهي.

اميد ٿي ڪجي تہ اسان جا سنڌي پڙهندڙ ڀائر هن ڪتاب مان گهڻي ۾ گهڻو فيضياب ٿيندا.

جامشورو حيدرآباد (سنڌ) پاڪستان
٨- جمادي الاول ١٤٠٦ هجري
مطابق ١٩- جنوري ١٩٨٦ع

خادم العلم
(محمد حسين ترڪ)
سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ
جامشورو.

تعارف

”ڀوري ڇوڪري حق جي ڳولا ۾“ نالي هيءَ ڪتاب، جيئن ان جي ذيلي عنوان مان ظاهر ٿي رهيو آهي، سو ”ڪاري ڇوڪري، خدا جي ڳولا ۾“، ڪتاب جو جوڙيدار آهي، جيڪو ”برنارڊ شا“ جو لکيل آهي، ۽ هن ڪتاب کي انهيءَ سان گڏي پڙهڻ گهرجي.

هيءَ ڪتاب، جيڪو ”مسٽر شا“ جي انهيءَ ڪتاب جو، هڪ مسلمان مفڪر جي طرفان جواب آهي، جيڪو سڀ کان اول ”ڪانسٽيبل اينڊ ڪمپني لميٽيڊ (لنڊن) طرفان ”ڪاري ڇوڪريءَ جا خدا جي ڳولا ۾ ڏاڪڙا“ جي نالي سان سنه ١٩٣٢ع جي آخري ڏينهن ۾ شايع ڪيو ويو هو. ان کان پوءِ، وري اهو ئي ڪتاب پينگئن بڪس لميٽيڊ طرفان ”ڪاري ڇوڪري خدا جي ڳولا ۾“ جي مختصر نالي سان شايع ڪيو ويو آهي، ۽ ساڻ ئي ڪجهه ٻيون ننڍيون ڪهاڻيون به شامل ڪيل آهن، مسٽر ۽ مسز آءِ. آءِ. قاضيءَ ”ڀوري ڇوڪريءَ جا ڏاڪڙا“، سنه ١٩٣٣ع ۾ ”مسٽر شا“ جي ڪتاب جي جواب ۾ شايع ڪيو.

(١)

هن ڪتاب کي صحيح نموني ۾ سمجهڻ لاءِ ضروري آهي ته مسٽر شا جي ڪتاب ۾ ڪن مذهبي عقيدن ۽ رسمن جي جائزي هئڻ متعلق، سندس ڪتاب ۾ بيان ڪيل انهيءَ عام دليل جو حوالو ڏنو وڃي، جن کي انسان ذات جي عالمي عقيدي ۽ عمل طرفان تقدس ۽ احترام ڏنو ويو آهي. مسٽر شا تي نسلي ”ارتقا“ واري نظريي جو اثر ٿيل هو،

جهڙيءَ طرح آهو انهيءَ موضوع جي ليکڪن طرفان ويهين صديءَ جي اوائلي سالن ۾ پيش ڪيو ويندو هو، ۽ درحقيقت هن جي وڏي ۾ وڏي ڊراماٿي ڪتاب ”مٿئوسيلاه ڏانهن موٽ“ (١٩٢١ع) جي نظريي جو بنياد ٿي سندس ذهن ۾ هڪ اهڙي مڪتبءِ فڪر جي پيداوار هو، جنهن کي ”تخليقي ارتقا“ جي نالي سان سڏجي ٿو. هن جو ان کان اڳيون ڊرامون ”مئن ائنڊ سُپرمئن“ (١٩٠١-١٩٠٣ع) زندگيءَ جي اهڙي فلسفي جي عڪاسي ڪري رهيو هو، جيڪو انهيءَ فلسفي سان ٽڪرائجي رهيو هو، جنهن جي ڊارون (Darwin) جي عقيد تمندن حمايت ڪئي هئي. انهن ٻن متضاد نظرين، يعني ڊارون جي نظريي جي حامين ۽ تخليقي ارتقاء جي درميان جيڪو فرق هو، سو مختصر طور هن طرح سان بيان ڪري سگهجي ٿو: ڊارون جي نئون عقيدتمندن جو عقيدو اهو هو ته ڪائنات جي هيءَ ارتقاء هن ڳالهه ۾ هڪ مشين وانگر هلي رهي آهي، جو هڪ صنف محض ”اتفاقي“ تبديليءَ جي ذريعي جوابي عمل جو آله يا اوزار پيدا ڪري ٿي، جيڪو ان کي اتفاقي طور پنهنجي پسگردائيءَ جي ضرورتن لاءِ بهتر طريقي سان پاڻ کي تبديل ڪري سگهڻ جي قوت ڏيئي ٿو ۽ ان طرح ان کي پنهنجي بقا کي برقرار رکي سگهڻ جهڙو بڻائي ٿو. انهيءَ نقطهءِ نگاهه کان انساني بهتري ۽ اصلاح، مثال طور ”ڪنهن بي مقصد حادثي جو ڪم آهي، جيڪو حادثن جي سراسري تعداد جي اصول تحت، ڪنهن ٻئي وڏيڪ بي مقصد حادثي جي هٿان ڪنهن نه ڪنهن وقت ميسارجي وڃي ٿو.“ پر انهن ماڻهن جي مطابق، جن جو ”تخليقي ارتقا“ جي نظريي ۾ عقيدو آهي، اها قوت، جيڪا ارتقا کي پيدا ڪري ٿي، سا تخليقي آهي، يعني آها قوت پنهنجي ضرورت جي پختگيءَ ذريعي، شدت جي هڪ خاص درجي يا مقام وٽ پهچي، نئون سلسلو پيدا ڪري سگهي ٿي ۽ درحقيقت پيدا ڪري ٿي، جنهن سان اهو تخليق

۽ تنظيم ڪري ٿي.“ مسٽر شا جي بقول، ”جيڪڏهن بار کڻندڙ پهلوان هڪ ورزشي ۽ جسماني مقابلي جي وقتي ضرورت ۽ خسيس مقصد خاطر، هڪ پٺو سامهون آڻي سگهي ٿو، ته پوءِ هي خيال ڪرڻ بلڪل معقول ٿيندو ته اهڙوئي ضرورتمند ۽ سنجيده فيلسوف ۽ مفڪر ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ هڪ دماغ کي وجود ۾ آڻي سگهي ٿو. انهي حالتن ۾ قوت جا، هڪ خاص مقصد ۽ ضرورت خاطر، مختلف رخ آهن. تخليق اسان کي ڏيکاري ٿي ته قوت جو اهڙو رخ هر قسم جا ڪم ڪري ٿو: مثلاً سؤپيرين کي سؤ سؤ ٽنگون مهيا ڪري ٿو، ۽ مڇيءَ کي وري هڪ به ٽنگ کان محروم ڪري صاف ڪري ڇڏي ٿو، ڌرتيءَ تي گهمندڙن جون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ ٽنگون ۽ ٻانهون ٺاهي ٿو، سمنڊ وارن لاءِ کلڀون ۽ ڪنڊا يا ڪنيڙاتيون ڏي ٿو، کير پيئاريندڙ جانورن کي سندن ٻچڙن کي پيٽ اندر، ۽ پکين کي وري پيٽ کان ٻاهر (آني ۾) ٻچن کي پالڻ جي قوت ڏي ٿو، مطلب ته اسان کي پنهنجي حرڪت قائم رکڻ ۽ پنهنجن ذريعن ۽ وسيلن کي وڌائڻ لاءِ ڪنهن به قسم جي جسماني ترڪيب جي چونڊ ڪرڻ جي آڇ ڪري ٿو.“ (هن جي ڪتاب ”مٿو سيلاه ڏانهن موٽ“ جو مهاڳ ڏسو).

مسٽر شا جڏهن تخليقي ارتقا جو اِهو نظريو، مذهب سان لاڳو ڪري ٿو، تڏهن سندس اهو عمل هن کي اهڙن نتيجن تي پهچائي ٿو، جيڪي مذهب جي هزارن سالن جي قديم نظام کي، جيئن ان تي روايتي طور عقيدو ۽ ايمان رکيل آهي، نفرت ۽ بدناموسيءَ جي دائري اندر آڻي ٿو. مطلب ته مسٽر برنارڊ شا جي تخليق ڪيل ”ڪاري ڇوڪري“، پنهنجن ڏکن ڏاڪڙن جي آخر ۾، هن نا اميديءَ واري نتيجي تي پهچي ٿي ته مذهبي عقيدي تحت قائم ڪيل ديني ادارا ۽ اهو مذهب جنهن جي اهي پيداوار آهن، نامعقول آهي، ۽ جيتوڻيڪ هن جي ملاقات، سندس مهم جوئي جي دوران دنيا جي ذري گهٽ سڀني

وڏن مذهبن جي بانين سان ٿئي ٿي، پر ان هوندي به هن جي نگاهن ۾ انهن مان ڪنهن هڪ جي تعليم به ڪارگر ڪانهي، درحقيقت، هن ڪان سيني تي ڏڏولي ڪرائي وڃي ٿي.

آخرڪار، هوءَ هڪ اهڙي باغ ۾ وڃي، مالهڻ جي زندگي اختيار ڪري ويهي ٿي، جنهن ڪي "هڪ اهڙو جهانديده پيرسن شخص پوکي رهيو هو، جنهن جون اکيون اهڙيون حيرت انگيز هيون، جو هن جو سڄو منهن اکيون ئي اکيون نظر اچي رهيون هيون، هن جو نڪ اهڙو دلچسپ هو، جو هن جو سڄو منهن فقط نڪ ئي نڪ نظر اچي رهيو هو، ۽ هن جو وات اهڙي سواد جو شيطاني مظاهرو ڪري رهيو هو، جو هن جو سڄو منهن فقط وات ئي وات نظر اچي رهيو هو، تان جو ڪاري ڇوڪريءَ انهن ٽنهي اڻ ڏهڪندڙ ڳالهين ڪي، هيءُ فيصلو ڪري هڪڙي سان مطابقت ڏني ته هُن جو مُنهن مجموعي طور سڄو عقل ئي عقل هو. مسٽر شا جي ڪتاب ۾ ڪاري ڇوڪريءَ ۽ انهيءَ پوڙهي شخص جي درميان هليل گفتگوءَ جو هيٺيون رڪارڊ موجود آهي، جنهن لاءِ چئي سگهجي ٿو ته اها گفتگو، خدا جي ڳولا جي قدر و قيمت جي متعلق، مسٽر شا جي تعليم جي جوهر جي علامت آهي:

"اندر هلي اچ"، پوڙهي شخص چيو، "مون ڪافي گهڻي سوچ ويچار ڪان پوءِ ڏٺو آهي ته خدا جي ڳولا ڪرڻ جي بهترين جاءِ، هڪ باغ ۾ آهي. تون هُن جي ڳولا ڪرڻ لاءِ هِن هنڌ تي کوٽائي ڪري سگهين ٿي."

"خدا جي ڳولا ڪرڻ متعلق، منهنجو ڪو اِهو خيال ڪونهي"، ڪاري ڇوڪريءَ نا اُميد ٿي چيو، "توهان جي مهرباني، آءٌ اڳتي ويندي."

"ته پوءِ ڇا، تنهنجي خيال، جيئن تون ان ڪي سڏين ٿي، توکي ان تائين پهچايو آهي؟"

”نه“، ڪاري ڇوڪريءَ ٻيهندي چيو، ”آءٌ اِئين نه ٿي چئي سگهان ته آن اِئين ڪيو آهي. پر مون کي توهان جو خيال پسند ڪونهي.“

”گهڻن ئي اهڙن ماڻهن، جن خدا کي ڳولي لڌو آهي، ڪيس لهڻ کان پوءِ پسند نه ڪيو آهي ۽ آنهن پنهنجي باقي زندگي هن کان دور رهڻ ۾ گذاري آهي. ڀلا اِئين ڇو ٿي سمجهين ته تون هن کي پسند ڪندينءَ؟“

”مون کي خبر ڪانهي“، ڪاري ڇوڪريءَ چيو، ”پر هڪ مبلغ وٽ نظم جي هڪ سٽ آهي، جنهن ۾ چيل آهي ته جڏهن اسان کي اعليٰ ترين هستي نظر اچي، تڏهن اسان کي گهرجي ته ساڻس محبت ڪريون.“

”اهو شاعر ڪو احمق هو،“ پوڙهي شخص چيو، ”اسين ان کان نفرت ڪندا آهيون، ان کي صليب تي چاڙهيندا آهيون، ڪيس زهر ڏيئي ماريندا آهيون ۽ هن کي زنجير سان ٻنڌي ٻڌي جيئرو جلائيندا آهيون. مون پنهنجي سڄي زندگيءَ جي دوران پنهنجي ننڍڙي نموني ۾ خدا جو ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ۽ سندس دشمنن کي پنهنجي مٿان ڪيلڻ جو سبق سيکاريو آهي، پر جيڪڏهن تون مون کي چوندينءَ ته ”خدا رستو وٺيو پيو اچي ته آءٌ جيڪر ڪٺي جي ڪنهن قريب ترين پير ۾ گهڙي وڃان، ۽ تيستين ساهه کڻڻ جي جرئت نه ڪريان جيستين هو اتان لنگهي نه وڃي. ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هو مون کي ڏسي وٺي يا منهنجي بوءِ سنگهي وڃي ته پوءِ ڇا، هو منهنجي مٿان پنهنجو پير رکي چيڀاٽي نه ڇڏيندو، جيئن آءٌ جيڪر ڪنهن ننڍڙي زهريلي جيز کي چيڀاٽي ماري وجهان، جيڪا منهنجا حڪم نه مڃيندي هجي ها؟ انهن ويچارن کي، جيڪي هن طرح دانهون ڪندا خدا جي پٺيان ڊوڙن ٿا، ته ”ڪاش مون کي معلوم هجي ته آءٌ ڪيس ڳولي سگهندس“، پنهنجي متعلق تمام ڪو وڏو خيال هوندو، جو اهي ائين

سمجهن ٿا ته سندس موجودگيءَ ۾ هن جي اڳيان ٻيهي سگهندا. ڇا، تبليغ ڪندڙ پادريءَ توکي جيوپيٽر ۽ سيميل جي ڪڏهن ڳالهه ٻڌائي آهي؟"

"نه"، ڪاري ڇوڪريءَ چيو، "اها ڳالهه ڪيئن آهي؟"

"جيوپيٽر خدا جي نالن منجهان هڪ آهي،" پوڙهي شخص چيو، "توکي ته معلوم آهي ته هن جا ڪيئي نالا آهن، ائين آهي نه؟"

"جنهن ماڻهوءَ سان منهنجي سيني کان پوئين ملاقات ٿي هئي، تنهن هن کي الله جي نالي سان پئي سڏيو"، ڪاري ڇوڪريءَ چيو.

"برابر"، پوڙهي چيو، "چڱو ته ٻلا ٻڌ، جيوپيٽر کي سيميل سان محبت ٿي پيئي، ۽ هن کي ايترو لحاظ پيو، جو هو سيميل وٽ هڪ ماڻهوءَ جي صورت ۾ اچي ظاهر ٿيو، ۽ ساڻس ماڻهوءَ وانگر هلت ڪئي. پر پاڻ کي ايڏو ته وڏو سمجهيو، جو هن ڳالهه تي اڙجي بيٺي ته هو سندس سامهون هڪ ديوتا جي روپ ۾ ظاهر ٿئي ۽ ساڻس ديوتا ٻڻجي محبت ڪري. جنهنڪري هن انهيءَ ڳالهه تي اصرار ڪيو ته هو پنهنجي خدائيءَ جي پوري جلال سان هن وٽ اچي".

"پوءِ جڏهن هو انهيءَ صورت ۾ ظاهر ٿيو ته ڇا ٿيو؟" ڪاري ڇوڪريءَ پڇيو.

"بس، آهوئي ٿيو، جنهن جو هن کي اڳواٽ ئي خيال ڪرڻ گهربو هو ته ائين ٿيندو"، پوڙهي شخص چيو، "هوءَ مڇي مُسي ويئي ۽ ائين ٽڪاءُ ڏيئي ڏري پيئي، جيئن ڪا ننڍي تيڏ باهه ۾ سڙڻ مهل ٽڪاءُ ڏيئي ڦاٽندي آهي. تنهنڪري خبردار ٿجانءِ. تون سيميل وانگر بيوقوف نه ٿجانءِ. خدا تنهنجي ڏونٺ وٽ موجود آهي ۽ هو هميشه اتي موجود رهيو آهي. پر هن پنهنجي رحم و ڪرم سان پاڻ کي تنهنجي

اڳيان ظاهر نہ ڪيو آهي تہ متان توکي هن جي حد کان وڌيڪ معرفت، هوش کان ڪيڏي پاڳل نہ بڻائي ڇڏي.
تون پنهنجي لاءِ هڪ ننڍڙو باغيچو ٺاهہ ان ۾ کوٽائي ڪر، ۽ گل پوک، انهن جي ڪاڻ ڪُوٽ ڪر ۽ گڏ ڪر، ان وقت شڪر ڪر، جڏهن هو توکي ڪنهن اناڙيءَ وانگر غلط نموني ۾ ڪم ڪندو ڏسي تنهنجي ڏونٽ کي جهٽڪو ڏئي ٿو، ۽ جڏهن توکي ڪاريگريءَ سان باغباني ڪندي ڏسي ٿو، تڏهن توکي دعائون ڏئي ٿو."
"تہ پوءِ ڇا، اسين هن جي موجودگيءَ کي ڪڏهن بہ برداشت نہ ڪري سگهنداسين؟" ڪاري ڇوڪريءَ پڇيو.
"مون کي يقين آهي تہ نہ"، پيرسن مفڪر چيو، "ڇاڪاڻ تہ اسين ڪڏهن بہ هن جي موجودگيءَ کي ان وقت تائين سهي نہ سگهنداسين، جيسين اسان هن جا سڀ مقصد پورا نہ ڪيا آهن، ۽ پاڻ ديوانائون نہ ٿيا آهيون. پر جيئن تہ هن جا مقصد لامحدود آهن، ۽ اسين پاڻ انتهائي محدود ۽ مختصر آهيون، ان ڪري خدا جو شڪر آهي تہ اسين ڪڏهن بہ هن جي مقصدن کي پروڙي نہ سگهيا آهيون، اسان جي لاءِ ائين ئي بهتر آهي. جيڪڏهن اسان جو ڪم پورو ٿي ويندو، تہ پوءِ اسين وڌيڪ ڪنهن ڪم جا نہ رهنداسين. بس پوءِ اسان جو آنت اچي ويندو. ان کان پوءِ هو اسان جهڙن بدصورت ۽ خسيس جيوڙن کي فقط ڏسڻ لاءِ تہ جيئرو نہ رکندو، تنهنڪري اندر هلي آءُ، ۽ هن جي تعريف ۽ ساراهہ ۾ هن باغ پوکڻ ۾ مدد ڪر، باقي ٻيو سڀڪجهہ مٿس ئي ڇڏي ڏي."
جلد ئي پوءِ، ڪاري ڇوڪري مالهڻ جو ڪم شروع ڪرڻ لاءِ جڏهن آئي رهي پيئي، تڏهن سندس ملاقات "سُرخ وارن" واري هڪ آئرش نسل جي ماڻهوءَ سان ٿي، جيڪو پنٽين پاسي واري باغيچي ۾ بورچيخاني ۾ ڪم ايندڙ ڀاڄين پوکڻ جي ڪم ۾ مصروف هو". پڙهندڙ پاڻ ئي سڃاڻي

سگھندو ته سرخ وارن وارو ماڻھو خود مسٽر شا کان سواءِ ٻيو ڪوئي ڪونه هو. ڪاري ڇوڪريءَ جي مھم جوئي اِتي پھچي، ”سرخ وارن واري آئرش ماڻھوءَ“ سان شادي ڪرڻ تي ختم ٿئي ٿي، ۽ پوءِ ڪتاب جو اختتام هن ڳالھه سان ٿئي ٿو:

”چنانچه، انھن جي ٻاڻ ۾ شادي ٿي؛ ۽ ڪاري ڇوڪريءَ آئرش ماڻھوءَ ۽ ٻارن کي (جيڪي وڻندڙ ڪارڙي رنگ وارا هئا) ڏاڍي عقلمندي سان هلايو ۽ انھن لاءِ سندس دل ۾ چاهت به پيدا ٿي ويئي. ڪاري ڇوڪري، ٻارن جي نگھبانيءَ، باغيچي پوکڻ ۽ مڙس جي پراڻن ڪپڙن جي مرمت ڪرڻ، (جيڪي هوءَ ڪيس لاهي آچلائڻ تي آماده ڪري نه سگھي)، جي مصروفيتن جي درميان سچو وقت ايتر يقدر رُڌل رهندي هئي، جو هن جي دماغ مان خدا جي ڳولا وارو خيال اڪثر وقتن تي ميسارجي ويندو هو؛ پر ڪي گھڙيون اهڙيون به ايندڙيون هيون، خصوصاً جڏهن هوءَ پنھنجي هڪ دلپسند ڪارڙي ٻار کي وهنجارڻ کان پوءِ، جيڪو ڏاڍو ماٺيڻو ۽ خاموش طبع هوندو هو، سڪائيندي هئي، تڏهن هن جو خيال سندس ڳولا ڏانھن موٽي ويندو هو. هاڻي، فقط هن کي انھيءَ ڳالھه تي عجب لڳندو هو ته هڪ ڇوڪري ٻاڻ کي دنيا ۽ جھان جو مرڪز سمجھي خدا سان ملاقات ڪرڻ لاءِ نڪري پوي ٿي، جنھن جو اجها تائين ڪو نڪاڻو به ڪونھي؛ ۽ جنھن کي هڪ تبليغ ڪندڙ پادريءَ ائين سيکاريو آهي ته هوءَ خدا کي هڪ اهڙي هستي سمجھي، جنھن کي انھيءَ ڪم کان وڌيڪ ڪو ٻيو ڪم ئي ڪونھي ته هو ڇوڪريءَ جي هر هڪ فعل کي جاچيندو رهي ۽ ان جي چوڪسي ڪندو رهي ۽ ٻاڻ کي هن (ڇوڪريءَ) جي نجات لاءِ پريشان ۽ فڪرمند ڪندو رهي. اهو سوچيندي ڇوڪريءَ پنھنجي ڪارڙي ٻار کي ڪيترڪتائي به ڪئي ۽ ڪانئس پڇيائين، ”سمجھه ڪٿي ته مون خدا کي گھر ۾ موجود ڏٺو هجي ها، ۽ پوءِ جيڪڏهن

هو مون کي اهڙو اشارو ڏني ها ته مون کي آتي ترسڻي حد کان وڌيڪ وقت گذري ويو هو، ۽ هُن کي پيا ٻه ڪم ڪرڻا پيا هئا، ته پوءِ جيڪر آءٌ ترسي ڇا ڪريان ها؟"

اهو هڪ اهڙو سوال هو، جنهن جو ڪارڙو ٻار جواب ڏيڻ کان قاصر هو، هن فقط وڏا وڏا ٽهڪ ڏنا ۽ سندس ڪَرايون پڪڙڻ جي ڪوشش ڪئي. آخر جڏهن ڪارڙو ڇوڪرو وڏو ٿيو ۽ هن کان آزاد ۽ خود مختيار بڻيو، ته آئرش ماڻهو بلڪل بي اختياري طور سندس عادت بڻجي ويو، گويا هو سندس ئي هڪ حصو هو، تڏهن ئي انهن ٻنهي هن کي پنهنجي وجود کان دور ڪيي وڃڻ کان بس ڪئي ۽ پوءِ هڪ دفعو ٻيهر اڪيلائي ۽ فرصت نصيب ٿيس، جنهن ۾ هن وري پاڻ کي انهن خيالن ۾ وڪوڙيل ڏٺو ۽ اهي سا ڳيا سوال سندس ذهن ۾ اڀرڻ لڳا، ۽ انهيءَ وقت تائين، سندس پختو ذهن ۽ دماغ هن کي انهيءَ منزل کان گهڻو پري ڪيي ويو هو، جتي ٻُتن کي ڏنڊن سان ڀڃڻ ڀورڻ ۾ ڪو مزو هوندو آهي."

(۲)

مسٽر ۽ مسز آءِ. آءِ. قاضي مذهب جي تنظيم کي انهيءَ منڪرانه نقطهءِ نظر سان ڏسڻ ۽ سمجهڻ جي آبتڙ ۽ ان جي مخالفت ۾، ديني عقيدي ۽ عمل جي ارتقا جي اهم ۽ مکيه خاصيتن جو هڪ صاف ۽ واضح بيان پيش ڪن ٿا، جيئن ماڻهو انهن کي تاريخ ۽ نفسيات جي روشنيءَ ۾ ڏسي. هنن جو ڍنگ عالمانه ۽ فاضلانه آهي. جڏهن پوري ڇوڪريءَ جي "ڏاڪڙن" جو غور سان مطالعو ڪجي ٿو، تڏهن آهي انسانذات جي مذهبي نظريي جا اهي اهم سنگ ميل نظر اچن ٿا، جيڪي تاريخ جي پردن هٽائڻ ۽ هڪبئي پٺيان کولڻ سان ظاهر ٿيندا وڃن ٿا. جيئن هن ڪتاب جي ٻاهرئين پوش تي نڪتل تصوير ڏيکاري ٿي ته

”پوري چوڪري“ سان خود تاريخ هڪ شخصيت جو روپ ڌاري مخاطب ٿي رهي آهي. پڙهندڙ کي جنهن واحد هڪ مڪتب جي روشنيءَ ۾ مذهبي ترقيءَ جي صرف و نحو کي سمجهڻ جي دعوت ڏني ويئي آهي، سو علمِ نفسيات آهي. اسان جي ليڪن انسان جي مذهبي فڪر جي مختلف زاوين کي سمجهائڻ لاءِ نفسياتي ڳالهين کان گهٽو ڪم ورتو آهي. تاريخ ۽ علمِ نفسيات اهي ٻئي آخري اپيل جي اها عدالت آهن، جنهن جي حضور ۾ اسان جا ليکڪ پوري چوڪريءَ جي فڪري لاڙن کي فتويٰ لاءِ پيش ڪن ٿا ۽ ڪيس هن بنيادي حقيقت تي پهچائڻ لاءِ، — ته دنيا ۾ مختلف ۽ گهڻا مذهب ڪينهن، بلڪ هڪ ئي مذهب آهي، هن کي مختلف نوعيت جي مذهبي تجربن مان گذارين ٿا. انسانذات جي تاريخ ۾ مختلف مذهبن کي محض انهن مختلف طريقن طور سمجهيو ويو آهي، جن ۾ دنيا جي مختلف قومن کي جدا جدا دؤرن ۾ عالمي دين جي پيغمبرن طرفان اها تعليم ڏني ويئي آهي ته اهي پنهنجي اصلي فطرت جي بهترين خدمت ڪهڙي طرح ڪري سگهن ٿا ۽ اهڙي طرح انسانذات جي ارتقا ۽ ترقيءَ جي رفتار ڪيئن تيز ڪري سگهن ٿا. ”هر دور لاءِ هڪ جدا ڪتاب آيو آهي، جنهن ۾ خدا ئي رضا جو انڪشاف ڪيو ويو آهي ۽ منجهن انهيءَ مخصوص دؤر لاءِ گهربل خدائي قانون ڏنو ويو آهي، تان جو وري هڪ نئون ڪتاب وصول ٿيو آهي.“ (انهيءَ طرز جي فڪر لاءِ ڏسو صفحو ٩٦ ۽ ان کان پوءِ ايندڙ صفحا). انسان جي مذهبي واڌاري کي، اهڙيءَ طرح ارتقائي پس منظر ۾ ڏيکاريو ويو آهي. الهامي ڪتابن کي الله تعاليٰ طرفان ابن — آدم کي تعليم ڏيڻ ۽ کيس فڪري بلوغت جي انهيءَ نقطي تي پهچائڻ جو طريقو ڏيکاريو ويو آهي، جڏهن هن ۾ پنهنجي ارتقا جي مسئلي کي خود پنهنجن هٿن ۾ کڻي سگهڻ جي توقع رکي سگهڻ ممڪن ٿيو. اهو مقصد پڙهندڙ جي اڳيان، انسان جي مذهبي

شعور جي مختلف ترقياتي منزلن جي تصوراتي تعمير کي نؤن ڪري ۽ سامهون آڻي حاصل ڪيو ويو آهي، تان جو پوري چوڪري پنهنجي تلاش جي آخري منزل ۾ حضرت محمدؐ (صلي الله عليه و آله وسلم) جي سامهون پهچي ٿي، جيڪو هن کي الله جو آخري پيغام ڏي ٿو. "اهو پيغام آخري" هن ڪري آهي، جو جنهن ڪتاب ۾ آهي احڪامات شامل آهن، سو ڪوئي احڪامات جو ڪتاب نه، بلڪ اهو جيڪو ڪتاب آهي سو مختلف قسم جي طريقن جو مشورو ڏي ٿو، جنهن جي ذريعي هرهڪ ماڻهوءَ کي جدا جدا نموني ۾ الهام وصول ٿيندو رهندو ۽ انهن کي اهڙن ميعادي الهامن جي ضرورت نه رهندي جيڪي وقت بوقت ايندا رهيا آهن. انسان هاڻي چڱيءَ طرح سان بلوغت کي پهچي چڪو آهي. هاڻي هن کي آئينده لاءِ ائين نه چيو ويندو ته "تون هيئن ڪندين" يا "تون هيئن نه ڪندين". پر هيءُ ڪتاب هاڻي هن کي ٻه وڏا ۽ ويڪرا رستا ڏيکاري ٿو ۽ هن کي انهن ٻنهي رستن مان پنهنجي مرضيءَ سان چونڊ ڪرڻي آهي پر جيڪڏهن هو غلط رستو چونڊي ٿو ته پوءِ هن لاءِ وڏي مصيبت آهي. مرد ۽ عورت کي هاڻي چونڊ ڪرڻ جي وڏيڪ آزادي حاصل آهي، پر اهي اوترائي وڏيڪ ذميدار آهن." (ڏسو صفحو ٧٠)

درحقيقت، پوري چوڪريءَ جي سندس خدا جي ڳولا ۾ ڏاکڻن کي قرآن مقدس جي انهيءَ دعويٰ تي هڪ طرح جي تنقيد آهي، ته سمورا مذهب هڪ ئي طرح جي بنيادي ۽ ابتدائي مذهب ۽ حقيقت جي نموني جا مختلف طريقا آهن. ان ڪري هڪ معتقد کي هدايت ڪئي وئي آهي ته هو سڀني ڪتابن ۽ سڀني نبين تي ايمان آڻي، جي هو انسان ذات ڏانهن ڪٺي آيا آهن. انسان ذات کي اهو اختيار نه ڏنو ويو آهي ته اهي انهن منجهان ڪنهن به هڪ جي وچ ۾ امتياز يا فرق آڻي، جيئن اسان جي مصنفين جي طرفان ڪتاب ۾ بيان ڪيو ويو آهي،

پوري چوڪريءَ کي ديني ترقيءَ جي مختلف منزلن وچان گذاريو وڃي ٿو. اهڙيءَ طرح هن کي اندروني طرح انهيءَ رحمت کي حاصل ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو وڃي ٿو جا "اسلام" دين جي ظاهر ڪيل آخري صورت طرفان منظور ڪيل شڪل ۽ صورت آهي. مذهب ۽ حقيقت جي نموني جا مختلف طريقا آهن. مختلف مذهبي نبين جي ڪانفرنس ۾ جيڪا مصنفين طرفان بنائي پيش ڪئي ويئي آهي، جن مان هرهڪ جي پيغام کي مذهبي ترقيءَ ۽ ترويج پيش ڪرڻي هئي، آخري پيغمبر جي ننڍڙي تقرير (جيڪا هن ڪتاب جي ص ١٤١ تي ڏسي سگهجي ٿي)، اسلام جي تاريخي حيثيت ۽ اهميت کي ظاهر ڪري ٿي. آخري پيغمبر جي پيغام کي، اهڙيءَ طرح "انسانذات جي اڳوڻن سڀني مذهبي اڳواڻن جي ڏنل خاطري ۽ پڪ ڪري ڏيکاريو ويو آهي — انهن نبين مان ڪن جا نالا مقدس ڪتاب ۾ ظاهر ڪيا ويا آهن، ۽ انهن ۾ اهڙا بيا (انبياءَ) به آهن جن جا نالا ان ۾ مذڪور نه ڪيا ويا آهن. اسلام کي اٿين بيان ڪيو ويو آهي ته هو سڀني مذهبن جو عروج آهي، انسان ذات جي مذهبي ارتقا جو ڪمال آهي. ان جي بدولت جنهن کي مذهب چئجي اهو اٿين پنهنجي آخري منزل تي رسي ٿو جيئن ڪو گل يا ڪو ميوو، هڪ ٻوٽي جي زندگيءَ جو چيهه هوندو آهي، جنهن پنهنجي زندگي اُن ٻج سان شروع ڪئي هجي جو زمين ۾ پوکيو ويو هجي.

جڏهن الله جي آخري رسول جي تقرير ختم ٿي ويئي تڏهن اُن پوري چوڪري جو اهو عرض ته "اڃا مون خدا کي ڳولي هٿ نه ڪيو آهي". اُن جو جواب تاريخ هن طرح ڏئي ٿي، جو فاضل مصنف بيان ڪيو آهي:

"تاريخ زور سان ٽهڪ ڏيئي چيو ته ابن الانسان ضدي آهي،" هن چيو، "هن ڪان پوءِ به تون اهو محسوس

۽ ڪيو آهي ته آخري تڪميل ۽ هن دنيا جو آخري ڪم خدا کي ڏسڻ آهي.

”توکان وسري ويو آهي ته توکي اڳيئي خدا جي وجود جون جهلڪون نظر آيون آهن، حالانڪ اهي فقط ٿاڦوڙا هڻندڙن واريون جهلڪون آهن، جن کي اهي فقط ڇهڻ جي حِسَ ذريعي ملن ٿيون. صحيح اهي ئي جهلڪون آهن، جن هڪ يا ٻيءَ صورت ۾ زندگيءَ کي ممڪن بڻايو آهي ۽ جيڪي ماڻهوءَ کي سندس منزلِ مقصود ڏانهن اڳتي وڌڻ ۾ مدد ڏين ٿيون.

”احساس: منهنجي ٻچڙي، احساس جنهن جي معنيٰ آهي، خدا جي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ قريب ٿيڻ ۽ جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ مڪمل جهلڪ ڏسڻ، جيئن هن کي سندس مڪمل شان و شوڪت ۽ پوري پوري رعب ۽ دٻدٻي ۾ ڏسي سگهجي.“

اسلام کي، اهڙيءَ طرح ”خدائي رهنمائي“ جو پورو پورو احساس سمجهجي، احساس، سمجهه جي دور جو اسلام کان اڳين دورن جي ترقي خلاف افتتاح ڪري ٿو، جيڪو پڻ الهامي حقيقت جي ذريعي سان آندو ويو هو. قرآن مقدس، جيئن هن کان اڳ به چيو ويو آهي- بهرحال انهن ڪتابن جي نوعيت جو ناهي، جيڪي الله تعاليٰ جي طرفان احڪامات ڏين ٿا. اهو يقيناً ”فرقان“ آهي يعني اهو ڪتاب آهي، جيڪو اسان لاءِ هڪ طبقہ وار قدرَ مقرر ڪري ٿو ۽ اسان کي هن لاءِ مدعو ڪري ٿو ته اسين پنهنجي ”آزادانه طور چونڊيل ۽ انتخاب جي ذريعي اخلاقي، مادّي ۽ روحاني بهتري ۽ چڱائي حاصل ڪريون. اسان کي خدائي قانون جي ذريعي مقرر ڪيل حدن اندر اهڙيءَ طرح عمل ڪرڻو آهي، جو اسين چڱائيءَ جي قوتن جو طرف وٺي سگهون ۽ برائيءَ جي قوتن جو مقابلو ڪري سگهون.

جيڪڏهن ”ارتقا“ جو آخرڪار ڪو مفهوم يا معنيٰ آهي ته انسان کي ائين سمجهڻو پوندو ته هو هڪ اهڙي شيءِ آهي

جا پنهنجي ئهڻ جون منزلون طئي پئي ڪري، برعڪس آن شيءِ جي، جا مڪمل طور تيار ڪئي ويئي آهي. هاڻي سوال آهي ته آن ڏس ۾ جو مطلوب آهي ته انسان کي ڪهڙيءَ طرح سان ارتقا ڪرڻ جڳائي؟ اهو ئي سڀ کان وڏيڪ اهم سوال آهي.

اسلام چوي ٿو ته ”هو ارتقا جي ذريعي اعليٰ تر درجي ڏانهن ترقي ڪري وڃي سگهي ٿو، جيڪڏهن هو هن زمين تي پنهنجي زندگي، آزاديءَ سان رهڻ لاءِ، انهيءَ خدائي ۽ دور دراز منزلِ مقصود ڏانهن انهيءَ زندگيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ رکي ٿو، جيڪا بهتر ۽ دائمي آهي.“ احساسن جي زندگيءَ يا حياتياتي احساسن کي نفرت سان ڏسڻو ناهي، ــــ چاڪاڻ ته اسلام ۾ ڪابه اهڙي شيءِ ڪانهي، جنهن کي اسين نفرت سان ڏسون ــــ پر ان کي انهن جي مطالبات ۽ توقعات کان وڏيڪ مٿي چڙهي هلڻ جو ذريعو بڻائڻو آهي. ڪوبه تعجب ناهي، جو قرآن ڪريم ۾ فرمايو ويو آهي، ”اسان زندگي ۽ موت هن لاءِ خلقيو آهي ته جيئن آزمائي ڏسون ته اوهان منجهان ڪهڙا ٿا سهڻن سُٺن ڪمن ۾ هڪٻئي کان وڏيڪ گوءِ کٽي سگهن.“ (ڏسو سورة ٦٧، ع ٢)

ماڻهوءَ کي ان لاءِ هيٺ موڪليو ويو آهي ته جيئن هو پنهنجي انهيءَ خالق ۽ مالڪ جي بهترين طريقي سان خدمت ڪري سگهي، جنهن هن کي باقي ٻي مخلوقات جي مٿان اختيار ڏنو آهي. هو هت ڪم ڪرڻ لاءِ آيو آهي، قدرتيءَ جي خدمت ڪرڻ لاءِ آيو آهي. جهڙي طرح ڪارلائيل چوندو هو ته هو الله تعاليٰ جي هن سڄي قدرتيءَ کي سائي زمين ۾ بدلائڻ لاءِ آيو آهي. هن کي سڀ ڪم الله جي نالي ۾ ڪرڻا آهن، جيڪو رحيم ۽ ڪريم آهي. قدرتيءَ تي انسان جي زندگي، اهڙيءَ طرح ڪيس انهيءَ موقعي سان نوازي ٿي، جيڪو هن کي ”ملڪوتي زندگيءَ“ ڏانهن وٺي وڃي ٿو. زمين تي سندس زندگي، هن کي انهيءَ ٻج واري

ڪوندي سان نوازي ٿي، جنهن ۾ اهي ٻج ڦٽي نڪرن ٿا، جيڪي اڳي يا پوءِ ڪيس دائمي زندگيءَ جو فصل ڏين ٿا، انهيءَ صورت ۾ اهو هڪ اهڙو ميدان پڻ ٿي وڃي ٿو، جنهن ۾ سنڌس نيڪين ڪي چڱاين ۽ بدين کي بڇڙاين جي صورت ۾ هڪٻئي سان مقابلي ڪرڻ جو موقعو پڻ ملي ٿو.

(٣)

ڳالهين جي انهيءَ نقطهءِ نگاهه ۾ ماڻهو پڇي سگهي ٿو، "ته پوءِ پلا انهيءَ نقطهءِ نگاهه ۾، جنهن ۾ ڪاري چوڪري ۽ ڀوري چوڪري، انتهائي مخالفانه سوال ۾ رد عمل ظاهر ڪن ٿيون. فرق ڪهڙو آهي؟" يعني ته "خدا ڪٿي آهي؟" ڪاري چوڪريءَ کي سندس مسئلي جو حل هڪ باغيچي پوکڻ ۾ ملي ويو يعني ته زمين تي ڪنهن نه ڪنهن قسم جي ڪم ڪرڻ ۾ ملي ويو. ڀوري چوڪريءَ ٻئي طرف نبي آخر الزمان صلعم کي پڌڻ ۽ کيس غور سان سمجهڻ سان خدا جي معتقد ٿي پوي ٿي، انهن ٻنهي جوابن جو نسبتي قدر ڪهڙو آهي؟

ابتدائي طور، جيڪڏهن ڪم ۽ پورهئي جي اصول جي مطابق نجات ملڻي آهي ته پوءِ اسان کي برنارڊ شا کان پڇڻ گهرجي ته هو اسان کي پڌائي ته ڇا، کيس هڪ مالهيءَ جي حيثيت ۾ ڪم ڪرڻ ۾، جيڪو خدا جي سڳل قدرتيءَ کي قيرائي، سرسبز زمين جي صورت ۾ آڻي ٿو، ۽ هڪ اهڙي ڏوهاريءَ جي ڪم ۾ فرق محسوس ٿئي ٿو، جيڪو عوامي امن امان ۽ اخلاقي تنظيم جي بنيادن کي لوڏائڻ ۽ بدلائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، ظاهر آهي ته مسٽر شا جي نقطهءِ نگاهه کان، اصولي طور ڪنهن به ڳالهه يعني هڪ قسم جي ڪم ۽ ٻئي قسم جي ڪم ۾ ڪوبه فرق روا نه هئڻ گهرجي. اخلاقي ۽ بداخلاقي ڪمن جي درميان جيڪو فرق آهي تنهن کي تخليقي

ارتقا وارو اصول چڱيءَ طرح بيان ڪري نٿو سگهي. پر پوءِ، انسانذات صدين جي دوران گهڻن ني قسمن جي ڪمن جي درميان تفريق جي ليڪ پيدا ڪئي آهي — جن مان ڪي سٺا ۽ صحيح سمجهيا ويندا آهن ۽ ڪي بيا وري خراب ۽ بڇڙا سمجهيا ويندا رهيا آهن. مسٽر شا تخليقي اصول جي لحاظ کان انهن جي درميان اهڙو سنهو ۽ باريڪ فرق ڪيئن پيدا ڪري سگهندو؟ اچو ته پلا هي مثال وٺون ته هڪ ماڪيءَ جي مک، جيڪا ماکي گڏ ڪري ٿي ۽ هڪ پکي، جيڪو پنهنجو آکيرو ٺاهي ٿو، ۽ هڪ ڪوريئڙو، جيڪو پنهنجي لاءِ ڄار اُني ٿو، تن جو ڪم هڪ اهڙي ماڻهوءَ کان مختلف ني ڪيئن ٿو سگهي، جيڪو مثال طور هڪ رازي جي حيثيت ۾ پٿر ڪٽي ٿو ۽ انهن مان هڪ گرجا گهر تعمير ڪري ٿو؟ انهيءَ جو جواب اهو ني سگهي ٿو ته ماڻهوءَ ۾ ڪم ڪرڻ جو جذبو انهيءَ قسم جي اخلاقي هوشياريءَ جي قسم جي، انهيءَ تياريءَ جي نموني کان باخبر ڪري ٿو، جنهن سان هو ڪم ڪري ٿو، اهو سڄو دارومدار انهيءَ روح ۽ جذبي تي آهي، جنهن سان هو ڪم ڪري ٿو.

”تخليقي ارتقا“ جي نقطهءِ نگاهه کان، جن قياس آرائين جي مٿان مسٽر شا پنهنجن مذهبي قلعن جي تعمير ڪري رهيو آهي، ائين پيو معلوم ٿئي، ته اهڙي ڪابہ تعمير ڪانهي، جنهن جي نقطهءِ نگاهه کان اهڙي ڪنهن قسم جي قابلِ اطمينان ۽ پين سوالن جو جواب ملي سگهندو ۽ اهو بلڪل صحيح آهي ته مسٽر برنارڊ شا ڪاري چوڪريءَ جي باغبانيءَ لاءِ پڪ باغ جي ساليءَ کان هيئن چوائي پورائي ڪرائي ٿو ته ”ڪيس هن جي خوبيءَ ۽ خصلت لاءِ باغ جي باغباني ڪرڻ گهرجي ۽ باقي پيو سيڪجهه هن جي پنهنجي سمجهه لاءِ ڇڏي ڏيڻ گهرجي.“ سوال آهي ته چاهه ائين بہ ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن ماڻهوءَ ۾ اها اميد رکي سگهجي ٿي، جيڪو باغ جي باغباني ڪري سو اهو ڪم فقط

هن جي مقدس نالي ۾ ڪري ۽ هن جي پنهنجي شان و شوڪت لاءِ ڪندو رهي ۽ هو پاڻ کنهن نه ڪنهن طرح سان اهو آسرو نه رکي ته هو موجود آهي ۽ اِن کان علاوه، اهو خود انهيءَ جو ئي قانون آهي ته ماڻهو فقط سندس مقدس نالي ۾ ڪم ڪرڻ ۽ سندس شان و شوڪت لاءِ محنت ۽ مشقت ڪرڻ سان ئي نجات حاصل ڪري سگهندو!

پوءِ، ته سڄي معاملي جي پاڙ اِهائي آهي سمورا غيرمذهبي فلسفا اسلام سان انهيءَ معاملي ۾ متفق ٿيندا نظر ايندا ته اسلام وانگر اهي پڻ ماڻهوءَ کي هن ڌرتيءَ تي محنت ۽ مشقت ڪرڻ جو فرض عائد ڪن. پر اسلام ان کان ڪجهه اڳيرو وڃي ٿو. اهو چوي ٿو ته محنت ۽ مشقت ڪافي ناهي، جيڪڏهن اها خدا تعاليٰ جي مرضيءَ کي پوري ڪرڻ لاءِ نه ٿي ڪئي وڃي. انسان فقط تڏهن ئي خدا تعاليٰ جي قربان گاهه تي پاڻ کي نوائي پورو پڄي سگهي ٿو، جيئن انسان جي مرضي نه، پر خدا تعاليٰ جي رضامندي پوري ٿي سگهي، جتي اسلام اسان کي خدائي موجودگيءَ جي، خدا کي ”لاشريڪ له“ طور تسليم ڪرائي ته جنهن جو ٻيو ڪوبه ثاني ڪونهي، اتي اها ڳالهه خواهه انبياءِ عليهم السلام يا غيرمذهبي فيلسوفن جي تعليم جي بنيادن تي به تسليم ڪرائي ٿو، خواهه اهي پنهنجو موقف مادي يا کهڙي به بنياد تي رکن. وٽن اهڙو ڪو تاريخي لاڳاپو، سندن قياس آرائين جي حلقي ۾ نه آهي جو ابدي ۽ الاهي وجود جي متعلق هجي، جنهن ڏانهن اسلام ئي رهنمائي ڪري ٿو.

چنانچه، اهائي آها عظيم ديوار آهي، جيڪا هڪ معتقد ۽ خدا جي موجودگيءَ جي نه مڃڻ جي غيرمذهبي نقطهءِ نگاهه جي وچ ۾ حائل آهي، مذهبي نقطهءِ نگاهه، الله تعاليٰ جي مرضيءَ ۽ خواهش جي پوري تعميل جي تقاضا ڪري ٿي. جنهن

جو مقصد انسان ذات جي مجاهدانه شاندار ۽ انسان جي ضرورتن لاءِ اهڙن مقصدن خاطر محنت ۽ مشقت جي اعليٰ ترين ضروريات جي ذريعي انهيءَ پهچ لاءِ پورائي ڪرڻ گهرجي، جن جي رسد اعليٰ ترين ۽ خاص طرح پهچ کان ٻاهر هوندي آهي، اهي سمورا فلسفا، جيڪي مذهبي خيالن ۽ نظرين کي رد ڪن ٿا، بهرحال انسان ذات جي هن زمين تي محنت ۽ مشقت ڪرڻ واري وعدي تي زور ڏين ٿا. اهي ائين نه ٿا چون ته انسان ذات خود کي تاريخ جي قربان گاهه تي چو ڏ قربان ڪري، يا ته هو چو اهڙن خيالن جي تحاصل لاءِ ڪشالا ڪڍي جن جي تڪميل جو ثمر هو پنهنجي زندگيءَ ۾ ڏسي نه ٿو سگهي. جيڪڏهن انسان هڪ ماده ۽ چرپر کان وڌيڪ ڪجهه به ڪونهي ته پوءِ ڪيس ان ڏينهن کان بعد لاءِ ڪابه اميد رکڻ نه جڳائي جڏهن سندس ڏينهن هن زمين تي ختم ٿين! سو، هو ان واحد زندگيءَ کي چو قربان ڪري! ان لاءِ ته جڏهن هُو نه هوندو تڏهن جنهن قبيلي ۾ هو ڄائو هوندو اهو ڪجهه حاصل ڪري! انهن سڀني ڳالهين جي باوجود جيسين هڪ معتقد عمل ڪندو ٿو رهي ته اهو ڪي حاصل ڪري جو تاريخ جي مادي تشريح جي احاطي ۾ يقيناً گذر جو مڪان آهي. اگر انسان جو ضمير آزاد نه هجي ۽ خدائي روشنيءَ جو پهلو سندس اندر محض هڪ مشروط ڳالهه هجي، جيئن هو فقط ماحول جي ماده جو تحرڪ هجي ته هو آخر ڪيئن ڪو عمل ڪري سگهندو، مجال جو هو تاريخ جي پيچري کي متاثر ڪري سگهي!

ساڳيءَ طرح ڊاڪٽر رابرٽ برِيفالٽ، (جيڪو هڪ وڌيڪ ارتقا پسند آهي) جيڪو پڻ انهيءَ نتيجي تي پهچي ٿو ته اسان لاءِ ڪوشش ڪرڻ جو وڏي ۾ وڏو ڪم، ارتقائي مقصدن کي پوري ڪرڻ ۾ آهستي آهستي وڌيڪ ڪوشش ڪرڻ آهي، انهيءَ ڳالهه کي سمجهائڻ ۾ مشڪل

محسوس ڪري ٿو ته آخرڪار انسان ڪي ارتقائي مقصدن ڪي اڳتي وڌائڻ ۽ انهن ڪي ترقي ڏيڻ ئي "ڇو" گهرجي؟ ۽ انسان جي ارتقا جو آخرڪار ثبوت ئي ڪهڙو آهي؟ سندس چوڻ مطابق ان جو مقصد انسان ذات ڪي ڏاهڻ آهي، ۽ ڊاڪٽر بريفالٽ جي مطابق، اها هڪ نهري شيءِ آهي، ڪجهه قدر سخت شيءِ آهي، ڪجهه قدر چيز آهي، جنهن لاءِ اخلاقي قانون صاف ۽ شفاف شعوري اظهار ڏئي ٿو. اهو ڪو ڏکڏک ڪندڙ اظهار يا فراخدليءِ جي اظهار جو ڪو خيال ڪونهي، جيڪو خود پنهنجي لاءِ ئي رهيو آهي، پر اها انسان جي واڌاري ۽ ترقيءِ لاءِ مٿس پيل اڻ ٽرندڙ ضرورتن جو ڳرو وزن آهي، جيڪو ان تي حڪمراني هلائي ٿو، "اخلاقيات" ۽ "نيڪ نيتيءِ" جي لفظن هيٺ ايندڙ سوال ۽ مسئلا انهيءَ ئي ڪم مان پيدا ٿيندڙ مسئلن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهن. اخلاقياتي نقطهءِ نظر جي ضرورت، حقيقتن سان ٺهڪي اچڻ جي سخت ضرورت کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي، پوءِ وري هڪ ماڻهوءَ ۽ ٻئي ماڻهوءَ جي درميان تعلق ۽ ٻين انهن ۾، جيڪي سچين ٻچين حقيقتن سان ٺهڪيل ناهن تن جو حاصل ٿيل نتيجو ناڪامي ۽ ارتقائي واڌارو ۽ زندگي آهي." (ڏسو سندس ڪتاب "ميڪنگ آف هيومنٽي" صفحو-٢٦١ جارج ائلين انون لنڊن سن ١٩١٩ع).

ڊاڪٽر بريفالٽ جي دل ۾ انهيءَ قسم جي ارتقائي مقصدن جي اخلاقي امر جو نتيجو ماڻهوءَ جي اخلاقي مڪتب جي مقصد ڏانهن ماڻهوءَ جي يڪسانيت حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ "بهاني" کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي. اصل سوال، بهرحال اڃا به رهجي وڃي ٿو، ۽ ان جو جواب وري به ڏيڻو آهي: يعني ته "آءٌ انهن اخلاقي امرن سان مطابقت رکان ئي ڇو؟"

ڊاڪٽر بريفالٽ جي مطابق جواب اهو آهي تہ جيڪڏهن آءُ مطابقت نٿو رکان تہ پوءِ اها برادري يا قوم، جنهن سان منهنجو تعلق آهي، منهنجي طرفان انهن اخلاقي امرن سان مطابقت نہ ڪائي سگهڻ جي ڪري، مفلس ٿي ويندي، يا ان جي قوت ختم ٿي ويندي ۽ آخرڪار اها اڪيلي هلي دنيا مان ئي فنا ٿي ويندي. هو اها ڳالهہ قبول ڪري ٿو تہ اهو ڪو ضروري ناهي تہ آءُ انهيءَ سلسلي ۾ هرو ڀرو ”مون کي“ ڪا سزا ملندي. هو وڏيڪ اهو بہ تسليم ڪري ٿو تہ هڪ فرد بلڪل بي پرواهيءَ سان اخلاقي قانون جي ڀڃڪڙي ڪري سگهي ٿو، ۽ اها حقيقت آهي تہ اهڙن ماڻهن جون حالتون جن اخلاقي قاعدن جي حڪمن ۽ امرن جي بلڪل بي پرواهيءَ سان ڀڃڪڙي ڪئي آهي، تن جا ڏينهن سندن زندگين جي آخري ايام تائين، جيئن جو تيئن گذري پورا ٿيڻ، انساني تاريخ ۾ ڪا اڻڄاتل ۽ اڻسڃاتل حقيقت ڪانهي. هن جي مطابق، اخلاقيات جي اهم ترين منظوري انهيءَ ڪري هن حقيقت ۾ مضمر آهي تہ اخلاقي قانون جي ڀڃڪڙي، آخرڪار انهيءَ عظيم تر ڳانڍاپي، يعني انسانيت جي زندگيءَ جي تباهي آڻي ڇڏيندي. جيڪڏهن انهيءَ ۾ اهوئي سبب آهي، تہ پوءِ ڀلا اوهان هڪ اهڙي غير اخلاقي انسان کي، جيڪو ان لاءِ علي الاعلان غير اخلاقي قدرن کي هلائي ۽ سڃائي ٿو، ڪهڙيءَ طرح محض هن دليل جي بنياد تي آماده ڪندا تہ انهيءَ قوم يا برادريءَ جي، جنهن جو هو هڪ فرد آهي، سندس غير اخلاقي هلت جي نتيجي ۾ تباهہ ٿيڻ جا امڪان انهيءَ حالت کان وڏيڪ آهن، جنهن ۾ هو اخلاقي قدرن تي وڏيڪ ڌيان ڏيئي هلندو. اهڙو ماڻهو بلڪل پڇي سگهي ٿو تہ ”ميان مون کان پوءِ جيڪڏهن ڪٽي سج نہ اڀري (وڏي ٻوڏ اچي) تہ ان جي مون کي ڪهڙي پرواهہ؟“

(٤)

اسلام طرفان پيش ڪيل مذهبي نظريو، انهيءَ سوال تي گهٽ ۾ گهٽ هڪ مستقل نظريو اختيار ڪري ٿو، جو اهو حڪم ڪري ٿو ته اخلاقي قانون جي تعميل انسان جي فطرت جي عين مطابق آهي ۽ پيو ته اخلاقي عمل جي پٺيان جيڪا منظوري مليل آهي، تنهن جو نشان، اخلاقي تنظيم جي حفاظت ڪندڙ جي دائمي موجودگيءَ ۾ ملي ٿو. تنهنڪري، جيڪڏهن هت نه، ته گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن پٺي هنڌ اخلاقي فرض ۾ جيڪي ٻه، ڪوتاهيون ڪيون وڃن ٿيون، تن لاءِ سزا ڏني ويندي ۽ سڀني انسانن جو حساب ڪتاب ڏاڍي بي رحم سختيءَ سان ورتو ويندو.

خود برنارڊشا کي اهو معلوم ڪونه هو ته انهيءَ قسم جي مذهبي اعتقاد جي واقفيت مان جان ڪيئن ڇڏائجي. هن پنهنجن مختلف مذهبي ڊرامن جهڙوڪ: "ميڄو سيلا ڏانهن واپسي"، "انڊروڪلس اينڊ دي لائن"، "سينٽ جون" ۽ خود سندس "ڪاري ڇوڪريءَ جي سندس خدا جي ڳولا ۾ تلاش" جي مقدمي ۾ پڻ، هو وري وري انهيءَ اهم ڪردار ڏانهن موٽي ٿو. (انهيءَ ضرورت کي پوري ڪرڻ لاءِ، جيڪا ماڻهو بنا ڪنهن ضرورت جي، مجبوريءَ کان سندس انفرادي زندگيءَ جي ڊانچي ۾ محسوس ڪري ٿو، جهڙيءَ طرح هو پنهنجي سياسي، اقتصادي ۽ سماجي تنظيم کي هلائڻ لاءِ محسوس ڪري ٿو) انهيءَ اهم ڪردارکي محسوس ڪرڻ لاءِ، مذهبي اندار و، جيڪو انهن اختلافن ۽ دماغي بدمزگين ۾ جيڪي سندس انهيءَ سماجي نظام کي اٿلائي پٿلائي رکڻ واريون آهن، جن سان هن جو واسطو هوندو آهي. ان ۾ شڪ ناهي ته مسٽر شا جنهن مذهبي اندازي ڏانهن اشارو ڪري ٿو، ۽ جنهن بابت هو ايڏي وڏي واڪي سان ڳالهائي ٿو، سو انهيءَ

ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونهي، جنهن ڪي هو مابعدالطبيعات ڪان وڌيڪ اهميت وارو مذهب سڏي ٿو.

زندگيءَ جي قوت جي طريقي طور ارتقاء جي اصول جي دريافت ٿيڻ، مابعدالطبيعات جو مذهب آهي مابعدالطبيعات جي مذهب ڪي اها يقينيت ۽ ظاهرداري وڌيڪ ڪان وڌيڪ ملندي ۽ حاصل ٿيندي رهي آهي، جيڪا ان ڪي هڪ تعليم يافته ۽ تنقيدي ماڻهوءَ طرفان قابل قبول بنائي سگهي، سو اها اسان سان هميشه ڪان وٺي گڏ رهي آهي. آهي مذاهب، جي مڃيل چئجن، جن ڪي موقع پرست پادري ۽ پشپن بدنام پئي ڪيو آهي، تن ڪي ظاهرپسند سنت وري معتبر بنائي رکندا آيا آهن. جن جو ڪجهه مذهبن متعلق سندن پنهنجي سمجهه آهي. جن ته الهائي طاقت جا ڏيتا اهي پاڻ آهن. هي اها سمجهه يا ٻڌي آهي جا وقتي طاقت جو هڪ تجربو چئجي.

انهن ڪان مٿي ۽ انهي ڪان هيٺ ڪروڙين اهڙا انسان آهن جي گمنام آهن. نماڻا آهن، بعضي اهي بلڪل اڻ پڙهيل هوندا آهن. بعضي اهڙا، جن ڪي اها پوجهه به ڪين هوندي ته ڪين ڪو مذهب آهي يا نه. بعضي پنهنجيءَ اپوجهه پائيءَ جي بدولت ته سندن خطي جا عبادت گاهه، مندر، مڙهيون ۽ سندن ناڪر ان لاءِ ئي آهن جو اهي سچار آهن ۽ ان روايت تي قائم آهن ته جي چڱا انسان آهن سي هڪ اهڙي روشنيءَ جا پيروڪار آهن، جا سندن اردگرد به آهي ته سندن اندر به پهڪي ٿي. ان جي برعڪس خراب انسان پنهنجي لاءِ ئي خراب هوندا آهن. جڏهن ته چڱا ماڻهو ٻچي ٿا وڃن ۽ مٿن رحمت ٿي وسي ۽ ٻڇڙا ماڻهو تباهه ۽ برباد ٿين ٿا ۽ ناخوش زندگي گذارين ٿا. يورپ ۾ ”پراٽيسٽنٽس“ واري تحريڪ فقط ان روشنيءَ جي حاصل ڪرڻ لاءِ هلائي وئي هئي جنهن ڪي ”اندر جي روشني“ چئجي ٿو ته جنهن ڪي هرانسان ڪنهن

ٻہ پادريءَ جي چوڻ کان سواءِ ڏسي سگهي ۽ نہ ان جو تذڪرو ڪنهن گرجا ۾ ٿئي. سوال درحقيقت ڪنهن نئين مذهب جو هرگز نہ آهي، پر مذهب جي دائمي تت يا جوهر کي دوباره چڪائي، ان کي دنيوي ۽ روايتي رهڻ کان پاڪ ڪرڻو آهي، جو اهي شيون يقين کي ناممڪن بنائين ٿيون، خواه سڀني گرجائن ۽ مڪتب فڪرن جون اهي ئي سرمايو آهن.

ائين عجيب لڳي ٿو: نہ تہ "شا" اهڙي نتيجي تي اچي تہ "نئين مذهب" جو سوال ڪونهي، غالباً سوال آهي مذهب جي دائمي جوهر جو، دوباره عرق ڪڍڻ جو ۽ ان کي دنيوي ۽ روايتي ڪچري کان پاڪ ڪرڻ جو. ساڳيءَ طرح سان الله جي آخري رسول صلعم قرآن پاڪ ڏئي، ان جي تڪميل ڪئي آهي، ۽ پاڻ ٻہ اها دعويٰ نہ ٿا ڪن تہ هنن ڪو نئون مذهب آندو آهي. ليڪن مذهب جي اعتقاد واري عظيم روايت: "الله واحد آهي، جو جوهر ڪڍيو ويو آهي، هي اها ساڳي روايت آهي جنهن کي اسلام کان اڳ وارن پادرين ناپاڪ ڪيو هو ۽ ان ۾ ملاوٽ ڪئي هئائون. وڌيڪ اهم ڳالهہ اها آهي تہ ان حد تائين، جيستائين الله جو آخري رسول صلعم، مذهب جي انهن سڀني نقطءِ نظرن کي برداشت ڪرڻ لاءِ تيار هو جن جو تعلق مختلف مذهبن سان هو. مختلف مذهبن جي ڪريا ڪرم سان هو. اوترو ان کان اڳ ڪنهن ٻہ برداشت ڪين ڪيو هو. اهو الله جو آخري پيغمبر صلعم هو، جنهن پهريون پيرو انسان ذات کي اها سکيا ڏني تہ مذهب جي معاملي ۾ جبر هرگز ڪرڻو نہ آهي. هن وڌيڪ ٻڌايو تہ "اوهان جو خدا ۽ منهنجو خدا هڪڙو آهي ۽ اوهان جا اعمال اوهان سان ۽ منهنجا مون سان آهن." هن ايمان وارن کي فرمايو هو تہ "توهين هنن بت پرست ماڻهن

جي ڪوڙن خدائن کي برو نہ چئو، مبادا هو توهان جي سچي خدا کي برو چون.“

اسلام جي آدرشن جي ڪشادگي لامحدود آهي. اوهان قران ڪريم جي هيٺين عبارت ڏسو جا گواهي ٿي ڏئي:

”۽ اسان توکي اهو ڪتاب (قرآن شريف) سچائيءَ سان پهچايو، جو جيڪي ان کان اڳ جو آهي، ان جي تصديق ڪري ٿو ۽ ان جو محافظ آهي. سو تون انهيءَ جي وچ ۾ انصاف ڪر، جيڪي خدا توتي نازل ڪيو آهي، انهن جي ادنيٰ خواهشات جو پيرو نہ ٿجانءِ، ۽ جيڪي سچ تو وٽ پهچايو ويو آهي، ان کان متان ڦري وڃين.

”اسان اوهان مان هرهڪ جي لاءِ مقرر ڪيو آهي هڪ قانون ۽ هڪ رستو. جيڪڏهن الله چاهيو ته هو اوهان کي واحد قوم بڻائي ها ليڪن هو ان ۾ امتحان وٺڻ چاهي ٿو، جيڪي هن ڏنو آهي. جنهن ڪري نيڪيءَ ۾ سبقت حاصل ڪريو. اوهين سڀ الله تعاليٰ وٽ واپس ايندا ۽ هو اوهان کي اهو ڪي ٻڌائيندو جنهن ۾ توهان اختلاف ڪيو هو.“

(V. V. 48)

(٥)

”ڪاري چوڪريءَ“ کي مسٽر شا جهڙي هوشيار مصنف آخري نبيءَ جي مهم لاءِ ڪم ڪرڻ ۽ ان کي تسليم ڪرڻ جي عنايت کان منع چو ڪئي ۽ هن کي ان کان چو محروم ڪيو؟ خاص طور جڏهن هوءَ واقعي هن جي شان ۾ باغ جي آبادي ڪرڻ لاءِ ويهي به رهي هئي، ۽ اهو هڪ اهڙو ڪم هو، جيڪو آخري نبيءَ کي راضي ڪري ها؟ شايد انهيءَ جو جواب اهو ئي ٿي سگهي ٿو ته اسلام جي منشور ۽ پروگرام کي سڄيءَ دنيا جي طرفان انتهائي مٺاچري طريقي ۾ قبول ڪيو ويو آهي. حالانڪ ان جي روح کي اڃا تائين پوري طرح نہ ڏٺو ويو آهي ۽ نہ سمجهيو ويو آهي. اهوئي سبب آهي، جو جديد

دور جي انسان کي ان جي سلسلي ۾ اڻ ڳڻندڙ پيچيدگين ۽ تضادات ۾ الجهايو ويو آهي.

مسٽر ۽ مسز آء. آء. قاضيءَ انهيءَ حق تي زور ڏيڻ ۽ ان کي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جيڪو سڀني کان اوچو ۽ مٿانهون آهي. اهم ڳالهه اها آهي، جيڪا انسان ڪري ٿو، پر فقط انهيءَ حد تائين، جيسين اها انهيءَ روح ۽ طريقي سان ڪئي وڃي ٿي، جنهن ۾ اسلام جي رسول صلعم اها سمجهائي ۽ پاڻ ڪئي آهي.

(٦)

انگريزيءَ جي مصنفين ۽ مبصرين "پوري چوڪري حق جي ڳولا ۾" کي فلسفيانه ڪتابن جي قطار ۾ رکيو آهي، جيتوڻيڪ وڌيڪ باريڪيءَ سان ان تي نظر ڪري ڏسجي ته اهو ڪتاب "تقابل الاديان" جي لسٽ ۾ اچڻ گهرجي. البته انسان ذات جي مذهبي ترقيءَ ۽ سڌاري تي ڌيان، جيڪو هن ڪتاب ۾ سمايل آهي، فلسفانه تصورات ۽ خيالات آهن، پر اهي بلڪل مختصر، ٿورن لفظن ۾ اهڙي ته طريقي سان بيان ڪيا ويا آهن، جو اهي ڄڻ ته محض ڪي اشارا آهن ۽ انهن فلسفيانه بنيادن کي وڌائي سمجهائڻ جي ڪوشش ٿي نه ڪئي ويئي آهي، جنهن تي اهي بيٺل آهن، ان جي باوجود، انهن مسئلن جي پيش ڪرڻ جي طريقي سان، جن جو واسطو تقابل الاديان سان آهي، ارتقائي جوڙجڪ ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي، ۽ ڪوبه اهڙو سنجيده مطالعي ڪندڙ، جيڪو اسان جي مصنفين جي ڪتاب جي باريڪ بينيءَ سان پڙهڻ جي ڪوشش ڪندو، تنهن کي ان ۾ ڪي نه ڪي اصلوڪا خيال ۽ نظريا يقيناً نظر ايندا، ۽ کيس "تقابل الاديان" جي موضوع جي متعلق ضرور ڪي نيون ۽ حيرت انگيز ڳالهيون نظر اينديون.

(٧)

علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ هن مقدمي جي لکندڙ سان اڪثر ڪري اهڙو اظهار ڪيو آهي، ته ڪيس پوري چوڪريءَ جي ڏاڪڙن جي پٺيان هڪ ٻيو ڪتاب لکڻو آهي. هي اهو ڪتاب ٿيڻو هو، جنهن ۾ ڪيس پوري چوڪريءَ جي روزانه زندگيءَ جي حالات لکڻي هئي، جيڪا هوءَ مسلم مذهب ۽ حقانيت ۾ معتقد هئڻ ۽ "تاريخ" سان ملاقات ڪرڻ جي نتيجي طور مذهب اسلام جي سچائيءَ ۽ اهميت کان واقف ٿيڻ جي نتيجي طور گذاري رهي آهي.

علامه صاحب هميشه اهو خيال رکيو هو ته "پوري چوڪريءَ جي ڏاڪڙن" کان پوءِ، هو اسلام جو دين، شان وشوڪت ۽ بنياد نهايت ئي باريڪ تفصيل سان ڏيکاري سگهندو، جيڪو هڪ اهڙو مذهب آهي، جنهن سندس خيال جي طريقي مطابق اهڙن حقائقن جي احساس جي دور جو افتتاح ڪيو هو، جيڪي انسان ذات کي آخري پيغمبر صلعم جي پيغام جي بنياد تي ظاهر ڪري پڌرايا ويا هئا. هو عملي طور اهو ڏيکارڻ چاهي رهيو هو ته خاص طور، ڪهڙيءَ طرح، "پوري چوڪري" قرآن ڪريم جي نصيحتن، هدايتن ۽ طريقن تي سندس روزمره جي زندگيءَ کي ڪهڙيءَ طرح عمل ۾ آڻڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي. ان کان علاوه هن جي اها خواهش هئي ته هو اهو ڏيکاري ته هوءَ "قدرت ۾" ۽ خود پنهنجي اندر خدا جي نشانين کي ڏسڻ ۽ معلوم ڪرڻ جو ڪهڙو طريقو اختيار ڪري ٿي ۽ انهيءَ احساس تي ڪيئن ٿي پهچي ته انسان ذات جو خدا هڪ ئي خدا آهي. جيڪو هن ڪائنات کان مٿانهون آهي، پر ان جي باوجود ان جي اندر سمايل آهي. اها زندگي، جنهن تي اسلام اسان کي عمل ڪرڻ جي هدايت ڪري ٿو، تنهن جو عڪس انهيءَ زندگيءَ ۾ نظر اچڻ کپندو هو، جنهن ۾ پوري چوڪريءَ کي سندس زندگي گذارڻ لاءِ آماده ڪيو

ويو هو. اها زندگي، الله تعاليٰ جي قانون اڳيان مڪمل طور پيش ٿيڻ واري زندگي هئي، ۽ پوريءَ طرح فقط هڪ مقصد لاءِ منسوب ڪرڻي هئي، ته انسان ذات جي تاريخ ۾ فقط سندس مقصد ئي حاوي رهي، پر بدقسمتيءَ سان اهو ڪم، جنهن کي هو ايڏي شوق سان پورو ڪرڻ چاهي رهيو هو، سو پورو ٿي نه سگهيو ۽ اڄ اهو اسان وٽ موجود ڪونهي، پر ان جي بدران، هن جا ڪي هيڏانهن هوڏانهن جا خيالات ۽ ڪجهه ڳالهيون لکيل مليون آهن، جيڪي اڄ هن جي ڪن ڪاغذن مان هٿ ڪري سگهيو آهيان، جيڪي هو منهنجي لاءِ ڇڏي ويو آهي ۽ جيڪڏهن خدا چاهيو ته آءٌ اسلام جي تعليمات کي سندس سمجهه موجب موضوعات جي مطابق قابلِ فهم طريقي سان پيش ڪرڻ لاءِ منظم ڪري پيش ڪندس.

علامه قاضيءَ جي خيال مطابق، اسلام وٽ انهن مسئلن جا ضروري سڀ جواب موجود هئا، جيڪي اڄ به ويهين صديءَ جي وچ ڌاري بهترين قانون دانن کي درپيش آهن، پر افسوس جو اهي هن وقت مون وٽ موجود ڪونه آهن.

(٨)

”پوري ڇوڪريءَ جا حق جي ڳولا ۾ ڌاڪڙا“ هڪ بهترين تمام سادو، پر ان هوندي به ڏاڍو ڳوڙهو ڪتاب آهي. هن حقيقت جي باوجود، اهو طبعزاد آهي، حالانڪ ان جو واسطو مذهب ۽ ان جي معقوليت ۽ تعميل ۽ تربيت سان آهي. ان جي اها اشاعت، جنهن کي انهيءَ ڏينهن کان وٺي ٣٥ سال وچ ۾ گذري چڪا آهن، جڏهن اهو ڪتاب سڀ کان اول آرٿر. ايچ. اسٽاڪ ويل لميٽيڊ (٢٨- لڊگيٽ هل، اي. سي-٤) طرفان ڇاپيو ويو هو، هاڻي اسان جي هن عزيز وطن ۾ اسلامي نظريي تي حضور نبي ڪريم صلعم جن جي طريقي ۽ انهن بيشمار مسلم مفڪرن، ليڪن، ۽ فيلسوفن

جي عظيم لکڻين جي نموني ۾ عمل ڪرڻ جو وعدو ڪيو ويو آهي، جيئن ان جو اسان لاءِ انهيءَ مقدس ڪتاب ۾ چوڏهن سؤ سال اڳي اظهار ڪيو ويو هو جن جي دوران انهن مشهور و معروف مفڪرن ۽ ليکڪن ان تي سوچ ويچار ڪيو. اسلام جي انهن عظيم ۽ حيرت انگيز مفڪرن ۽ ليکڪن جي درميان، موجوده ليکڪ جي نگاهه ۾ مسٽر ۽ مسز آءِ.آءِ. قاضي هڪ انتهائي لاجواب مقام رکن ٿا. درحقيقت پنهي کي مشرقي ۽ مغربي فڪر جو پس منظر حاصل ٿيل آهي ۽ ان کان وڌيڪ ٻي ڳالهه وري اها آهي ته انهن پنهي جي سڄي زندگي مذهب اسلام جي اهم ترين ڳالهين کي سمجهڻ جي پرخلوص ڪوشش ۾ گذري ويئي.

اي. ڪي. بروهي

١٢- آڪٽوبر سن ١٩٦٨ع
٧٥-٧٦ مسلم آباد، ڪراچي،
پاڪستان.

پوري ڇوڪري حق جي ڳولا ۾

ٻوري ڇوڪري حق جي ڳولا ۾

”ڪٿي آهي خدا؟“ ٻوري ڇوڪريءَ ڪاٺي فقير ياٺيءَ کي چيو، جنهن جي هڪ هٿ ۾ ماچيس هو، ته ڇپن تي ”خدا توکي نيڪي ڏي“ جا لفظ هئا.

بس، ائين ٿي ٿيندو هو. جڏهن بہ ٻوري ڇوڪري پنهنجي پڻ ماڻهن جي ويهڻ واري رولس رايس ڪار مان هيٺ لهندي هئي، تڏهن انهيءَ عورت کي پنهنجي مسواڙي جاءِ جي در وٽ ڏسندي هئي، جنهن سان گڏ هڪ اڌ-ٻکي ڇوڪري بہ بيٺي هوندي هئي.

هُنَ هميشه وانگر پنهنجي پٽونءَ ۾ هٿ وجهي چانديءَ جو ڪو ننڍو وڏو سڪو ڳوليو، ۽ هميشه وانگر ٿي هن کي خردو* موجود نہ مليو.

هوءَ پنهنجي گلابي رنگ جي فراڪ ۽ ٻوُر جهڙن ڪارن وارن جي مٿان بيباڪيءَ سان ٽينڊ تي رکيل ننڍي ٽوپيءَ سان ڏاڍي سهڻي پئي لڳي. هن جي عاج جهڙي چمڙي لسي ۽ ريشم جهڙي نرم هئي ۽ سندس ڪارين اکين ۾ زندگيءَ جي جوت جهلڪي رهي هئي. هوءَ ڪنهن مشرقي ملڪ جي هڪ انتهائي دولتمند نواب جي اڪيلي ڌيءَ هئي، جنهن جو انهيءَ وقت ٽڪاڻو ”رٽز“ (هوٽل) ۾ هو، ۽ جنهن کي فقط اعليٰ نسل جي ڪتن پالڻ ۽ ڪانئن پڇن ڪرائڻ جو شوق هو. خود ڇوڪريءَ کي ”مي فيئر“ محلي ۾ هڪ پُرلطف ۽ شاندار قسم

---

* خردو لفظ خورد معنيٰ ننڍو جي بگڙيل صورت آهي ۽ پاڪستان کان اڳ اپر سنڌ ۾ عام خاص ماڻهو ننڍن سڪن لاءِ استعمال ڪندا هئا. هن وقت ان جي بدران ريزگاري يا انهيءَ جي بگڙيل صورت ”ريجو“ استعمال ڪيو وڃي ٿو. (مترجم)

جو مسواڙي ڪمرو هو، جنهن ۾ هوءَ پڙهي ٻه ٽي سگهي، ڏماچوڪڙي به لڪائيندي هئي ۽ گناهه به ڪري سگهندي هئي. يونيورسٽيءَ ۾، جتي هوءَ تاريخ ۽ معاشيات جي شاگرد ياڻي، پنهنجن همڪلاس نوجوان ڇوڪرن ۽ ڇوڪرين جي خوش مزاج ۽ بي فڪر ٽولي جي وچ ۾ سڀني کان وڌيڪ رلڻي ملڻي ۽ کلڻي طبعيت جي مالڪ هئي.

اڄ، هن جو مٿو ڦري رهيو هو. گذريل رات واري شراب ڪباب ۽ رقص و سرود جي محفل هن کي بلڪل نستو ڪري ڇڏيو هو، ان جي باوجود هنن ڪيس مشهور جرمن ناچوءَ انٽي فلڪ، جي تيز رفتار ناچ مان واندو ٿيندي ئي شئمپين ۾ وهنجاري ڇڏيو هو (البت، اهو شئمپين خود ڇوڪريءَ جي خرچ تي ورتل هو).

سنڊس ٽولي ۾ شامل ڇوڪرن جو ڪم، هن جي خوشامد ۽ اڇاتري ۽ تفريحي محبت جي جذبن ۽ خيالن سان پُر ڪرڻ، ۽ ڪانئس پئسا اڌارا وٺڻ ۽ ڪڏهن به واپس نه ڪرڻ هو، ڇوڪرين جو ڌنڌو فقط اهو هو ته جڏهن به انهن تي قيمتي سوکڙين ٻاکڙين جي برسات ڪئي وڃي، تڏهن ”اڙي، ڪهڙي خوبصورت آهي! مون کي به انهيءَ جي ئي سخت ضرورت هئي!“ جهڙا جملا ادا ڪرڻ نه وسارين، دوست ته هن جا سچ پچ ڪي هيائي ڪين. مس ويسٽ، جنهن کي آهي سنڊس سرخ و سفيد رنگ ۽ ڀورن وارن سبب ”گوري ڇوڪري“ ڪري سڏيندا هئا، ڪنهن وقت ۾، جڏهن ڪيس هن جي مدد ۽ پنهرائي جي ضرورت هئي، تڏهن هن جي دوست هئڻ جو ڍونگ ڪيو هو.

ڀوري ڇوڪريءَ هن جي خاصي مدد ڪئي هئي. درحقيقت، مس ويسٽ اقتصاديات ۽ ماليات جي مضمونن ۾ فقط هن جي صدقي ۾ ئي گرئجيوئيٽ بڻجي سگهي هئي. پر

هاڻي، جيتوڻيڪ هوءَ ڪڏهن سندس پارٽين ۾ شريڪ ٿيندي هئي، پر اڄڪلهه هن جا حقيقي دوست ڪاروبار ۽ رانديون هئا.

هڪ ٻي ڇوڪري به هئي، جيڪا آفريقا کان آيل هئي- اها ڪاري ڇوڪري، جيڪا پنهنجي نموني ۾ الـٰهيات جي علم جي شاگرد ياڻي هئي ۽ هن جي مخلص دوست هئي. پر هن هڪڙي آڌرش نسل جي ماڻهوءَ سان شادي ڪئي هئي ۽ پڙهائي ڇڏي ڏني هئائين ۽ ان کان پوءِ هن سان ملاقات جو رستو ختم ٿي چڪو هو.

پوري ڇوڪري ذري گهٽ هر شام جو سندس پئسن تي پلجندڙ ۽ تفريح ڪندڙ انهيءَ گروهه جي خاطر پنهنجي جاءِ تي پارٽي ڏيندي هئي ۽ اهي سڀ هنن ٻن ڳالهين تي پوريءَ طرح متفق هئا: هڪ ته سندن ميزبان ڇوڪري پوري طرح پُرڪشش هئي ۽ ٻيو ته انهن کان سواءِ ڪو خدا ڪونه هو. هنن کي اهو به يقين هو ته اهي انهن به محض هڪ اتفاقي ۽ حادثاتي ٻيڙ ذريعي گڏ اچي ٿيا هئا ۽ انهيءَ ميل ميلاپ لاءِ انهن کي اجتماعيت جي خوبيءَ سان نوازيل به يقيناً نه ٿو چئي سگهجي. انهن جو هيڏانهن هوڏانهن ڏڪا ڏوما کائڻ پڻ، ڏونس بازيءَ جي قسم جا هئا، ۽ هنن جو چوڻ هو ته زندگيءَ لاءِ جدوجهد جو آغاز، اهوئي هو.

انهيءَ صورتحال تي جو هڪ ئي قانون جو ضابطو هو، سو اهو هو ته توهان ڀلي وڃي چوري ڪريو، پر شرط رکو اهو آهي ته ان کي لڪائي سگهو. جيستائين توهان جي ٻاڙيسريءَ کي خبر ڪانه هئي، تيستائين هن ڳالهه جي پرواهه ئي ناهي ته توهان سندس خلاف ڇا پئي ڪيو. ان کان علاوه، جيڪڏهن توهان پنهنجو توتارُو ڪافي زور سان ۽ وڏي ٻوڪي وڄائي سگهو ٿا، ته اهو آواز ٻين ڪيترن ئي سنهن ۽

ڪمزور آوازن تي غالب پئجي ويندو ۽ عوام جي وڏي گڏهه ڪي پوٽ تي رسو وجهي پنهنجي مرضيءَ سان هيڏانهن هوڏانهن گهلڻ لاءِ ٿوري پروپئگنڊا ڪافي آهي.

چا، سڀ سائنسدان هن ڳالهه تي متفق ناهن ته زمين گول آهي؟ ان ڪري اها هنداڻو هوندي، ۽ ان لاءِ ضرورت فقط هن ڳالهه جي آهي ته ماڻهوءَ جا اکيان ۽ پاسن وارا ڏند ڪافي تيز هجن، ۽ خاص طرح ڏاڙون سئيون ۽ مضبوط هجن، ۽ پسوءِ فقط هڪ ئي لياقت، جنهن جي ضرورت آهي، سا چڱيءَ طرح چڪ هڻڻ جي ڏانءَ جي چاڻ آهي.

صحيح يا غلط، حق يا ناحق جو ڪو سوال ئي نه ٿو اٿي.

پوري چوڪريءَ کي انهيءَ دستور جي پوئواري ڪرڻي پوندي هئي، چاڪاڻ ته زماني جي دستور يا رسم و رواج کان پوئتي رهجي وڃڻ، وڏي ۾ وڏو گناهه هو.

هن کي ڪنهن به انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪو طريقو سيکاريو ئي ڪو نه هو. هن پنهنجي ماءُ کي ڪو مشڪل ئي ڏٺو هو. هن جي داين هن کي الله، رحيم جون ڳالهيون ٻڌايون هيون. پر جڏهن کان هوءَ يورپ آئي هئي، تڏهن کان هن جي دل ۾ وري ڪڏهن الله جو خيال ئي نه آيو هو. ڪڏهن ڪڏهن محض اتفاق سان، جڏهن هوءَ رات جو اوچتو جاڳي پوندي هئي، ته هن کي هر شيءِ کان، خود پنهنجي وجود کان ڊپ محسوس ٿيندو هو، ۽ هوءَ دل جي گهراين ۾ هڪ تنهائي ۽ ڪنهن شيءِ جي، جنهن کي هوءَ سمجهي به نه سگهندي هئي، هڪ طرح جي ٻڪ محسوس ڪندي هئي.

هوءَ ماچيسن وڪڻڻ واري پينو عورت کان معافي وٺندي، پنهنجي ڪمري ۾ داخل ٿي. سندس پيٺي نوڪرياڻيون هن جي آجيان لاءِ ڊوڙنديون وٽس اچي پهتيون.

”مون کي ڇهين بجي تائين ڪو به نه اٿاري“.

ائين چئي، هن پنهنجي ڪمري جو دروازو بند ڪيو، ۽ پنهنجي صندل جي ريشمي وهاڻن ۽ گاديلن ۾ دٻجي ويهي رهي ۽ اڪيون ٻوٽي، ننڊاکڙي حالت ۾ ڀڻ ڀڻ ڪرڻ لڳي، "خدا ڪٿي آهي؟"

"آءٌ تو توکي ڏيکاريان"، هن جي پاسي ڪان هڪ آواز آيو. هن ڦيرو ڪائي ڏٺو ته سندس سامهون هڪ ٻڍو ماڻهو بيٺو هو، جنهن جو چهرو ڏاڍو سخت هو ۽ مٺو، اڇو هوس. هن کي هڪ عجيب وغريب نموني جو ٻڍو چوغو پيل هو، جنهن تي جانورن، وڻن، جبلن ۽ سمنڊن جون تصويرون ڇاپيل ۽ ڀرت وانگر ڀريل هيون، انهن ۾ مردن ۽ عورتن جا انبوه هئا، جن مان ڪي جنگ ۾ مصروف هئا، ڪي امن جي حالت ۾ ته ڪي عشق ومحبت جي ڪيفيت ۾ نظر پئي آيا؛ ڪٿي وري عجيب وغريب صورتن جا مندر، ۽ پوڄارين جا هجوم هئا، ته ڪٿي بادشاهن ۽ راڻين جا پرُشڪوه جلوس هئا.

"ڪير آهين؟" پوري ڇوڪريءَ اهو شڪ ڪندي هن ڪان پڇيو ته شايد هو مئي خوارن جي آخري گاڏيءَ مان ٻاهر نڪري آيو آهي.

"آءٌ تاريخ آهيان". هن پنهنجي ڇهري ۾ ٿوري نرمي آڻيندي جواب ڏنو ۽ وڌيڪ چيو، "منهنجا ڪيئي جعلي ۽ مصنوعي روپ هن ڌرتيءَ تي لڪندا ڇپندا رهن ٿا. احمق منجهن اعتقاد رکن ٿا، پر بدمعاشن ۽ عيارن جو ته انهن سان عشق آهي".

"انهيءَ ڳالهه جو خدا سان ڪهڙو واسطو؟" پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

"هرطرح سان آهي"، انهيءَ ماڻهوءَ جواب ڏنو. "ڇا، توکي اهو نه ٻڌايو ويو هو ته آءٌ خدا جي نشاني آهيان؟ جيڪڏهن رستو وڃائي ويٺي آهين، ته منهنجي ڪڍ هلندي اچ."

ٻوري ڇوڪري ٽپ ڏيئي اٿي کڙي ٿي. هن هاڻي پنهنجيون اکيون کُلنديون محسوس ڪيون. هڪ گهڙيءَ لاءِ هوءَ هٻڪي بيٺي؛ اونده انڌوڪار ٿي رهيو هو. هن سامهون رَفَ تي رکيل هيرن جواهرن سان جڙيل خنجر کي ڏٺو. پوءِ هوءَ کيلي ويئي، ۽ ڪنڌ ڌوڻيائين. ”اسين گهڻو پري هلنداسين“. انهيءَ ماڻهوءَ چيو، ”تون ٿڪجي پونديءَ“.

جلد ئي هو ٿڦلجندو ويو ۽ وڌندو، ۽ اڃا وڌندو رهيو. تانجو هوءَ سندس مٿو يا عضوا ڏسي نه پئي سگهي. هن جو چوغو ٽڪرين ۽ جبلن جي مٿان ڇانئجي ويو ۽ نيٺ اها گهڙي آئي، جو هو سندس نظرن کان بلڪل غائب ٿي ويو، ۽ هن پاڻ کي هڪ وسيع ميدان ۾، هڪ وڻ جي هيٺان ويٺل ۽ پنهنجي اگهاڙي جسم کي ڪنهن رنگدار مٽيءَ جو تهه چاڙهڻ ۾ مصروف ڏٺو.

اوچتو هن جي مٿان گجگوڙ جو زبردست آواز آيو، جنهن هن کي ڊيڄاري وڌو ۽ هوءَ ڏاڍي خوف وچان گجگوڙ جي ديوتا جي آڏو هڪدم زمين تي سجدو ڪري اونڌي ٿي ڪري پيئي، ۽ ڏاڍي عذاب ۾ رڙيون ڪري رهي هئي. ٻيءَ گهڙيءَ ۾ هن پاڻ کي هڪ اهڙي ننگي مرد هٿان مٿي کڄندو محسوس ڪيو، جنهن جي هٿ ۾ نانگن جو هڪ مُڇو پڪڙيل هو.

”هنن مان اسان کي ڏاڍو مزيدار طعام ملندو“، هن رڙ ڪري چيو؛ پر هن کي انهيءَ مرد جي آواز جو سُر پسند نه آيو، ۽ هن ڦٽڪي سٽڪي، جيئن تيئن ڪري پاڻ کي آزاد ڪرايو ۽ آتان وٺي جو ڀڳي، ته وري پٺتي نه ڏٺائين.

* * *

هن کي ڪو احساس ڪونه هو ته هوءَ ڪيترو وقت ڊوڙندي رهي هئي، جڏهن اوچتو ئي اوچتو هن پاڻ کي پنهنجي ٻيءَ ڄڙي مڙس جي ڀاڪر ۾ ڏٺو، جنهن جي چوُطرف ويهه

پيون عورتون بيٺيون هيون، جن کي ڪانن ۽ ڪنين جا ڦهيل ڳوڏن تائين هيٺ پڙا پاتل هئا.

هن جو سڀ ڪان پهريون ڪم، جهوپڙيءَ جي اندر ڊوڙڻ، ۽ هڪ اهڙي شيءِ جي آڏو سجدي ۾ ڪري پوڻ هو، جيڪا هڪ سائي گاهه جي ٻوٽي وانگر ٿي لڳي ۽ جيڪيءَ مٽيءَ جي ٺوڙي جي وچ ۾ اڪيل هئي.

”اي برتر ۽ بالا روح!“ هن چيو، ”تون جو اسان کي اسان جي ڍڳن لاءِ سرسبز گاهه سان ڍڪيل چراگاهه ڏين ٿو، تون جيڪو اسان کي چانورَ ۽ گهڻا ٻار ٻچا ڏيـن ٿو، تو مون کي نانگ-ڪائيندڙ حيوان کان بچايو آهي.“

”نيڪ انهيءَ مهل هن پنهنجيءَ ٻانهن کي ڪنهن جي ٿڏين آڱرين سان پڪڙيل محسوس ڪيو، ۽ منهن ڦيرائي جو ڏٺائين ته ڪيس اهو نوجوان نظر آيو، جيڪو سندن ڍڳ چاري رهيو هو. هو مٿي کان وٺي پيرن تائين ٿڙڪي رهيو هو.

”اڙي اڙي، تون مڪروه چيز کي ڇهي رهيو آهين، اهي توکي وڻ سان ٽوڪي ڇڏيندا!“ پوري ڇوڪريءَ رڙ ڪندي چيو، جنهن تي هو ڌڪو ڪري اچي زمين تي پيو ۽ ڇوڪريءَ جون ٽنگون پڪڙي ورتائين.

”آءٌ توکي هرگز وڃڻ جي اجازت نٿو ڏيئي سگهان“، هن چيو.

”تو هڪ مڪروه ڪيل شيءِ کي هٿ لائي قانون ٽوڙيو آهي“، سندن پٺيان هڪ وحشت ۾ ٻڌل آواز آيو. هڪ پيرسن شخص، گنڀير چهرو بڻائي هنن کي ڏسي، ۽ بد دعائون ڏيئي رهيو هو: ”بزدل! — ايتري ۾ همت ڪانه ائي جو پنهنجي لاءِ ٻاهران ڪا پڪڙي وٺي اچين — انهيءَ ڪري منهنجين ڙالن مان هڪ کي پڪڙين ٿو.“

اتي وڏو گوڙ ٻڌڻ ۾ آيو، ۽ ماڻهو انهيءَ نوجوان کي پڪڙي وڻ-ديوتا آڏو ڪيس قربان ڪرڻ لاءِ گهليندا ٻاهر ڪٺي ويا، ته جيئن هن جي نحوست ٽري وڃي.

پوري چوڪريءَ کي اهو نوجوان وڻي ويو هو، ۽ هن دل ئي دل ۾ وڻ ديوتا کي التجا ڪئي ته هو ڪيس بچائي.

پر هوءَ اڃا زمين تي ئي پيئي هئي، ته ٻاهران ايندڙ آواز کيس خبر ڏيئي ڇڏي ته هنن سندس نوجوان کي اڳيئي روانو ڪري ڇڏيو هو. ڏک ۽ ڪاوڙ وچان، هن سندس آڏو رکيل ٻت کي هڪ زوردار لت هڻي ڪڍي، ۽ پنهنجي انهيءَ حرڪت جي نتيجي کان آگاهه هئڻ ڪري، هوءَ پنهنجي جان بچائڻ خاطر، اتان اٿي وٺي ڀڳي.

جيئن ئي هوءَ درياهه جي ڪناري جي ويجهو، پهچڻ لڳي ته هن هڪ گهاٽي ٻوڙي مان هڪ خطرناڪ چيتو نڪرندي ڏٺو، جيڪو ڏانهنس وڌندو اچي رهيو هو. هن مدد لاءِ رڙ ڪئي، ۽ جلد ئي ٻن ماڻهن کي ايندو ڏسي سندس دل کي تسلي ملي، جن چيتي کي رستي ۾ روڪي انهيءَ درنده کي پنهنجن ڀالن سان ماري ڇڏيو.

"تون ڪيڏانهن وڃي رهي آهين؟ هي ٻوڙا سڄا شينهن ۽ چيتن سان ڀريا پيا آهن، جيڪي رات جو اسان جي ڳوٺن تي حملو ڪندا آهن"، انهن ماڻهن پوري چوڪريءَ کي چيو، "تنهنجو ڳوٺ درياهه جي ڪپ تي ڪٿي هجي، ته پوءِ اسان سان گڏجي هلي سگهين ٿي".

"منهنجو ڪو ڳوٺ ڪونهي، ۽ نه وري منهنجا ڪي ماڻهو آهن"، پوري چوڪريءَ جواب ڏنو.

انهيءَ وچ ۾ ٻه عورتون، جيڪي بظاهر ڪنواريون پئي لڳيون، ۽ جيڪي ٻه ننڍڙا ٻت کڻي پئي هليون، ساڻن اچي گڏيون، ۽ پوءِ اهي سڀ گڏجي، درياهه جو ڪپ ڏيئي اڳتي وڌيا.

پوري ڇوڪريءَ انهن عورتن سان ڳالهايو، پر انهن پنهنجيون آڱريون ڪٽي پنهنجن چپن تي رکيون ۽ ڪو جواب نه ڏنائون. جيئن ئي هڪ هنڌ ڪجهه ڏورا ٿيا ۽ مرد ٿورو پريرو هليا ويا، ته اتي انهن عورتن چيو:

”ماڻهوءَ کي سندس مڙس جي موجودگيءَ ۾ ڳالهائڻ گهرجي“. پوري ڇوڪريءَ پنهنجيون اکيون، انهن جي هٿن ۾ پڪڙيل ننڍين بتن ۾ کٽي کپايون هيون.

”ڇا، اهي توهان جا ديوتائون آهن؟“ هن پڇيو.

”هائو“، انهن جواب ڏنو، ”اسان جا خانداني ديوتائون آهن، اسين انهن کي پنهنجن نون گهرن ڏانهن کڻي پيون وڃون، جيڏانهن پاڻ وڃي رهيون آهيون.“

انهن سان هڪ بت، جيڪي مٽيءَ مان ٺهيل گول ٿالهڙي هئي، جنهن ۾ به ننڍيون ڪائيون ٽنبيل هيون.

”هيءُ ديوتا، وڻ ديوتا سان ته بلڪل نٿو ملي“، پوري ڇوڪريءَ چيو. ”هي چنڊ ديوتا آهي“، هڪ عورت جواب ڏنو، ”انهيءَ کان سواءِ اسين جيئرا ئي نٿا رهي سگهون، اهو ئي اسان کي جهنگلي جانورن ۽ نانگن کان بچائيندو آهي، ۽ اسان جي فصلن جي نگهباني ڪندو آهي ۽ اسان کي بارش ڏيندو آهي“.

اتي ڳوٺ جي وچ مان ماڻهن جو هڪ وڏو ميڙ انهن جي آجيان لاءِ اچي پهتو، ۽ ان جي اڳواڻي هڪ پوڙهو پوڄاري ڪري رهيو هو. اهي ماڻهو ڪنوارين سان مليا، ۽ کين سندن گهرن ڏانهن وٺي وڃڻ لاءِ آيا هئا. پوڄاريءَ پوري ڇوڪريءَ ڏانهن ڏٺو:

”تون ڪير آهين؟“ هن پڇيو، ”ڇا، تنهنجا ماڻهو زمين کيڙيندا آهن؟“

”نه، اهي ڍڳ چاريندا هئا“، پوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو.

”اوه، تہ ڀوءِ ڇڄبو تہ توں خانہ بدوش آهين،“ ڀوڇاريءَ چيو، ”اسين توکي تيسين پنهنجي ڳوٺ ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت ڏيئي نہ سگهنداسين، جيسين تون باهہ جي وڇان نہ لنگهنديندءِ.“

جيسين هو نين آيل ڪنوارن کي باهہ جي مچ جي چوڌاري ڦيرا ڏياريندا رهيا، جو اهو سندن شاديءَ جو هڪ سٺون هو، تہ انهيءَ وچ ۾ ٻوري ڇوڪري خوف وچان، اتان ترڪي نڪري ويئي ۽ ڳوٺ جي مندر ۾ وڃي لڪي ويٺي. اتي، هن ديوتائن جون قطارون ڏٺيون، ۽ انهن مان هڪ ديوتا باقي ٻين کان ٿورو مٿڀرو رکيل هو.

”او ديوتائو! مون کي باهہ کان بچايو“، هن سهڪندي سهڪندي التجا ڪئي، پر جيئن تہ هن کي ڪو جواب ڪونہ مليو، انڪري هن رڙ ڪري چيو، ”توهان وٽ هڪ مصيبت زده ڪنواري ڇوڪريءَ کي اطمينان ڏيڻ لاءِ ڪو جواب ڪونهي! توهان کي تہ، گهٽ ۾ گهٽ جيسين منهنجو تعلق آهي، زبان ئي ڪانهي، پر توئي ڪٿي توهان کي زبانون هجن ہ ها، تڏهن ہ اهي باهہ جي ڇپيءَ آڏو ڪهڙو بچاءَ ڪري سگهن ها!“ ائين چئي، هوءَ مندر کان ٻاهر ڊوڙندي نڪري ويئي.

هڪ عورت، جنهن کي ٻار ساڻ هو، تنهن هن کي جو اهڙي غيرمعمولي وقت تي ڀڙڪو ڪئي ٻاهر نڪرندي ڏٺو تہ هوءَ ڊڄي ويئي ۽ واڪو ڪري چيائين، ”ڀوت!“ ۽ ائين چئي ٻاڻ پر پاسي ۾ بيٺل هڪ ڳئون وٽ وڃي پهتي، ان جو پڇ پڪڙي چميائين، ۽ پڇ جي هيٺان وارن جو مڇو پنهنجي ٻار جي مٿي تي ڦيرايائين ۽ رڙ ڪري چيائين، ”شل ڳئون ماتا انهيءَ بد روح جي ڇاڇيءَ کان توکي پناهہ ۾ رکي!“

* * *

ٻوري ڇوڪري ڳوٺ کي گهڻو پٺتي ڇڏي آئي هئي. هوءَ آن سان ٻوڪين ٻنين ۽ جهنگن جهرن مان رلندي، اڳتي

وڌنـدي رهي، تان جو هن ٻـاڻ کي هڪ وڏيءَ بستيءَ ۾ ڏٺين ۽ ڪٽن جي وچ ۾ ڏٺو.

”ڏيءَ، تون ڪيڏيءَ دير کان وٺي ٻاهر رهي آهين؛ ٻنهين ۾ ايڏو پري رلڻ، خطري کان خالي ناهي“، هڪ اڌ يـڙ عمر واري ماڻهوءَ هن کي نرميءَ سان چيو. ”هن زماني ۾ ته ديوتائون به غليظ حملن کان آجا ڪينهن.“ هن ڪجهه ساهي کڻي وري چيو، ”ٻڌو اٿم ته بادشاهه زردشت جي نـون ديوتائن کي اڳيئي قبول ڪري ڇڏيو آهي؛ هاڻي چـاڻ تـه سيني ماڻهن هن جي پيرائي ڪئي ۽ جيڪي ائين نه ڪندا، تن کي ملڪ ڇڏي وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو ويندو.“

”بـابـا، اهـي نـوان ديوتائون ڪهڙا آهن؟“ پـوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”انهن ۾ هڪ نيڪيءَ جـو ديـوتـا آهي، جنهن کي ”اهرمزد“ چون ٿا، ۽ جيڪو روشنيءَ جي نمائندگي ڪري ٿو ۽ هڪ ٻيو بديءَ جو ديوتا آهي، جنهن کي ”آهرمن“ سڏيو وڃي ٿو، جيڪو اونده جو نمائندو آهي ۽ اهي ٻيئي دائمي طور هڪٻئي سان جنگ و جدل ۾ مصروف رهن ٿا“، بابا جواب ڏنو.

”نيڪيءَ جي ديوتا جي صورت ڪهڙي آهي؟ ڇا، هو اسان جي ديـوتـائـن منجهان ڪنهن هڪ جهڙو لـڳي ٿـو؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”نه“، بابا جواب ڏنو، ”هو هڪ ڏاڙهيءَ وارو ماڻهو آهي، جنهن کي پرَن واري گاڏي ۾ ويهاريو ويو آهي؛ ۽ زردشترا ته چوي ٿو ته اسان جا سڀ ديوتائون راڪشس آهن، ۽ هن جا اهرمزد ۽ اهرمن اسان جي ديوتائن کان وڌيڪ قديم آهن. البت اسان جي ’هوما‘ ۽ ’اگني‘ کي بچايو ويو آهي، پر انهن کي وري به انهيءَ اهرمزد جي زيردستيءَ ۾ رکيو ويو آهي؛ ۽ چيو وڃي ٿو ته جيڪو به هن کي بديءَ جي ديوتا کي فتح ڪرڻ ۾ مدد ڏيندو، سو موت کان پوءِ بهشت ۾ ويندو، ۽

جيڪو ماڻهو اباڻي زمين کيڙيندو رهندو، ۽ گهرن ۾ چلهين جي باهہ کي هميشه ٻريل حالت ۾ رکندو، مقدس ڏڳي ۽ ڪتي ۽ پاليل پکيءَ جو احترام ڪندو، ۽ رولو زندگي گذارڻ کان نفرت ڪندو، اهوئي نيڪ انسان آهي، جنهن سان اهرمزد راضي رهي ٿو."

"پر اسين تہ اهي سڀ ڪم ڪريون ٿا"، پوڙهي چوڪريءَ چيو، "اسين زمين جا مالڪ ۽ هاري آهيون، اسين گهرن جي چلهين ۾ ٽانڊو هميشه ٻريل حالت ۾ رکون ٿا، ۽ ڍڳن ۽ ڪتن جي حفاظت ڪريون ٿا. پوءِ ڀلا، ٻنهي ۾ فرق ڪهڙو؟"

"ڏسين نہ ٿي، ڏيئہ تہ اسان جي ديوتائن جي ذلت ڪئي وڃي ٿي"، "اباڻي زمين، گهر ۽ چلهہ جي باهہ کي ڇڏي وڃڻ جو گناهہ فقط ان صورت ۾ معاف ٿي سگهندو، جڏهن وطن کي ديوتائن جي صدقي ترڪ ڪجي ٿو."

* * *

ان ڪري انهن ٽپڙ ٻڌا ۽ پنهنجي تارڪين وطن جي وڏي انبوهہ سان گڏجي، ڏڳي ڳاڏين ۾ سامان سڙو رکي، هڪ اهڙي ملڪ ڏانهن سفر اختيار ڪيو، جتان جا ماڻهو سانوري رنگ جا هئا. هنن اتي پهچي، پنهنجي عظيم اڳواڻ منوءَ جي قيادت ۾ نئين سرسوتيءَ* جي ڪنارن تي آباد ٿيڻ کان اڳ ۾ اُتان جي هزارين ماڻهن کي قتل ڪيو.

"ديوتائن مقدس هَرَ وارن کي انعام سان نوازيو آهي"، پوڙهي پوري چوڪريءَ کي چيو، "هنن کي وري هڪ نئين سرسوتي ملي ويئي آهي، جنهن جي ڪپن تي هو هر هلائي سونهري رنگ وارو اَن پيدا ڪندا، اسان جي ابن ڏاڏن جا روح، هتي بہ اسان جي حفاظت ڪن ٿا، جيئن اهي ايران ۾ ڪندا هئا."

---

* سرسوتي: "سنڌو" جو پراڻو نالو.

پوري چوڪريءَ هن ڏانهن نهاريو ۽ چيو، ”بابا، اڄ صبح جو جڏهن آءٌ وهنجڻ ۽ پاڻي ڀرڻ لاءِ ويئي هيس، ۽ جيئن ئي آءٌ پاڪ سرسوتيءَ جي پوڄا ڪري ۽ سورج ديوتا کي پاڻيءَ جا ڇنڊا هڻي رهي هيس، ته مون انهن اڻ-آرين مان هڪ کي ڏٺو، جيڪو هڪڙي مٽل نانگ کي پوڄي رهيو هو.“

”هائون“، بابا چيو، ”عظيم منوءَ جو قول آهي ته پنڊت، پوڄاري، جنگباز ۽ واپاري سڀ آريا قوم مان چونڊڻ گهرجن، اڻ آرين لاءِ فقط نيچ ڪم ڇڏيل آهن ۽ انهن لاءِ آريائن جي ديوتائن جي پوڄا ڪرڻ کان سخت منع ٿيل آهي. اها ڳالهه اسان کي ذاتين جي مونجهاري کان محفوظ رکندي“.

انهيءَ وچ ۾ برهمڻ جو هڪ ٽولو اتي اچي نڪتو، اهي ڏاڏن کي قربانين پيش ڪرڻ جي مهل اچي پهتي هئي. پوري چوڪريءَ کي برهمڻ جا پير ڌوئڻا، ۽ کين کاڌو کارائڻو پيو. هن کي ڪئن کي به کارائڻو پيو، ۽ ان کان پوءِ ديوتائن کي جا ڳائي انهن کي به کارائڻو پيو. صبح کان وٺي وينندي شام تائين، هن کي گهر اندر ڪيئي سات سنوڻ پورا ڪرڻا پوندا هئا، جن کان ذري جيتري به انحرافي جو مطلب اهو هو ته هوءَ ڪنهن وڏيءَ مصيبت ۽ لعنت ۾ مبتلا ٿيندي.

”هيتي ته اسان کي ايران کان به وڌيڪ رسمون رواج ۽ سات سنوڻ پورا ڪرڻا پون ٿا“، هن هڪڙي ڏينهن پيءُ وٽ شڪايت ڪئي.

”هائو، ڌيءَ“، هن جواب ڏنو، ”پر تنهنجي انهيءَ ڳالهه مون کي ياد ڏياري وڌي ته تون هاڻي پوڙهي ٿيندي پيئي وڃين، ۽ اسان جو مقدس قانون چوي ٿو ته انهيءَ گهر تي ديوتائن جو غضب پوندو، جنهن ۾ هڪ ڌيءَ کي شاديءَ ڪرائڻ کان سواءِ، ڇوڪرائي ڇمار مان وڌي بالغ عورت جي منزل تائين رکيو وڃي ٿو. توکي هاڻي پرڻائڻو پوندو ۽ شال

تون بيشمار پٽن جي ماڻ ڏئين! اهو ماڻهو وڏو لعنتي آهي، جيڪو پٽ ڄڻڻ کان سواءِ مري وڃي ٿو. هو ڪڏهن به سورڳ ۾ نه ويندو، ڇاڪاڻ ته هن جي روح کي ڪارائڻ ۽ برهمڻن کي ڀوڄن ڪرائڻ وارو ڪوئي ڪونه هوندو. ساڳيءَ طرح سنڌ عورت تي به، ديوتائن جو غضب هوندو آهي ۽ هڪ وڌوا (رن زال) مڙس جي مرڻ کان پوءِ جيئري رهڻ جي مقابلي ۾ ان وقت وڌيڪ خوش ٿيندي آهي، جڏهن هوءَ پنهنجي مڙس جي لاش سان گڏ چڪيا تي چڙهندي آهي".

پوري ڇوڪريءَ جڏهن خانداني ديوتا جي شبيهه کي ڪاڌو پيش ڪيو، تڏهن ان جي اڳيان سجدو ڪري، هن مڙس ملڻ لاءِ خصوصي دعا ڪئي.

جلدئي هن جي پرارٿنا اگهائي ۽ هن جي شادي ڪرائي ويئي، پر ٿوروئي عرصو گذريو هو، جو هن جي مڙس کي نانگ ڪکي وڌو ۽ هو مرڻ لڳو.

پوڄاريءَ اصرار ڪيو ته هن کي ڌرتيءَ تي ليٽائي، مٿس پاڻي وڌو وڃي، ڇاڪاڻ ته جيڪڏهن هو بستري تي مري ويو ته سورڳ جو ڪڏهن منهن نه ڏسندو.

پوري ڇوڪري هڪ وڌوا جي حشر کان پوريءَ طرح واقف هئي. پڇڻو ته هن کي ضرور پيو، پر هن کي ڪاري پاڻيءَ واري سمنڊ پار ڪرڻ جي همت ڪانه هئي، ڇو ته ان طرح هوءَ لعنتي ۽ ذليل ٿي پوي ها. ان ڪري هوءَ ملڪ جي اندروني علائقي طرف ڀڳي.

* * *

هڪ ڏکڻي ۽ ٽڪائينڊڙ ياڃ کان پوءِ، هوءَ هڪ گهاٽي ٻيلي جي وچ ۾ صاف ٿيل جاءِ ۾ اچي پهتي، جنهن جي چوڌاري تمام اوچا ٻڙ جا وڻ بيٺل هئا، جيڪي ديول جي ٿنڀن وانگر معلوم ٿي رهيا هئا. جيئن ته هوءَ ٿڪجي چور ٿي پيئي

هٽي، ان ڪري هن پاڻ کي سائي گاهه سان ڍڪيل زمين تي ڪٽي اڇلايو ۽ اوڇنگارون ڏيئي روئڻ لڳي.

هن جي سڏڪن جي آواز ڪان مٿي وڻن ۾ ويٺل سوين طوطا ۽ مينائون جاڳي پيا، ۽ هڪ پل ۾، خاموش جهنگ پکين جي لاتين جي آواز سان ڀرجي ويو. انهيءَ صورتحال ۾ اوڀر ڪان اڀرندڙ سج جي روشن ڪرڻن، جيڪي گهاٽن وڻن جي ٽارين وچان ليئا پائڻ لڳا هئا. هن جي ڪريل دل ۾ هڪ نئون جذبو جاڳايو ۽ هوءَ همت ڪري اٿان اٿي، پاسي واري ڍنڍ تي هٿ منهن ڌوئڻ لاءِ هلي ويئي.

اڃا هن وهنجي مس بس ڪئي ته هن کي ڪنهن ڏورانهين هنڌ تي وڄندڙ بانسريءَ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. هوءَ ساهه روڪي، غور سان ٻڌڻ لڳي، ۽ پوءِ انهيءَ رخ ڏي وڌندي رهي، جتان هن کي اهو مٺو موسيقيءَ ڀريو آواز ٻڌڻ ۾ پئي آيو. جيئن جيئن هوءَ ويجهي ايندي رهي، تيئن تيئن بنسريءَ جو آواز وڌيڪ صاف ۽ مٺو ٿيندو پئي ويو. هاڻي هن چئني طرفن ڪان نوجوان ۽ خوبصورت ڇوڪرين کي هٿن ۾ گلن جا هار ڪٽي، بنسري وڄائيندڙ ڏانهن ايندي ڏٺو. اهي سڀ ائين گهمي رهيون هيون، ڄڻ ته مٿن جادوءَ جو اثر ٿيل هو. ائين پئي لڳو ته ڄڻ هوا به ساڪت ٿي ويئي هئي، هوهڪ شيءِ بنسريءَ جو آواز ٻڌڻ لاءِ هڪ هنڌ بيهي رهي هئي.

جيئن ئي اهو مٺو ۽ سريلو آواز نڪرڻ بند ٿيو، ته هڪ رڙ ٻڌڻ ۾ آئي: اهو ”ڌنار ڇوڪرو!“ ۽ اهو آواز ٻڌي سڀ ڇوڪريون بنسري وڄائيندڙ جي طرف ڏانهن ڀڳيون ۽ پوري ڇوڪريءَ به فطري طور ائين ئي ڪيو.

پوءِ هن پاڻ کي جادوءَ جهڙو اثر رکندڙ هڪ سهڻي ۽ سانوري نوجوان جي روبرو بيٺي ڏٺو ۽ جيئن ٻين ڇوڪرين ڪيو، تيئن هيءَ به گوڏن پر جهڪي ۽ پوءِ سڀني گڏجي انهيءَ سهڻي جوان جي چوڌاري گول دائرو ٺاهيو. هن هرهڪ

ڇوڪريءَ کي موهيندڙ مرڪ سان ڪينڪاريو، پر هن پوري ڇوڪريءَ کي وري پيهر ڏٺو، ۽ ان طرح پڪ ڪئي ته هو ڪيس اڄ پهريون ئي دفعو ڏسي رهيو هو. ڇوڪرين کي سندن پيار ۽ محبت جي صدقي ۾ انعام ڏيڻ خاطر، هن هڪ ڀيرو وري بنسريءَ مان من موهيندڙ سر آلاپيو.

جيئن ئي هن بنسريءَ تي گيت ڳائي بس ڪيو، تيئن ئي بنسريءَ کي اڇلائي، انهن سڀني نينگرين سان گڏجي ڏاڍي نزاڪت سان هڪ دلپسند ناچ نچڻ شروع ڪيو. ناچ اڃا مس ختم ٿيو ته هن وڏي آواز ۾ چيو:

”هاڻي، سڀ وڃو، وڃي پنهنجي ڪم کي لڳو، نه ته توهان جا پيئر مون کي پٽيندا . اسين وري منجهند جو ملنداسين.“

هنن سندس حڪم هيڪندي هيڪندي مڃيو، ۽ گهر طرف ويندي وري وري منهن ڦيرائي ڏسنديون رهيون، تانجو هو انهن جي نظرن کان دور ٿي نيٺ گم ٿي ويو. پوري ڇوڪري، قدرتي طور، اتي ئي جمي بيٺي رهي.

”ڪير آهين؟“ نوجوان هن کان پڇيو.

”آءٌ اڄ صبح ئي هت پهتي هيس ۽ تنهنجي بنسريءَ جو آواز ٻڌي عجيب ڪيف محسوس ڪيم“، پوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو. ”هن آزاد جهنگ ۾ ماڻهو پاڻ کي ڪهڙو نه مختلف محسوس ڪري ٿو، جڏهن هن کي ڪي به رسمون ۽ ريتيون ادا ڪرڻيون ڪينهن! آءٌ پنهنجين ڀينرن سان جيڪر هزار ڀيرا تنهنجا پير ڌوئان، پر مون کي خوشي آهي، جو مون کي ڪنهن برهمڻ جا پير هڪ ڏينهن به ڌوئڻا ڪينهن. مون برهما جي خوبصورت شبيهه ڪئي، چئن ٻانهن ۽ چئن سيرين سان ڏٺو آهي، مون عظيم ديوتا ”شيو“ به ڏٺو آهي، ۽ شاندار وشنوءَ جو ديدار به ڪيو اٿم ۽ انهن سڀني جون خوبصورت ديويون به ڏٺيون اٿم. پر هاڻي ته منهنجي سامهون هڪ جيئرو ديوتا بيٺو آهي“.

نوجوان هن جا اهي ٻوڏان الفاظ ٻڌي ڪجهه ڇرڪيو.
"اڙي، آءٌ ته فقط هڪ ڏنار آهيان"، هن چيو، "اسين سڀ ڏينهن فقط پاڻيءَ ۾ ترڻ، ڳائڻ ۽ نچڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه ڪندا آهيون، مون کي اميد آهي ته هاڻي تون به انهيءَ ۾ اسان سان شريڪ ٿينديءَ".
پوءِ هن هڪ ڳنڍڙي کولي، جيڪا هن وٽ موجود هئي، ۽ ان مان ماني ۽ مٺائيءَ جو ڪجهه حصو ڪڍي، جيڪا هو پنهنجي ناشتي لاءِ گهران کڻي آيو هو، هن ڏانهن وڌايائين.
"هيءَ ته ڪو جادوءَ جو ملڪ آهي، جنهن ۾ آءٌ اچي نڪتي آهيان". پوري ڇوڪريءَ چيو، "مون هن کان اڳي ڪڏهن اهڙو خواب به نه ڏٺو هو".
وهنجندي راند يون ڪندي، نچندي ۽ ڳائيندي، وقت گذرندو رهيو، ۽ اهو چڪر ڪافي عرصي تائين هلندو رهيو، ۽ پوري ڇوڪري ۽ گوپيون انهيءَ نوجوان سهڻي ڇوڪري کي ديوتا وانگر پوڄينديون رهيون، تان جو هڪڙي ڏينهن اوچتو ئي اوچتو هو انهن جي وچ مان گم ٿي ويو.
پوري ڇوڪري، ٻين نوجوان ڇوڪرين سان گڏ هن عدم موجودگيءَ تي روئينديون ۽ ماتم ڪنديون رهيون. تان جو هڪڙي ڏينهن ڏکڻ اچڻ وارن سان هڪ جهنگ-واسي، اتي اچي نڪتو، ۽ کين ٻڌايو ته سندن ڏنار ڇوڪرو، اصل ۾ هڪ شهزادو هو، جنهن کي ملڪ ۾ هلندڙ جنگين ۾ پنهنجن ماڻهن جي اڳواڻي ڪرڻي هئي، ۽ هن راڪشسن (وحشي قبائل) کي فتح ڪري، نيست و نابود ڪرڻ کان پوءِ خوبصورت راڻين سان شاديون ڪيون هيون ۽ انهن مان هن کي سوين پٽ ڄايا هئا، جيڪي سڀ ئي ديوتائن وانگر نظر اچي رهيا هئا. هن کين اهو به ٻڌايو ته هن جي اڳيان ته خود برهمڻ به گوڏو جهڪائي پنهنجو اڳواڻ تسليم ڪندا هئا.

”ڇا، هو وري ڪڏهن به هن طرف ڪونه ايندو؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو. ”نه ڪڏهن به نه“، تارڪ الدنيا شخص جواب ڏنو. ”هن جو ٻالڪپڻو هين هنڌ سان وابسته هو، ۽ هن جي مردانه جواني به ڪنهن هنڌ سان واسطو رکي ٿي“.

پوري ڇوڪريءَ ائين محسوس ڪيو ته ڄڻ سندس زندگيءَ جو هڪ نئون ورق وري چڪو هو، ۽ هن کي انهيءَ اوچتي ۽ دائمي نقصان جو ايڏو ته غم ٿيو، جو ڪيس آٿت ئي نه پئي مليو.

”پر پوءِ“ هن پنهنجو پاڻ کي چيو، ”هو اڃا به مون وٽ آهي، ڇاڪاڻ ته ڪوئي به مون کي انهن خوبصورت ڏينهن جي ياد کان محروم نٿو ڪري سگهي، جيڪا منهنجي دل اندر محفوظ آهي؛ هن جي صورت به منهنجي دل اندر محفوظ آهي.

هي صبح جو سورج، وڻ ٽڻ، ڍنڍ، هوا ۽ ڪڪر — اهي سڀ ديوتائون جن جي آءٌ اڳي پوڄا ڪندي هيس، تن سڀني لاءِ آءٌ هاڻي به پوڄا ڪريان ٿي، پر ڪجهڙي نه فرق سان. هاڻي، آءٌ انهن کي پيارو گهران ٿي. حالانڪ هن کان اڳي مان فقط سندن اڳيان گوڏا جهڪائڻ لاءِ مجبور ڪئي ويندي هيس. انهن سان گڏ، هي پکي پکڻ، گل ڦل، ناچ ۽ هن جي ديوتائي موسيقي، جيڪا هن کي ايڏي پياري هئي — انهن سڀني کي آءٌ هن جي وسيلي سان پيار ڪرڻ سکي آهيان. آءٌ پاڻ کي بدليل محسوس ڪري رهي آهيان ۽ دنيا کي به مختلف نظرن سان ڏسي رهي آهيان. هائو، جيسين هن کي وري ڳولي هٿ نه ڪنديس، تيسين آرام نه ڪنديس. آءٌ سندس پٺيان هلندي ئي رهندس، ۽ تيستائين هلندي رهنديس، جيستائين منهنجين ٽنگن ۾ منهنجو بار برداشت ڪرڻ جي طاقت هوندي. هاڻي مون تي واضح ٿي رهيو آهي“، هوءَ ان طرح سوچيندي رهي:

”هي آريا کھڙا نہ احمق هئا، جو پنهنجو اصلوکو وطن ۽ ”زردشت“ جي ديوتائن، ”خالق“ ۽ ”ناس ڪندڙ“ کـي ڇڏي آيـا. ڇاڪاڻ تہ هت اچڻ کان پـوءِ هنن انهن مينـي ديوتائن کي تہ وري پنهنجو بنايو، انلو هڪ نيون، عظيم ”وشنو“ پڻ انهن ۾ ملايو، جيڪو حفاظت ڪندڙ ديوتا آهي“.

ائـيـن سوچيندي هوءَ پنهنجي ديوتا جي ڳولا ۾ نڪري پيئي.

* * *

هوءَ جبلن، پيلن ۽ ميدانن کي پار ڪندي رهي، تان جو هڪ عجيب وغريب ۽ اڻ سڃاتل هنڌ تـي اچـي نڪتي، جتي هن کي ڏاڙهيءَ ۽ عجيب حُليي وارن ٻن ڄڻن پڪڙي ورتو، جن جي مٿن جـا وار چوٽين جـي صورت ۾ ڳنڍيل هئا، هو کيس پنهنجن الن تي کڻي آيا، ۽ گهڻي وقت کان پوءِ آخرڪار هن کي فرعون وٽ ٻانهيءَ جي حيثيت ۾ وڃي وڪيو. هوءَ فرعون جي انتهائي مقبول ٻانهي بڻجي ويئي، ۽ هو کيس هميشه پنهنجي خدمت ۾ حاضر رکـڻ چاهيندو هو، ڇاڪاڻ تہ هوءَ سندس ٻولي سمجهي سگهندي هئي.

انـهـيءَ شهر جي وچان لنگهندي، جيڪو سڄو مٽيءَ جي ڪچن گهرن جو ٺهيل هـو، هن انهن جاين جـي عين وچ ۾ پٿر جي هڪ شاهاڻي عمارت ڏٺي.

”هن ۾ ڪير رهندو آهي؟“ هن هڪ لانگهائوءَ کان پڇيو.

”هن شهر جو محافظ ديوتا“، انهيءَ ماڻهوءَ جواب ڏنو.

هوءَ مجسم حيرت بڻجي اوڏانهن وڌي، پر دروازي وٽ بيٺل پوڄاريءَ، جنهن کي هٿ ۾ هڪ لٺ هئي، هن کي اندر داخل ٿيڻ کان روڪيو. انهيءَ ڳالهہ هن جي حيرت ۾ آڃا باقي اضافو ڪيو، ۽ هن جاءِ جي چوڌاري ڦيرو ڏنيئي، ان جي پٺ ۾ هڪ چير ڏسي ورتو، جنهن جي وچان هوءَ ان جي اندرين اونداهي

ڪمري ۾ ليٽو پاڻي ڏسي پئي سگهي، ۽ هن ڏٺو ته ان ۾ هڪ وڏو واڳون ويٺو هو. هن ڪان ڪل نڪري ويئي.

هن کي اهڙي (ديوتا) کي رازداريءَ ۾ رکڻ جو ڪو مقصد نظر ڪونه آيو، جڏهن ته ان جا سوين پاڻر نيل درياهه جي ڪنارن تي پيا هئا، جتي انهن کي هرايندڙ ويندڙ، جنهن کي انهن کي ڏسڻ جي خواهش هئي آسانيءَ سان ڏسي پئي سگهيو. اوچتو هوءَ ڪنهن خيال ۾ ٻڏي ويئي، ۽ هن جي تصور ۾ سرسوتي نديءَ جي ڪپڻ وارو منظر تري آيو، جتي هن هڪ اڻ-آريي کي مثل نانگ جي پوڄا ڪندي ڏٺو هو. پر اتي ته ڪنهن به ماڻهوءَ هڪ جانور کي مندر ۾ ڪونه رکيو هو؟

هوءَ اڳتي وڌندي رهي، ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ هڪ اهڙي هنڌ تي اچي نڪتي، جيڪو هڪ وڏي ٽڪر وانگر پئي لڳو، ۽ جنهن ۾ هڪ مثل ماڻهوءَ کي دفن پئي ڪيو ويو. جنهن ڳالهه، هن کي ڇرڪايو، سا اها هئي ته مثل ماڻهوءَ سان گڏ، نه فقط سندس گهريلو سازوسامان ۽ فرنيچر وغيره، پر جيئرن جاڳندڙن جانورن ۽ عورتن کي پڻ هڪلينداد دفن ڪرڻ لاءِ وٺي پئي آيا.

اها رات ياد ڪندي، جڏهن هوءَ چڪيا تي جيئري جلڻ جي خطري ۾ هئي، ڪيس اهڙي ته وحشت اچي ورايو، جو هوءَ يڪ ساهيءَ محل ڏانهن واپس ڊوڙي ويئي. اتي پهچڻ سان، هن پاڻ کي پنهنجي آقا جي قدمن ۾ ڪٽي اڇلايو ۽ هن کان انهيءَ ڳالهه جو مطلب دريافت ڪيو.

”ته پوءِ اهو ڪم توکي ناجائز پيو لڳي. مون کي به اهو پاراڻي ڇمار کان وٺي ناجائز لڳندو آيو آهي“، هن جي آقا چيو ۽ مرڪيو. اسين ساڳين خيالن جا معلوم ٿيون ٿا. هن وقت تائين ته پوڄاري ۽ پنڊت انهيءَ ظالمانه رسم جي اصلاح ڪرڻ کان منهنجو رستو روڪيندا آيا آهن، پر هاڻي

آءٌ هنن جي مخالفت کي هرگز برداشت نہ ڪندس. آءٌ هڪ سچي خدا جي عبادت قائم ڪندس".

"اي معزز آقا"، ٻوري ڇوڪريءَ چيو، "آءٌ پاڻ سچي خدا جي ڳولا ۾ آهيان".

"اڄ تہ آءٌ ٿو توکي ڏيکاريان"، فرعون چيو، ۽ پوءِ هن کي هڪ ڪليل ٿلهي تي وٺي آيو، جتي هن وجد ۾ اچي سج ڏانهن اشارو ڪندي چيو، "ڇا، انسان پاگل ناهن؟ ڇا، اها حقيقت واضح ناهي تہ اهوئي هن ڌرتيءَ ۽ ان تي موجود سڄي زندگيءَ ۽ خود اسان جو بہ پيدا ڪندڙ آهي؟ شاندار آتون! *ڇا، ڪوئي هن جي موجودگيءَ ۾ ڪنهن ٻئي ديوتا جي پوڄا بہ ڪري سگهي ٿو؟"

هن جي بيخوديءَ واري انهيءَ حالت ۾ سندس دلپسند چال، ٻوري ڇوڪريءَ کي ٻنسريءَ واري شهزادي جي ياد تازي ڪرائي، جيڪو پڻ بادشاهہ بڻيو هو، ۽ ڪيترن ئي شهرن ۽ ڳوٺن تي حڪمراني ڪري رهيو هو، ۽ جنهن جي اڳو خود برهمڻ بہ گوڏا جهڪائيندا هئا. هن کي اهو ڏسي ڪو اچرج نہ لڳو تہ هن هنڌ پڻ، هڪ بادشاهہ پنهنجن ماڻهن جي خدا ڏانهن قيادت ڪري رهيو هو.

"مون کي ياد آهي تہ مون انهيءَ خوبصورت ديوتا کي پاڻيءَ جو نذر پيش ڪيو هو، پر ڇا اتي "ورونا" نالي آسمان جو منور ديوتا بہ ڪونہ هو، جيڪو ستارن جو چمڪندڙ لباس پهريندو آهي؟ ڇا اهو هن ديوتا جو پيءُ ناهي؟"

"مون پاڻ ڪجهہ وقت کان وٺي اهو محسوس ٿئي ڪيو آهي تہ آتون ديوتا کان بہ ڪا ئي بلندو بالا هستي آهي"، فرعون چيو، "پر منهنجي لاءِ هي شاندار ديوتا ڪافي آهي. هن مون کي پنهنجو اعليٰ ترين پوڄاريءَ ۽ پٽ طور چونڊڻ جو اعزاز بخشيو آهي."

* Aton

فرعون جي تسلين جي باوجود، مردي کي دفنائڻ وارو منظر ڀوري ڇوڪريءَ جي دل مان محو ڪونه ٿي سگهيو. هوءَ جيئري جلڻ کان ڀڄي هئي، ۽ هاڻي وري هن کي جيئري دفن ٿيڻ جو خطرو درپيش هو. هوءَ لڳاتار فرار ٿيڻ بابت سوچيندي رهي، ۽ جڏهن فرعون پنهنجي لاءِ هڪ نئون شهر تعمير ڪرائي رهيو هو، تڏهن ڀوري ڇوڪريءَ جي خواهش پوري ٿي ۽ کيس اتان ڀڄڻ جو موقعو ملي ويو.

* * *

شهر جي دروازي مان جيئن تيئن ڪري ٻاهر نڪرڻ کان پوءِ، هن ڏورانهين، ڏنڊ ۾ ڍڪيل ٽڪرين ڏانهن وڃڻ وارو رستو ورتو، تان جو هوءَ ماڻهن جي هڪ وڏي جماعت سان وڃي ملي، جنهن جي اڳواڻي هڪ قداور ڊگهيءَ ڏاڙهيءَ ۽ سڌن ڪلهن وارو معزز شخصيت وارو انسان ڪري رهيو هو، جنهن جي هٿ ۾ هڪ ڊگهي لٺ ڪنيل هئي.

”ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جو اسين مصر ۾ ئي هجون ها، جتي اسين گوشت سان ڀريل ديڳڙن اڳيان ويهي پيٽ ڀري کائي سگهون ها!“ مجمعي مان ڪجهه ماڻهن چيو.

”ٻزدل ۽ احسان فراموش انسانو!“ انهن جي اڳواڻ ڪاوڙ ۾ ورجي چيو، ”ڇا، اهو طريقو آهي، جنهن سان تو وهان اسرائيل جي خدا جو شڪر ادا ڪري رهيا آهيو، جنهن توهان کي فرعونن جي غلاميءَ کان نجات ڏياري آهي، جتي توهان جي هرهڪ نر ٻار کي قتل ڪيو وڃي ها؟ ته پوءِ ڇا، توهان پيٽ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به ناهيو؟ ماڻهو عزت ڀري ۽ ڪارگر زندگي گذارڻ لاءِ غذا کائيندو آهي. پر جيڪڏهن کيس گند ۽ ٻوهر ۾ نوسيندڙ هڪ سوئر جهڙي زندگي گذارڻ لاءِ مجبور ڪيو وڃي، ته پوءِ ڇا، هن جي جيئڻ جي به ڪا ضرورت آهي؟ ۽ جڏهن خود ”زندگي“ ئي ذلت ٻڻجي پوي، ته پوءِ کائڻ يا نه کائڻ، ڪهڙي معنيٰ رکي ٿو؟ ڇا، توهان

پريل ديکڙي خاطر پنهنجو پيدائشي حق وڪڻي ڇڏيندا؟ شرم ڪريو! هوڏانهن ڏسو! توهان جو خدا ڪڪر ۾ نظر اچي رهيو آهي، اهوئي سڀني ديوتائن کان بهترين ديوتا آهي“.

پوري ڇوڪريءَ ڏاڍي غور سان ڪڪر ۾ نهاريو. هن کي ڪڪر ديوتا ته ياد هو، پر ڪڪر ۾ خدا جو خيال سندس سمجهه ۾ نه اچي سگهيو.

جيئن ئي اعتراض ڪندڙن کي ماني ۽ دال ملڻ جو وعدو مليو، ۽ اهي جبل جي دامن ۾ وڃي ويٺا، تيئن ئي پوري ڇوڪريءَ همت ڪري اڳواڻ سان ڳالهايو:

”توهان ڪڪر ۾ خدا جي موجودگيءَ جو ذڪر پئي ڪيو“، هن چيو، ”آءٌ هن کي ڏسي نه سگهيس، ڇا، توهان اهو مون کي ڏيکاري سگهندا؟“

”هوڏانهن نهار!“ اڳواڻ جبل جي چوٽيءَ طرف اشارو ڪندي چيو. هو باهه ۽ دونهين ۾ سينائي جي جبل تي وڃي لٿو آهي! ڇا، تون جبل کي ڪنبندو ۽ ڏڪندو محسوس نه ٿي ڪرين؟“

هڪ دفعو وري پيهر پوري ڇوڪريءَ ڏاڍي غور سان جبل جي چوٽيءَ تي نظر ڪئي. باهه جي ديوتا جو خيال هن جي دل ۾ بلڪل صفائيءَ سان موجود هيو، پر هوءَ وري به باهه ۾ موجود خدا جي ڳالهه نه سمجهي سگهي ۽ منجهي پيئي.

”اڃان به آءٌ کيس نه ٿي ڏسي سگهان. آلا، هن کي ڏسي سگهڻ جو مون کي ڪهڙو نه شوق آهي!“ ڇوڪريءَ چيو.

”اي عورت!“ اڳواڻ ڪاوڙ ۾ پرجي رڙ ڪري چيو، ”تون ڇري آهين. ڇا، تون اهو صاف آواز نه ٿي ٻڌي سگهين ته ”تون هن کي نه ٿي ڏسي سگهين، ۽ ڀي صورت ۾ نيست ونابود ٿي وينديءَ؟“ ڇا، تون اهو آواز به نه ٿي ٻڌي سگهين، جيڪو اعلان ڪري رهيو آهي ته مون کان، ۽ منهنجي ڀاءُ هارون کان سواءِ، ٻيو ڪنهن، پادري کي به، انهيءَ جبل جي چوٽيءَ جي قريب وڃڻ جي اجازت ڪانهي؟“

ٿوري ئي دير ۾ هن حڪم ڏنو ته هڪ قربان گاهه تعمير ڪيو وڃي ۽ ان تي هڪ گهيٽو خدا جي راهه ۾ قربانيءَ طور ذبح ڪيو وڃي. گهيٽي جو رت قربان گاهه تي اڇلائڻو هو، ۽ ماڻهن جي مٿان ڇنڪائڻو هو ۽ سندس پاڻ جي ساڄي ڪن جي پاپڙيءَ کي اهو رت هٿي ڳاڙهو ڪرڻو هو. گوشت جو ڪجهه حصو ساڙيو پئي ويو ته جيئن ان مان نڪرندڙ دونهون خدا وٽ پهچي وڃي.

پوري چوڪريءَ کي ساڳين ئي قربانين، ويندي انسانن جي قربانين ۽ بعد ۾ گهوڙن ۽ ٻين جانورن جي قربانين جو جهڪو خيال تري آيو. تنهنڪري هن ڳالهه ڪيس ڪو عجب ڪونه ڏنو.

ڪجهه دير کان پوءِ هن ٻڌو ته "تبرنڪل"* جي تعمير ڪرڻ لاءِ لڳاتار هدايتون ملي رهيون آهن. سون مان ٺهيل قربان گاهه لاءِ نيرن، گلابي ۽ قرمزي ڪپڙي جي پردن، انهن جي ماپن، پتل ۽ سون جي ڇلن، چاندي جي شمعن ٻارڻ جي لٺين، رک جي ٻن جي ڏنڊين، خوشبودار تيلن ۽ سڳنڌ مصالحن، جن سان تبرنڪل کي سٿيو ڪرڻو هو، اڳواڻ جي پاڻ جي ڪپڙن، ڪمر پٽي ۽ سيني جي بچاءَ لاءِ فولادي تختيءَ، پرت پريل چوغن، ۽ ڏنڊن بابت، ۽ انهن رسمن ۽ سائن سنوڻن متعلق جيڪي قربان گاهه تي ادا ٿيڻا هئا، جهڙوڪ رت جي صورت ۾ ڏيڻ وارين قربانين يا باهه ۾ ساڙڻ ذريعي پيش ٿيندڙ قربانين - سڀني جي باري ۾ نهايت تفصيل سان ذري پرزي جون هدايتون ڏنيون پئي ويون.

انهن رسمن ۽ سنوڻن هن جي لاشعور ۾ انهن رسمن ۽ رواجن جا تصورات آپاريا، جيڪي هوءَ پاڻ ادا ڪندي هئي. هن کي ان مهل ڏاڍي خوشي محسوس ٿي، جڏهن جماعت

* درٻار يا مندر — Tabernacle

جي اڳواڻ پنهنجن ماڻهن کي پٽر يا ڪنهن ڌاتوءَ سان بتن ٺاهڻ کان سختيءَ سان منع ڪئي، چاڪاڻ تہ جڏهن کان وٽي هن پنهنجو زنده خدا ڏٺو هو، تڏهن کان اهي سڀ هن لاءِ بلڪل مرده ۽ بيجان شيون هيون. هن کي اهو ڏسي به فرحت محسوس ٿي تہ هن ابن ڏاڏن جي روحن ۽ انهن جي ڪارائم متعلق به ڪو ذڪر ڪونہ ڪيو. هن کي اهي حيرت انگيز ڏهہ فرمان ۽ سياڻپ وارا قاعدا ڏاڍا پسند آيا، جيڪي هن پنهنجن پوئلڳن کي ڏنا. مجموعي طور هوءَ انهيءَ معزز اڳواڻ جي شخصيت ۽ جوش وخروش کان بيحد متاثر ۽ مسرور ٿي.

هڪ شادي شده ماڻهوءَ هن کي انهيءَ وقت ماڻس شادي ڪرڻ لاءِ چيو، جڏهن اهو اڳواڻ جبل تي ويل هو، چوتہ، هن چيو تہ ڪنهن بہ عورت کي سندس سرپرست ۽ محافظ کان سواءِ اڪيلو نہ رهڻ گهرجي.

”آءٌ اڳيئي شادي شده آهيان، ۽ مون کي ٻيهر شادي ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونهي“، يوري ڇوڪريءَ ورائيو.

”چا، توکي ٻار آهن؟“ انهيءَ ماڻهوءَ هن کان پڇيو.

”نہ“، يوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو.

”تنهن جي معنيٰ تہ تون سنڍ آهين“، هن چيو، ”جيڪڏهن آءٌ ماڻهن کي اها ڳالهہ ٻڌائيندس، تہ توکي جلاوطن ڪيو ويندو.

انهيءَ دم هڪ پاسي کان گوڙ ٻڌڻ ۾ آيو. تڪڙن ۽ صحتمند ماڻهن کي اردن ندي کي پار ڪرڻ لاءِ سڏيو پئي ويو، جيئن سندن اڳواڻ جي مرضي هئي. انهيءَ ماڻهوءَ کي مجبور ٿي انهيءَ سڏ جو جواب ڏيڻ لاءِ وڃڻو پيو ۽ يوري ڇوڪريءَ کي خدا جي طرفان پڄي وڃڻ جي موقعي ملڻ تي ڏاڍي خوشي حاصل ٿي.

* * *

هڪ دفعو وري پيهر هن جي اکين سان لڙڪ ڪرڻ لڳا ۽ اها عجب جهڙي ڳالهه هئي ته هن کي سندس ڳوڙهن جي چانديءَ جي رنگ جهڙي ميرانجهڙي ڏند وچان، دور ڪٿي هڪ محلات نظر اچي رهيو هو، ۽ هن پنهنجي طرفان ڪنهن ارادي سان ڪوشش ڪرڻ بغير ئي پاڻ کي بلڪل بيخوديءَ جهڙي حالت ۾ پنهنجو پاڻ اوڏانهن وڌندي ڏٺو. تان جو هوءَ محلات جي پاسي واري انگور جي ستنهن واري باغ ۾ داخل ٿي. اوچتو سندس نگاهه هڪ خوبصورت شهزادي تي پيئي، جيڪو باغ ۾ ٽهلي رهيو هو. هن جي چهري سندس ذهن ۾ بنسريءَ واري شهزادي جي ياد تازي ڪئي ۽ ڪجهه دير تائين ته هن کيس بلڪل اهوئي شهزادو سمجهيو، ڇاڪاڻ ته هن جي هٿ ۾ پڻ موسيقيءَ جو هڪ ساز هو، جنهن کي هو وڄائي رهيو هو ۽ ساڻ ئي هيٺيان گيت ڳائي رهيو هو:

"پلي ته هو مون کي پنهنجي وات جي چمين سان پيار ڪري، ڇاڪاڻ ته تنهنجو پيار شراب کان بهتر آهي."

"اي يروشلم جون ڇوڪريون، آءٌ ڪارو پر وڻندڙ مهاندن وارو آهيان! مون تي نظر نه وجهو ڇاڪاڻ ته آءٌ ڪارو آهيان، ڇاڪاڻ ته مون تي سج نظر ڪئي آهي".

ائين پئي لڳو ته ڄڻ هو جانورن ۽ پکين کي سمجهائي رهيو هو ۽ هو پنهنجي چوڌاري موجود سڄي قدرت ۾ خوشي محسوس ڪري رهيو هو.

هوءَ ڄڻ ته بيهوشيءَ جي حالت ۾ هن سان سندس محل اندر داخل ٿي، جيڪو ٽڪيل پٿر ۽ صنوبر جي ڪاٺيءَ جو ٺهيل هو ۽ ان ۾ پتل جا ٿنڀ لڳل هئا. هن کي ان جي اندر حقيقي معنيٰ ۾ هڪ شاندار شهر نظر آيو، جنهن ۾ کيس هن جون سوين خوبصورت رائيون ۽ ٻانهيون ڏسڻ ۾ آيون. هن اتي اهو مندر به ڏٺو جيڪو هن اڳي به ڏٺو هو ۽ ان

جي ۽ٺي طرف ڪيس عجيب و غريب گهوڙن، رٿن ۽ جنگي جوڌن جا لشڪر ڏسڻ ۾ آيا.

هن کي اهو معلوم نه هو ته اها سموري شيءِ حقيقي هئي يا اهو فقط سندس خيال ۽ وهم هو، ڇاڪاڻ ته هي شهزادو، ڏنار ڇوڪري جو هوبهو نقل هو. شايد هي آهو ساڳيو- سندس ئي شهزادو،- سندس ئي صنم، سندس ديوتا- هو، جيڪو هاڻي هن محل ۾، پنهنجين راڻين،گهوڙن ۽ جنگي جوڌن جي وچ ۾ موجود هو، جيئن کيس ٻيلي جي ٻيرسن باشندي بيان ڪري ٻڌايو هو.

هوءَ انتهائي خوشي ۽ بيخوديءَ مان هن کان اهو پڇڻ لاءِ ته ڇا، هو پنهنجي گوپيءَ کي سڃاڻي ٿو، ڊوڙي وٽس پهتي. پر انهيءَ گهڙيءَ وچ ۾ سندس اک ۾ جيڪو لڙڪ اٽڪي بيٺو هو سو سندس ڳل تان ترڪي وڃي هيٺ ڪريو، ۽ سڄو منظر هڪ رڄ وانگر غائب ٿي ويو.

”ڇا، آءٌ پاڳل ٿي پيئي آهيان؟“ هن پنهنجو پاڻ کان پڇيو. ”جڏهن کان وٺي مون پنهنجي بنسريءَ واري شهزادي کي ڇڏيو آهي، تڏهن کان مون کي هرهنڌ هن جون ئي شڪليون نظر اچن ٿيون. پوڄارين ۽ سندن سموري قبيلي کي مون پٺتي ڇڏيو آهي ۽ جتي به آءٌ وڃان ٿي يا خيالن ئي خيالن ۾ رلندي ۽ ڀٽڪندي وتان ٿي، اتي ئي هڪ خوبصورت ۽ عقلمند شهزادو پنهنجن ماڻهن جي قيادت ڪري ٿو، ۽ هو خود پوڄارين ۽ ٻادرين لاءِ به پرستش ۽ تعظيم جو مرڪز آهي. منهنجا قدم هميشه ”بندرابن“ ٻيلي ڏانهن وڃڻ چاهين ٿا، جتي مون پهريون ڀيرو هن جي بنسري ٻڌي هئي“.

* * *

اٿين ڇٺي هن وري پنهنجو سفر شروع ڪيو. هڪ ڄاتل سڃاتل خوشبوءِ، جيڪا هوا جي هڪ جهوٽي سان وٽس پهتي، تنهن هن کي ٻڌايو ته هوءَ پنهنجي منزل مقصود کان

گهڻي دور ناهي. جيئن ئي هوءَ پيلي اندر داخل ٿي، تيئن هڪ نهايت ڏکوئيندڙ نظاري سندس نگاهن جي آجيان ڪئي. ڪيئي ماڻهو پاڻ کي ڏاڍو عذاب پهچائي ڪفارو ادا ڪري رهيا هئا، ۽ ائين ڪندي کين آسپاس جي ڪا ڪَل ڪانه هئي ته سندن چوڌاري سڄيءَ دنيا ۾ ڇا ٿي رهيو هو، نه ان جي خبر هئي.

هوءَ ڊوڙي هڪ اهڙي ماڻهوءَ کي مدد ڪرڻ لاءِ وٽس پهتي، جيڪو اونڌو لٽڪيل هو ۽ سندس پير وڻ جي هڪ ٽاريءَ ساڻ مضبوطيءَ سان ٻڌل هئا. هن جي ويجهو پهچڻ تي، انهيءَ ماڻهوءَ ڪاوڙجي کيس تڙي ڪئي ته وڃي پنهنجو ڪم ڪري ۽ ٻين ماڻهن جي ڪم ۾ مداخلت نه ڪري.

انهيءَ ڳالهه هن کي تڪڙا تڪڙا قدم کڻي جلد از جلد پيلي کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. گهڻي دير نه گذري هئي ته هوءَ هڪ ننڍي ڳوٺ جي ٻاهرئين حصي ۾ اچي نڪتي، جتي فقيراڻن ڪپڙن ۾ ملبوس هڪ نهايت ئي اثر انگيز شخصيت جو مالڪ، هڪ وڏي پپر جي وڻ هيٺان پلٿي ماري ويٺو هو. ٿڪل هئڻ ۽ وڻ جي ڇانوَ کي وڻندڙ محسوس ڪري، هوءَ انهيءَ شخص کان ٿورو پري ويهڻ لاءِ اڳتي وڌي.

”مهرباني ڪري جيت کي بچاءِ“، انهيءَ شخص فڪرمنديءَ، پر نرميءَ سان هن کي چيو.

هوءَ سندس حڪم جي تعميل ۾ ٻاسي ٿي ويٺي ۽ پنهنجن پيرن وٽ هڪ جيت کي ڏٺائين.

”ڇا، تون جيتن جنترن کي پسند ڪرين ٿو؟“ ڇوڪريءَ هن کان پڇيو. هن جواب ڏنو ته ”اهي اسان کان نه وڌيڪ خراب آهن، ۽ نه وڌيڪ چڱا آهن.“ ۽ انهيءَ ڳالهه تي پوري ڇوڪريءَ جواب ۾ چيو.

”مون پکين، وٽن ۽ گلن ڦلن کي پيار ڪرڻ سکيو آهي، پر مون کي جيتن جي ڪا پرواهه ڪانهي.“

انهيءَ تي هو آهستگيءَ سان مرڪيو ۽ چيائين: ”آءٌ ڏسان ٿو ته تون انهيءَ راهه تي اڳيئي، پهچي چڪي آهين، هاڻي فقط تنهنجي پيار کي ٿوروئي اڳرو چڪي هلڻو آهي، جنهن کان پوءِ جيت جنتر به تنهنجي پيار جي دائري اندر اچي ويندا؟“

”مون کي يقين آهي ته هن کان اڳي مون توهان جهڙو ڪو بيو ماڻهو نه ڏٺو آهي“، پوري ڇوڪريءَ چيو، ”آءٌ هن جهنگ ۾ هڪ ڏاڍي سهڻي ديوتا روپ شهزادي جي ڳولا ۾ هيس، جنهن سان منهنجي ملاقات هتي ئي ٿي هئي. هن مون کي ڪنهن شيءِ سان محبت ڪرڻ جو سبق ڪونه ڏنو. هو ته فقط ”محبت“ ڪندو هو، ۽ مون کي پڻ جواب ۾ محبت ڪرڻي هئي. پر مون کي ياد پوي ٿو ته ڪجهه زمانو اڳي ماڻهو ديوتائن جي قربان گاهن تي پنهنجن ٻارن ۽ ڪيترن ئي جانورن کي به قربان ڪندا هئا. ڇا، تون ديوتائن ي اهڙيون قربانيون ڏيڻ کان منع ڪرين ٿو؟“

”ديوتائن کي قربانين جي ڪا ضرورت ڪانه هوندي آهي“، هن جواب ڏنو، ”تنهن کان سواءِ، ديوتائون پاڻ لاچار آهن، ۽ انهن کي به ماڻهوءَ وانگر زندگيءَ جي هن چڪر مان لازمي طور گذرڻو آهي. ڇا، توکي زندگيءَ ۾ خوشي ملي ويئي آهي؟“

”آءٌ پنهنجي لاءِ ته ڪجهه ڇئي نٿي سگهان، باقي مون کي شهزادا اهڙا ڏٺا آهن، جيڪي ڏاڍا خوش نظر اچي رهيا هئا“، پوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو.

هو وري نرميءَ سان مرڪيو.

”آءٌ پاڻ ڪنهن زماني ۾ شهزادو ٿي رهيو آهيان“، هن چيو. ”مون وٽ رهڻ لاءِ جنت جهڙو هڪ محل ۽ محبت

ڪرڻ لاءِ هڪ خوبصورت شهزادي هئي. ان جي باوجود مون اهوئي ڏٺو ته جنم کان وٺي مرڻ تائين ڏک سور انسان جو دائمي ساٿي آهي. ماڻهو جيئن وڌيڪ زور سان هن زندگيءَ ۽ انهن شين کي جيڪي ان جي نتيجي ۾ ملن ٿيون، چنبڙي ٿو، تيئن وڌيڪ هو دکي ٿئي ٿو. مون دنيا جي ڏک سور ۽ ان ۾ هرطرف ڦهليل مصيبتن جي علاج معلوم ڪرڻ لاءِ سڀ ڪجهه ترڪ ڪيو. مون کي اها ڳالهه ٻڌائڻ ۾ خوشي ٿئي ٿي ته منهنجي انهيءَ تياڳ جو مون کي ڦل مليو آهي، ۽ آءٌ هاڻي پاڻ کي بلڪل بجا طور راهنما چئي سگهان ٿو."

"چا، توکي به انهيءَ راهه ڳولي لهڻ لاءِ اهي سڀ ڪفارا ادا ڪرڻا پيا؟" پوري چوڪريءَ پڇيو.

"اڙي نه، نه" هن جواب ڏنو، "مون سمورا ڪفارا ادا ڪيا، پر مون کي اهي سڀ بي فائدي نظر آيا."

"جيڪڏهن توهان خدا ڏانهن وٺي ويندڙ راهه ڳولي لڌي آهي"، پوري چوڪريءَ چيو، "ته پوءِ مهرباني ڪري مون کي اها ڏيکاريو."

"مون کي 'نروان' جو رستو مليو آهي"، هن چيو، "جيڪا هڪ اهڙي نعمت آهي، جنهن جو ڪو ساڻوئي ڪونهي. ماڻهوءَ کي پنهنجي دل کي اهڙي نموني ۾ تيار ڪرڻ گهرجي، جو اها ڪنهن به چيز جي خواهش ڪرڻ ڇڏي ڏي. انهيءَ راهه تي هلڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. اهو ڪم هڪ سڌي لسي، ۽ اوچي جبل تي چڙهڻ وانگر آهي، منهنجو سچو پوئلڳ اهو آهي، جنهن جو ڪو گهرگهاٽ ڪونهي، جنهن کي زال ڪانهي، جيڪو پنهنجو ڪاڏو ڪڏهن به پاڻ نه ٿو رڌي، ۽ جيڪو انهيءَ تي زندگي گذاري ٿو، "جيڪي ڪجهه هن جي ڪشڪول ۾ وڌو وڃي ٿو،" ۽ جيڪو انهيءَ چيز کي ترڪ ڪري ڇڏي ٿو، جنهن کي ماڻهو هن دنيا جي زندگي سڏين ٿا. جيسين هڪ به خواهش ماڻهوءَ جي

دل ۾ ڪٺڪندي، تيسين اها وري ۾ زندگي پيدا ڪندي، ۽ اهائي ڏک ۽ غم جو سرچشمو آهي. هيءَ دنيا خواهش ۽ آرزوءَ، جسماني لذت، زندگيءَ جي هوس ۽ هن دنيا سان محبت ڪرڻ جي اڻ-آريائي رستي تي گهمڻ جي عادي بڻجي ويئي آهي، پر مان هنن کي اڻوڻي آريائي راهه جي آڇ ڪريان ٿو."

هن جي آخري لفظن پوري ڇوڪريءَ جو ڇرڪ ڪڍائي وڌو. "آقا"، هن چيو، "مون کي آريائي رستو خوب ياد آهي. اهو هڪ هنڌ آباد ٿي ويهڻ ۽ ڪڏهن به آواره گردي نه ڪرڻ، زمين جو مالڪ بڻجڻ ۽ ان کي کيڙڻ پنهنجي گهر جي چلهه کي ڪڏهن به نه ڇڏڻ ۽ ان ۾ پرندڙ باهين کي هميشه لاءِ ٻريل رکڻ، ديوتائن ۽ ابن ڏاڏن جي روحن کي قربانيون پيش ڪرڻ جو رستو هو، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته پٽن جو مالڪ هئڻ گهرجي، جن کان سواءِ ڪوبه ماڻهو جنت ۾ داخل ٿي نٿو سگهي. اهو رستو ته قبضي ڪرڻ جو هو، ۽ نه ترڪ ڪرڻ جو. پر تنهنجي تعليم تہ مون کي ان جي بلڪل ابتڙ معلوم ٿي رهي آهي، ان جي باوجود تون ان کي آريائي رستو سڏي رهيو آهين؟"

"انهيءَ ٻئي رستي کي آريائي رستو سڏڻ هڪ فريب هو،" هن چيو، "ماڻهوءَ کي انهن ملڪيتن، تعلقات، رسمن رواجن ۽ خارجي ادائگين جي ذريعي ٺي جيڪي انسان تخليق ڪيون آهن، ڪيس مٿوٽا ڏک ۽ غم نصيب ٿين ٿا. هن کي اهي سڀ رستا ۽ واسطا منقطع ڪرڻا پوندا، جيڪي ڪيس ڌرتيءَ ڏانهن گهلين ٿا ۽ ان تي آباد ڪن ٿا. هن کي دنيوي زندگيءَ ۽ انهيءَ حياتيءَ لاءِ، جنهن کي هو جنت سڏي ٿو، سڀ خواهشون ۽ آرزون ترڪ ڪرڻيون پونديون. خواهش کان سواءِ انسان جا پيا ڪي بہ ابا ڏاڏا ڪينهن. خواهش کان سواءِ ماڻهوءَ جو ڪو گهر گهاٽ ڪونهي. ماڻهوءَ کي خواهش

جي ٻچن ٻارن کان سواءِ، ٻيا ڪي ٻچا ٻار ڪينهن. ماڻهوءَ کي انهن سڀني ڳالهين کي ڇڏي ڏيڻ کان سواءِ، ڪڏهن ٻه خوشي نصيب ڪانه ٿي سگهندي."

"پر خوشي ڇا آهي؟" پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

"نئين جنم ۽ زندگيءَ کي نئين ڪرڻ، ۽ انهيءَ مصيبت جو انت آڻڻ، جيڪا هميشه کان ان سان گڏوگڏ رهي ٿي."

پوري ڇوڪري اها ڳالهه ٻڌي مونجهاري ۾ اچي ويئي. هن سمجهيو هو تہ لاهين ۽ چاڙهين سان ڀريل هن زندگيءَ ۾ جيڪا ٿوري گهڻي خوشي ڪيس لڌي هئي، سا سندس ديوتا-سروپ شهزادي جي جستجو ڪرڻ هئي. انهيءَ جستجو کان سواءِ ڪيس هيءَ زندگي ناقابل برداشت لڳي ها، ۽ هن کي اها ڳالهه سمجهہ ۾ نہ پئي آئي تہ ڪنهن شيءِ لاءِ آرزو ۽ تمنا ڪرڻ، ڏک ۽ مصيبت جو سرچشمو ڪهڙيءَ طرح ٿي سگهيو ٿي؟ ان جي باوجود هوءَ ائين نہ پئي سمجهي سگهي تہ فقيرانئي لباس ۾ هي نئون شهزادو شريف، خوبصورت ۽ بيان ڪرڻ کان ٻاهر عقلمند هو، ۽ هوءَ پاڻ کي انهيءَ ڳالهہ سوچڻ لاءِ آماده نہ ڪري سگهي تہ هو جيڪي ٻہ چئي رهيو هو، سو ڪڏهن ٻہ سچ کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ٻہ ٿي سگهيو ٿي، ۽ انهيءَ خيال هن جي دشوارين کي اڃا ٻہ وڌيڪ ناقابلِ حل بڻائي ڇڏيو.

هن سندس هٿ چميا ۽ کانئس دعا گهري، جيڪا ڪيس گهرڻ سان هڪدم ملي ويئي، ۽ کانئس اجازت وٺي ڳوٺ ڏانهن رواني ٿي ويئي.

جيئن ئي هوءَ ڳوٺ جي مندر ۾ داخل ٿي تہ سندس نظر هڪ اهڙي مجسمي تي پيئي، جيڪو ڪنهن ديوتا جو نظر پئي آيو ۽ جنهن جو رنگ ڪارو نيرو هو ۽ هٿ ۾ بنسري پڪڙيل هيس. هن جي مهاندن ۽ بنسريءَ ڪيس انهيءَ شهزادي جي ياد تازي ڪرائي، جنهن جي هوءَ ڳولا ۾ هئي.

هن کي پڪ هئي ته هن اها شبيهه اڳي ڪڏهن به ڪنهن مندر ۾ نه ڏٺي هئي.

هن پوڄاريءَ اڳيان جهڪي ڪيس پرنام ڪيو ۽ انهيءَ ديوتا جو نالو دريافت ڪيو.

”هي ڪرشن (ڪارو) آهي، ۽ عظيم وشنوءَ جو اٺون اوتار ۽ گوپين جو مالڪ آهي“، پوڄاريءَ جواب ڏنو.

پوري ڇوڪري خوشيءَ ۾ نه پئي ماپي. نيٺ به، ته جنهن شهزادي سان هوءَ ملي هئي، سو ديوتا ئي ته هو.

”آءٌ هن کي ڪٿي ڳولي سگهندس؟“ هن پوڄاريءَ کان پڇيو، ”مون سمجهيو ته هو مري چڪو آهي.“

”پنهنجي بدڪلامي بند ڪر“، پوڄاريءَ چيو، ”تو ڪڏهن به ڪنهن ديوتا کي نه ڏسي سگهيو هوندو، ۽ نه ڪڏهن ديوتا مري سگهي ٿو.“

”مهرباني ڪري ٻڌاءِ ته آءٌ ڪيس ڪٿي ڳولي سگهندس“ پوري ڇوڪريءَ فڪرمنديءَ سان پڇيو، جنهن تي پوڄاريءَ ڪاوڙجي رڙ ڪئي، ”ڇا، توکي اها عظيم شخصيت تنهنجي سامهون نظر نه ٿي اچي؟ اجا به پيئي پڇين ته توکي ڪٿي ملي سگهندو. ضرور تنهنجو هوش ٺڪاڻي ڪونهي!“ هن سخت ڪاوڙ سان چيو، ”ڪو عجب ڪونهي ته زمانو پنهنجو توازن وڃائي ويٺو آهي! جيئن قديم زماني جي عظيم هستين پيشين گوئي ڪئي هئي، دنيا سچ پچ ديوتائن کي ناس ڪري ۽ اڳي اڻ ٻڌل عقيدن جو پرچار ڪرڻ لاءِ اٿي چڪو آهي، ۽ دنيا کي ساڌو ”ٻڌ“ يعني راهبر به سڏين ٿا!“

هن اهڙي ته جوش ۽ جذبي سان ڳالهايو هو جو مٿس جنون طاري ٿي ويو ۽ هن جو رويو اهڙو ته خطرناڪ ٿي ويو، جو پوري ڇوڪري جلدي مندر کان ٻاهر هلي وئي.

”تنهن جي معنيٰ ته هي ماڻهو اهو عقيدو نه ٿا رکن ته، ڪو ديوتا جمي ۽ مري سگهي ٿو“، ڇوڪريءَ دل ئي دل ۾ چيو، ”هنن پنهنجن سمورن ديوتائن کي انساني شڪل ۽ صورت ۾ پيش ڪيو آهي، پر ان هوندي به هو اهو نٿا چاهين ته ڪو خوبصورت ماڻهو ديوتا هجي. ته پوءِ ڇا، اهو محض منهنجي دل جو وهم هو ته، باهه پاڻي ۽ ڪڪرن کان پوءِ مون سمجهيو ته سچو پچو ديوتا خود انسان پاڻ ئي آهي؟ پر هن پوڄاريءَ چيو ته ديوتائون نه ڪڏهن ڄمندا آهن ۽ نه مرندا ئي آهن. اهو پڻ، جنهن کي هو ديوتا سڏين ٿا، منهنجي جيڏي شهزادي جي مقابلي ۾، جيڪو سچ پچ چائو به هو ۽ وري مري به ويو، ڪهڙو نه بڇڙو ۽ بيجان نظر اچي ٿو؟“ اتي پهچي هن جي خيالن جو سلسلو اوچتو ٽٽي ويو، ۽ هن کي راهنما جا جبل تي چڙهڻ متعلق لفظ ياد آيا.

* * *

هن ڏاڍي بي دلي ۽ بيزاريءَ سان ماٿريون ۽ ميدان پٺتي ڇڏيا ۽ مٿي چڙهڻ شروع ڪيو. هوءَ ڏاڍي دشوار ۽ ڏکي سفر کان پوءِ هڪ اهڙي هنڌ اچي پهتي، جتي تمام گهڻا ميويدار وڻ ٻور جهليو بيٺا هئا. ڪي ماڻهو، جن کي مٿن تي ڏکيون چونڊيون هيون، تڏن تي ويٺا ننڍين ڇيٽيل پيالين مان ڪنهن گرم مشروب جون سُرڪيون ڀري رهيا هئا، ۽ هڪ نازڪ بدن ۽ ننڍڙن پيرن واري عورت انهن جون خالي پيالون وري ڀري رهي هئي.

ٻوري ڇوڪري | هڪ ڪنڊڙي وٽي ويهي رهي ۽ ڪن لائي انهن جون ڳالهيون ٻڌڻ لڳي. هڪ پيرسن شخص، جنهن کي ٻيا سڀ ڏاڍي عزت ڏيئي رهيا هئا، سو چئي رهيو هو:

”مون کي جنهن ڳالهه جو اوهان سان ذڪر ڪرڻو آهي، سا ’آها راه‘ آهي. ماڻهو پاڻ کي هر طرح جي خارجي سرگرمين

سان ڳاري چڏين ٿا. 'اها راهه' ڪانئن ڪجهه نه ڪرڻ جي تقاضا ڪري ٿي. "اها راهه" اها به تقاضا ڪري ٿي ته توهان بڇڙائيءَ جي بدلي ۾ چڱائي ڪريو."

"منهنجا معزز دوست لائو-تيزي"، ڪجهه قدر ننڍيءَ عمر واري ماڻهو چيو "چا چيو، بُرائيءَ جو بدلو چڱائي؟ برائي لاءِ سزا ضرور ڏيڻ گهرجي. انصاف، اي منهنجا معزز دوست، انصاف. ان ڪان علاوه، ڪجهه به نه ڪرڻ جي چا معني؟ توهان کي ته پاڻ کي ۽ پنهنجي پاڙيسريءَ کي مدد ڪرڻ گهرجي. فقط ايترو خيال ضرور رکڻ گهرجي ته جيڪي اوهان پاڻ سان ٿيندي پسند نه ڪريو، سو ٻين لاءِ به ناپسند ڪريو."

"اها صحيح ڳالهه آهي، منهنجا معزز استاد ڪنفيوشس"، هڪ ٻئي ماڻهوءَ چيو. "پر چا، اسان کي پنهنجن ابن ڏاڏن جي روحن جي خدمت ڪرڻ نه گهرجي، جهڙيءَ طرح اسان ڪان اڳ رهندڙن سيني ڪيو هو؟"

"منهنجا نيڪ بخت"، ڪنفيوشس جواب ڏنو، "جڏهن اسين پنهنجي خدمت ڪري نٿا سگهون، تڏهن روحن جي خدمت ڪهڙي طرح ڪري سگهون ٿا؟"

انهيءَ بحث مباحثي ۾ گهڻو ئي حصو ورتو، تان جو اهي پاڻ ۾ اتفاق پيدا ڪري نه سگهيا ۽ ائين ئي آئي چڙوچڙ ٿي ويا.

پوري چوڪري "اها راهه" جا لفظ ٻڌي، جيڪي لائو-تزي نالي واري ماڻهوءَ چيا هئا، ڏاڍي متاثر ٿي، چاڪاڻ ته ان طرح هن جا خيال انهيءَ بزرگ "راهنما" ڏانهن ويا، ۽ اوچتو هن جي اکين اڳيان هڪ خواب جهڙو منظر تري آيو. هن سڄي ملڪ ۾، انهيءَ راهنما جي آڪريل مُجسمن جو سيلاب آيل ڏٺو، ۽ هن کي هڪ ديوتا وانگر پوڄيو پئي ويو. اهو منظر جهڙي تيز رفتاري سان هن جي اکين اڳيان آيو هو، تهڙيءَ ئي تيزيءَ سان گم ٿي ويو. هوءَ مشڪي رهي هئي.

هن دل ئي دل ۾ چيو تہ، ”منهنجو تصور ڪم ڪري رهيو آهي. مون هڪ شهزادي جي هڪ ديوتا وانگر پوڄا ٿيندي ڏٺي آهي ۽ اهو خيال ڪم ڪري رهيو آهي، ۽ منهنجي اکين اڳيان هي منظر آندو اٿائين.“

هوءَ پنهنجن انهن خيالن مان هڪ نوجوان ڇوڪريءَ جي رحم جوڳين رڙين ٻڌڻ سان بيدار ٿي، جنهن کي سندس پيءُ هڪ وحشي جهڙي پوڙهي شخص جي هٿ ۾ وڪڻي رهيو هو ۽ اها ڇوڪري پنهنجي سڄي طاقت سان انهيءَ سودي جي مخالفت ڪري رهي هئي.

پوري ڇوڪريءَ کي اک ڇنڀ ۾ اهي سڀ ڏهڪائيندڙ نظارا ۽ واقعا ياد اچي ويا، جيڪي هن پنهنجي ٻانهپ واري زماني ۾ فرعون جي ملڪ اندر ٻانهين کي زنده دفن ڪرڻ جي صورت ۾ ڏٺا هئا. هڪ دفعو وري سندس اندر ۾ خطري جي گهنٽيءَ وڄڻ شروع ڪيو. ان هوندي بہ، هن ۾ پيو پيرو جبلن جي پار وڃڻ جي همت ڪانہ هئي، ان ڪري هن وري بہ رستو ورتو ۽ الهندي رخ ۾ هلڻ لڳي.

* * *

ٿوروئي وقت گذريو تہ هن پاڻ کي گوري رنگ جي ماڻهن جي هڪ مضبوطيءَ سان ٺهيل شهر ۾ ڏٺو، جيڪي ان وقت خوشيءَ جي ڪنهن تقريب ملهائڻ ۾ مصروف هئا.

”هيءَ خوشي ڪنهن جي اعزاز ۾ ملهائي پئي وڃي؟“ هن هڪ راهگير کان پڇيو.

”ڊيئونيسس، جي اعزاز ۾، جيڪو انگور ڏيندڙ ۽ شراب جو ديوتا آهي“، هن کي جواب مليو.

اهو جواب ٻڌي هن کي هڪدم هوما ۽ سوما ۽ ان سان گڏ شراب پيئڻ جي رواج ۽ رسم جي يادگيري پهچي وئي. جيڪي ڪيس چڱيءَ طرح معلوم هئا.

”هن شهر ۾ ٻن کهڙن ديوتائن جي پوڄا
ڪئي وڃي ٿي؟“ هن پڇيو.

”ڊيميٽر، جيڪا ڌرتيءَ کي اوسر جي طاقت ڏيندڙ
ديوي آهي، تنهن جي ۽ ان سان گڏوگڏ اپولو ۽ ائٿيني جي
پوڄا ٿيندي آهي“، راهگير جواب ڏنو.

”پر تون ڪير آهين؟“ هن ڀوري ڇوڪريءَ کي شڪ
جي نظرن سان تاڙيندي پڇيو. ”ڇا، تون وحشي آهين يا
ڪا ٻانهي؟- ڇوته تنهنجي عمر جي ڪا شريف عورت گهٽين
۾ گهمي نٿي سگهي.“ پوءِ ڇڻ ته اوچتو هن کي خوشيءَ جي
تقريب جي ياد ڪيري پئجي ويئي، جنهن تي هن وري چيو، ”خوشيءَ
جي ڏينهن تي به نه، گهٽ ۾ گهٽ هيئن اڪيلي حالت ۾ نه-
۽ جيڪڏهن تون وحشين منجهان آهين، ته پوءِ ٻڌاءِ ته
تنهنجو سرپرست ڪير آهي؟“

انهيءَ موقعي تي هڪ انتهائي بدصورت ننڍي قد وارو
شخص اتي اچي پهتو، جنهن کي ڏسندي ئي راهگير ڪنڌ
جهڪائي سلام ڪيو.

”ڀلي آيا، سقراط“. هن چيو، ۽ اهڙيءَ طرح مخاطب
ٿيل ماڻهوءَ جواب ۾ سلام ڪيو ۽ پوءِ مشڪندي پڇيو:

”ٻڌاءِ دوست، توکي اڄا ڪو اهڙو ماڻهو مليو، جيڪو
پوريءَ طرح ديوتا سان پٽر ٿيل نه هجي؟ ڇا، اهڙو ڪوئي
ماڻهو بچيل آهي، جنهن سان ڪو عقل جي ڳالهه ڳالهائي سگهي؟“

”مون کي گهٽ ۾ گهٽ هڪ اهڙو ماڻهو ملي ويو آهي“،
انهيءَ ماڻهوءَ ڀوري ڇوڪريءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيو،
”پر آهي ڏاڍو مشتبه.“

”ڇا، تون هن شهر ۾ نئين نئين آئي آهين؟“ سقراط
هن کي ڏسي پڇيو.

”هائو، آقا“، ڀوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو.

”تنهنجا ديوتائون ڪهڙا آهن؟“ سقراط پڇيو.

”سچ پڇين ته آءٌ خدا جي جستجو ۾ آهيان“، ڀوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو. ”مون گهڻن ئي ديوتائن جي پوڄا ڪئي آهي، پر آءٌ جيئن پوءِ تيئن هن باري ۾ وڌيڪ شڪ ۾ پوندي رهي آهيان ته مون کي سچو خدا مليو آهي.“

سقراط هن جي ڳالهه ٻڌي ڪل ۾ ٻڌي ويو، ۽ خوب ٺهڪ ڏنائين.

”مون کي ڏڪ آهي ته اسان منجهان به هتي گهڻائي ماڻهو انهيءَ مرض ۾ مبتلا ٿي رهيا آهن“، سقراط چيو، ”انسان لاءِ اهي ديوتائون، جيڪي ماڻهن کان به وڌيڪ خراب ڪم ڪن ٿا، گهٽي فائدي وارا ڪين ٿيندا. اهي جڏهن پنهنجي مدد نٿا ڪري سگهن، تڏهن ٻين جي مدد ڪيئن ڪري سگهندا؟ پر مون کي معلوم آهي“، هن چيو، ”ته ديوتائون غلطي نه ٿا ڪن. اهي فقط شاعر آهن، جيڪي آهي ڪوڙبدوڙ تخليق ڪن ٿا. سڀ کان وڏي ڳالهه آهي، حڪمت حاصل ڪرڻ، چاڪاڻ ته نيڪي خود حڪمت آهي. پاڻ سان دليلبازي ڪريو ۽ ٻين سان به دليلبازي ڪريو. فقط دليلبازيءَ جي وسيلي ئي اسين سچ تائين پهچي سگهون ٿا. پر مهرباني ڪري انهن کي سکڻ لاءِ پئسا نه ڏجو، چاڪاڻ ته هتي اهڙا ڪيئي موجود آهن، جيڪي توهان کي غلط ۽ ڪوڙا دليل سيکاري توهان جي دولت ڦري وٺندا.“

”چا، اهو شراب وارو ديوتا هن شهر جو سڀني کان وڏو ديوتا آهي؟“ ڀوري ڇوڪريءَ پڇيو، جيڪا دليلبازي جي موضوع تي هن جي ڳالهه چڱيءَ طرح نه سمجهي سگهي هئي.

”هائو، خاص طور سياري جي مهينن ۾ هو ڊيلفيءَ جو عظيم ترين ديوتا هوندو آهي“، هن ڪيس جواب ڏنو ۽ وري چيو، ”شراب سياري جي سرد موسم ۾ ڪارآمد هوندو آهي. اڄ، ماڻهو اناج جي ديوي، ڊيميٽر جيترو به زيوس جو خيال

نہ تہ رکن. اٿينس ۾ بہ، پين سڀني هنڌن وانگر، ماڻهوءَ جو پيٽ سڀ کان اول اچي ٿو".

"ڇا، توهان جو هنن ديوتائن ۾ يقين آهي؟" پوري ڇوڪريءَ دريافت ڪيو.

"ها ها، يقيناً"، هن کي جواب مليو، "آءٌ انهن جي پوڄا ڪندو آهيان ۽ کين قرباني بہ پيش ڪندو آهيان. پر مون کي اهو اقرار ڪرڻو پوي ٿو تہ ڪو "آواز" مون کي چوي ٿو تہ ڪا شيءِ هنن کان بہ وڌيڪ اوچي هوندي، ۽ اها قديم النسل هرنہ ٿي.

"سلام آقا! آءٌ توهان کي هر هنڌ ڳوليندو رهيو آهيان!" وڌيڪ ننڍيءَ عمر جي هڪ نوجوان هاڻي هن جي پٺيان بيهي چيو.

سقراط ڦيرو کائي هن کي ڏٺو، ۽ خوشيءَ وچان رڙ ڪري چيو، "ڀلي ڪري آئين، اي آرسٽن جا پٽ؛ تنهنجي "ري پبلڪ" جو ڪهڙو حال آهي؟ ڇا، توکي اڪيڏي ڪمال حاصل ٿي ويو آهي؟"

"هن وقت تائين"، انهيءَ نوجوان جواب ڏنو، "بهرحال، مون وٽ پنهنجي "ري پبلڪ" ۾ شاعرن لاءِ ڪو مقام ڪونهي؛ ڇاڪاڻ تہ اهي انسانن کي خراب ڪندڙ آهن، ۽ هڪ دفعو جڏهن ماڻهوءَ جو روح خراب ٿي وڃي ٿو، تہ پوءِ اهو فقط ڪنهن جانور يا ڪنهن عورت ۾ ئي پيهر ظاهر ٿي سگهي ٿو. فقط هڪ ئي اهڙو طبقو آهي، جنهن کان سواءِ ڪو چارو ڪونهي، سو آهي، پانهن جو طبقو. قدرتي طور، سڀني کان وڌيڪ اهميت رکندڙ طبقو فقط فوجين جو طبقو آهي؛ اهو هڪ ئي طبقو تعليم ڏيڻ لائق آهي ۽ دراصل ان کي احتياط سان تعليم ڏيڻ گهرجي؛ خصوصاً هن ڪري، جو منهنجو نوجوان شاگرد، ارسطو چوي ٿو تہ اترين علائقن جا ماڻهو وحشي آهن ۽ انهن جو واحد ڪم وڙهڻ آهي. هو مون سان هن ڳالهہ ۾

ٻه پڪراءِ آهي ته واپاري، ڪاريگر ۽ پورهيت طبقي جا ماڻهو ڪڏهن ٻه چڱين خوبين ۽ خصلتن وارا ٿي نه ٿا سگهن. آءٌ، بهرحال، هن نتيجي تي پهتو آهيان ته حقيقي دنيا، هيءَ مادي دنيا نه، بلڪ "خيال ۽ نظريي" جي دنيا آهي. 'خيالن جي دنيا' مادي شين جي دنيا کان اڳي موجود هوندي. خيال ۽ نظريا، انهن نمونن وانگر آهن، جن جي پٺيان دنيا جون مختلف شيون ڏاهيون وينديون آهن."

"معاف ڪجو"، پوري ڇوڪريءَ هڪدم هوشيار ٿي چيو، "آءٌ پانئيان ٿي ته توهان کي پنهنجو اهو بيان دليلن جي ذريعي ثابت ڪرڻو پوندو. مون کي ته شڪ آهي ته توهان ڪنهن چيز کي سچ پچ ڏسڻ کان اڳ ۾، ان جي متعلق ڪو خيال يا تصور ڪري سگهندا. مون پنهنجي سڄي زندگيءَ ۾ ڪيئي شيون ڏٺيون آهن، ۽ منهنجي وات مان جيڪي ڀريان ڀريان لفظ نڪتا آهن، سي هئا: 'اڙي، مون کي ته هن کان اڳي انهيءَ ڳالهه جو ڪو خيال ئي ڪونه هو'. تنهن ڪري مون کي هن لاءِ معاف ڪجو، جيڪڏهن اوهان جا اهي لفظ، جيڪي اوهان اجهو هاڻي ئي چيا آهن، سي مون کي اونڌا نظر اچن ٿا".

"آءٌ سمجهان ٿو ته هيءَ ڇوڪري بلڪل صحيح چوي ٿي، اي آرسٽن جا پٽ!" سقراط چيو، "تو جيڪي ڪجهه هاڻي چيو، تنهن کي ثابت ڪرڻ لاءِ تو ڪي قابلِ فهم دليل پيش نه ڪيا آهن، پر مون کي خوف آهي ته تون پاڻ ٻه ڪجهه ڪجهه شاعر آهين." پوءِ هن پوري ڇوڪريءَ ڏانهن سنهن ڦيرائي وڌيڪ چيو، "چاهه تو وٽ پنهنجي انهيءَ راءِ جي حمايت ۾ ڪي وڌيڪ دليل ٻه آهن؟"

"آءٌ دليلبازي جي فن جي ڪا ماهر ڪانه آهيان"، پوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو. "پر منهنجو شخصي تجربو انهيءَ سڄيءَ ڳالهه کان بلڪل برعڪس آهي. پاراٺي عمر ۾، مون سڀ

شيون فقط انهن ٻئي ڏٺيون، جيئن اهي آهن، ۽ انهن جي متعلق مون وٽ ڪي خيال يا نظريا ڪين هئا. مون کي هرهڪ شيءِ کي انهيءَ فيصلي ڪرڻ کان اڳي، هڪ کان وڌيڪ دفعا ڏسڻو پوندو هو، ته اها شيءِ فقط مختلف وقتن تي ڏٺل اها ساڳي ئي شيءِ آهي؛ ۽ ان کان پوءِ ئي ڪنهن شيءِ جو خيال يا تصور منهنجي دل ۾ اڀريو. آءٌ فقط پنهنجي شخصي تجربي جي متعلق ڳالهائي رهي آهيان".

"آءٌ ڀانيان ٿو ته هوءَ سچي آهي"، سقراط ٻئي ماڻهوءَ کي چيو. "تنهنجا دليل اهڙا اتريقدر يقين ڏياريندڙ ناهن. جيستائين اسان جي سچي پڪي تجربي جو تعلق آهي، اثرات خيالن کان اڳ ۾ اچن ٿا".

"مون کي اهو تسليم ڪرڻو پوي ٿو ته منهنجا دليل ڪنهن ٻاهرين ماڻهوءَ کي مطمئن ڪرڻ جهڙا ڪينهن"، آرسٽن جي پٽ چيو، "پر باوجود ان جي، آءٌ پاڻ شخصي طور پوري طرح مطمئن آهيان. پر آقا، آءٌ اوهان کي انهيءَ لاءِ ڳولي رهيو هوس ته اوهان کي ڊيلفيءَ ڏانهن وٺي هلان، ۽ منهنجو خيال آهي ته اسان کي هاڻي اوڏانهن هلڻ گهرجي".

سقراط، پوري ڇوڪريءَ کان هن لاءِ معافي گهري، جو هوءَ ڪيس پنهنجي ۽ ايڪسنٿپ (Xanthippe) جي گهر نه ٻئي موڪلي سگهيو. پر هن ڪيس انسپاسيا (Aspasia) جي گهر وڃڻ جي هدايت ڪئي، جتي هن ڪيس ٻڌايو ته سندس هرطرح جي ٺهل ٺڪوڙ ڪئي ويندي، ۽ جتي هو ڪيس وري اچي ڏسڻ ۾ خوشي محسوس ڪندو.

انسپاسيا جي گهر ڏانهن ويندي هوءَ رستي ۾ هڪ مندر جي پاسي کان اچي گذري، جتي ماڻهن جو هڪ وڏو انبوهه اچي گڏ ٿيو هو، ۽ جيئن ته هوءَ هن ملڪ ۾ هڪ مندر ڏسي حيران ٿي ويئي، ان ڪري هوءَ ان کي ڏسڻ لاءِ ويئي، اندر داخل ٿيندي ئي، هن هڪ ننڍڙي ڇوڪريءَ کي

قربان‌گاهہ تي قربان ٿيندي ڏٺو. هوءَ انهيءَ ڇوڪريءَ کي ڪسي وڻ لاءِ ڊوڙي اڳتي ويئي، ۽ پوڄاريءَ هن کي پڪڙي ورتو ۽ رڙ ڪري چيو، ”اي پاڳل عورت! خدا جي راهہ ۾ ٿيندڙ قربانيءَ کي تون پليد ڪرڻ جي همت ڪيئن ٿي ڪرين؟“

”اڙي، پر هوءَ تہ اڃا تمام ننڍڙي آهي ۽ مرڻ لائق ڪانهي“. پوري ڇوڪريءَ منٿ ڪئي.

”تہ پوءِ ڇا، هن ڇوڪريءَ کي ٻڪ ۾ سيءَ ۾ مرڻ لاءِ شهر کان ٻاهر اڇلائڻ بهتر ٿيندو، جيئن سوين ٻين کي آباديءَ کي حد اندر رکڻ لاءِ اڇلائڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو، يا هن کي ديوتائن جي نالي ۾ قربان ڪرڻ ٿي بهتر ٿيندو؟“ پوڄاريءَ سختيءَ سان چيو.

جڏهن پوري ڇوڪريءَ ٻڌو تہ هن ملڪ ۾ والدين طرفان سندن ٻارن کي قربان ڪرڻ ذريعي مارڻ جي اجازت ڏني وڃي ٿي ۽ انهيءَ ڪم جي ملڪ جي عالمن مان سڀني کان وڏي عالم جي طرفان سفارش ڪئي وڃي ٿي، تڏهن هن پنهنجي دل ۾ زبردست خوف محسوس ڪيو.

بهرحال، هن کي خود پنهنجن خيالن ۽ احساسن تي حيرت لڳي ۽ هن پاڻ کان پڇيو، ”مون کي انهيءَ ڳالهہ تي ايڏو خوف ڇو ٿو محسوس ٿئي؟ ڇا، مون کي هن کان اڳي انساني قربانين جي نظاري ڏسڻ جي يادگيري نہ ٿي پوي؟“

هڪ گهڙيءَ ۾ هن جي دل ۾ راهنما ۽ ڪينئين وارو واقعو تري آيو ۽ هن ٿڌو ساهہ ڀري چيو، ”آءٌ انهيءَ وقت کان پوءِ ڪيڏي بدلجي ويئي آهيان؟“

اوچتو هڪ سپاهيءَ اچي هن کي ٻانهن کان پڪڙيو.

”تون ڪير آهين؟“ سپاهيءَ رڙ ڪري پڇيو. ”تنهنجو سرپرست ڪير آهي؟ هتي اچي ديوتا جي راهہ ۾ ٿيندڙ قربانيءَ کي ناپاڪ ڪرڻ جي توکي همت ڪيئن ٿي آهي؟“

هو ڪيس گهلي مندر کان ٻاهر ڪڍي ويو ۽ هڪ ٽربيونل ۾ آڻي پيش ڪيو. ”تنهنجي موزون سزا تہ اها آهي تہ توکي ڦٽڪا هڻي صليب تي چاڙهيو وڃي“، عدالت چيو، ”پر جيئن تہ تون هن شهر ۾ بلڪل نئين ۽ هتان جي قاعدن کان بي خبر آهين، ان ڪري جيوريءَ جي سفارش آهي تہ توتي رحم ڪيو وڃي، ان ڪري تنهنجي لاءِ فيصلو هي آهي تہ توکي ڏنڀ ڏيئي، ٻانهيءَ طور فروخت ڪيو وڃي.“

انهيءَ فيصلي مطابق، هن جي ڏائي ڪلهي تي ڏنڀ جو نشان هنيو ويو ۽ پوءِ هن کي ٻانهن جي منڊيءَ ۾ نيلام ڪيو ويو. هڪ رومي سردار، جيڪو اتفاق سان اتي موجود هو، کيس خريد ڪيو.

”اي ڇوڪري، توکي روم جو شهر اهڙو خوبصورت نہ لڳندو، جهڙو هي شهر آهي“، هن کيس چيو، ”اسان وٽ اهڙا خوبصورت ديوتائون ڪينهن، اتي ڪوبہ اهڙا مهٽا ٻت ٺاهي نہ ٿو سگهي، پر اسين اڄ ڪلهہ هنن ديوتائن جي نالي ۾ هڪ مندر تعمير ڪري رهيا آهيون ۽ انهن کي اتان جي ماڻهن وٽ متعارف ڪنداسون.“

اهڙي خيال بہ هن کي ڪنباڻي وڌو، ڇاڪاڻ تہ هوءَ هنن خوبصورت نظر ايندڙ ديوتائن کي انساني قربانين کان ڪڏهن جدا ڪري نہ سگهي هئي.

هن جي خريداري جي رويي ۾ هڪدم تبديلي آئي ۽ هن چيو، ”پر توکي اهو ٻڌائڻ ٿو چاهيان تہ تون مون کي ڪهڙو بہ ماڻهو ۽ غريب ڏسين ٿي، پر جيڪڏهن منهنجي پيءُ جي موجودگيءَ ۾ اهڙي بي خياليءَ سان بيٺل نظر ايندينءَ تہ هو توکي هڪدم قتل ڪري ڇڏيندو“.

پوري ڇوڪريءَ کي هن جي انهن لفظن جو پورو پورو احساس روم ۾ پهچندي ئي ٿي ويو، جيتوڻيڪ هن جو فرضي ڪم انهيءَ ماڻهوءَ جي زال جي خدمت ڪرڻ هو،

جيڪو هن کي خريد ڪري وٺي آيو هو، پر سندس سائڻ خود ئي پنهنجي سهري جي چڻ ته ڀانهي هئي، جيڪو سچي خاندان جو وڏو، حڪمران ۽ مها-پوڄاري هو. هو انهن مان ڪنهن کي به بنا ڪنهن ڊپ ڊاءَ جي قتل به ڪري پئي سگهيو.

گهر جي اڳڻ ۾ بيٺل هڪ انجير جو وڻ ۽ هڪ شاهه بلوط گهر ڀاتين جي پوڄا ڪرڻ جون شيون هيون. گهر جي دروازي جي پوڄا گهر جا مرد ماڻهو ڏاڍي سنجيدگيءَ ۽ وڏن سائن سنوڻن سان ڪندا هئا ۽ ساڳيءَ طرح عورتون گهر واري چلهه جي پوڄا ڪنديون هيون.

اها ڳالهه پوري چوڪريءَ جي دل ۾ ڏورانهين ماضيءَ جون يادگيريون تازيون ڪرڻ لاءِ ڪافي هئي. ساڳئي وقت انهن سائن سنوڻن جي سختي، جيڪا انهن ماڻهن جي روزمره جي هرهڪ ڪم ڪرڻ سان ادا ٿيندي هئي، پوري چوڪريءَ جي دل ۾ انهن ٽڪائيندڙ ڏينهن جي ياد تازي ڪئي، جڏهن ڪيس برهمڻن جا پير ڌوئڻا پوندا هئا. هوءَ پنهنجي دل کي هن ڳالهه لاءِ ڪنهن به طرح آماده نه ڪري سگهي ته اهڙا ماڻهو، جيڪي گهڻين ڳالهين ۾ آسودا ۽ عقلمند معلوم ٿي رهيا هئا. اڃا تائين نه فقط وڻن ۽ چلهه جي بلڪ گهر جي دروازي جي ٻن شڪلين واري ديوتا جي پڻ پوڄا ڪندا رهن. هن جڏهن انهيءَ ڳالهه تي ويچار ڪيو، تڏهن کل ۾ اچي چٽڪي ۽ ايڏو کلي، جو سندس پاسا سور ڪرڻ لڳا. هن خيال ڪيو ته ماڻهوءَ کي سسيپٽڪ* بنائڻ لاءِ هڪ يونان ڪافي هو، پر روم ۾ رهندي ماڻهو قنوطي بڻجڻ کان سواءِ رهي نه پئي سگهيو.

هن کي سرڪاري منڪر ڏسڻ جو موقعو گهڻي زماني کان پوءِ مليو. ڪيس سندس سائڻ وٽان معلوم ٿيو ته اهو منڪر ديوتائن جي ٻيءَ، آسمان جي ديوتا جي نالي ۾، جنهن

* Sceptic - منڪر

جو نشان نيزو هو، ۽ سرحدي پٿر جي ديوتا، ’ٽرمينس‘ جي نالي ۾، جيڪو پٿر جي صورت ۾ اتي رکيل هو، ارپڻ ڪيو ويو هو.

”چا، آءٌ بہ توهان سان گڏجي مندر ڏانهن هلي ۽ ديوتائون ڏسي سگهان ٿي؟“ هن ڏاڍي مشڪل سان پنهنجي دٻائيندي پنهنجي سائڻ کان پڇيو.

”اي احمق ڇوڪري“، سندس مالڪياڻيءَ ڊ ڇندي چيو، ”بزرگ پوڄارين کان علاوه پيو ڪو بہ ديوتائن جي قريب وڃڻ جي همت بہ نٿو ڪري سگهي، تون تہ هڪ ٻانهي آهين، پر آزاد شهرين سان بہ ڪو انهن جي ويجهو وڃڻ جي جسارت نہ ڪندو آهي. سڀني معاملن ۾ ديوتائن جي رضامندي ضروري حاصل ڪرڻي هوندي آهي، پر فقط بزرگ پوڄاري ئي انهن سان مشورو ڪري سگهندا آهن.“

”تہ پوءِ چا، هتي عوام طرفان عام قربانيون نہ ڪيون وينديون آهن؟“

”هائو، هائو“، هن جي سائڻ جواب ڏنو، ”تازو سبيلائين ڪتاب جي حڪم موجب، فورم ۾ يوناني ديوتائن کي هڪ انساني قرباني ڏني ويئي هئي.“

ٻوري ڇوڪري کي نااميدي وڪوڙي ويئي ۽ هن وڌيڪ ڪجهہ نہ پڇيو. هاڻي تہ ”خدا“ جي نالي مان ئي سندس نڪ جي ناسن کي بدبوءِ اچڻ لڳي. هن ائين محسوس ڪيو تہ جيتوڻيڪ انهيءَ وقت کي هڪ صدي گذري ويئي هئي، جڏهن هن ڏٺو تہ قيصر اعظم جي اعزاز ۾ هڪ وڏي مندر جي تعمير ٿي رهي هئي، جنهن کي ديوتا جو درجو عطا ڪيو ويو هو، ۽ ان کان پوءِ خود رومي شهنشاهن جي پوڄا ٿيڻي هئي.

”اڇا بہ وڌيڪ ديوتائون“، ٻوري ڇوڪريءَ دل ئي دل ۾ چيو، ”پر هن ديوتا بنجڻ ۾ گهڻي دير نہ ورتي، اڇا تہ ڪلهہ ئي ڪيس هڪ ظالم هٿان لاءِ ڪليل گاريون ملي

رهيون هيون. معلوم ائين پيو ٿئي ته اڄڪلهه ديوتا ٻنجڻ جو وڏيڪ تڪڙو ۽ تيزرفتار سلسلو عمل ۾ آيو آهي."

اهڙي ماحول ۾ هن کي زندگي ناقابلِ برداشت ۽ لعنت پري معلوم ٿي، ۽ هن جي هڪڙي دلي آرزو اتان ڪنهن نه ڪنهن طرح ڀڄي وڃڻ هئي، اهڙو موقعو کيس جلد ئي ملي ويو.

بهار جي موسم وارن ڏڻن مان هڪ تي، جڏهن گهر جو ذري گهٽ هرهڪ ڀاتي عملي طور شراب جي نشي ۾ مدهوش هو، هن جي سائڻ فراخدليءَ جي حالت ۾ پنهنجو چوغو لاهي هن ڏانهن اڇلايو ۽ پنهنجن زيورن منجهان ڀڻ ڪجهه زيور ٻوري ڇوڪريءَ کي عطا ڪيا. ٻوري ڇوڪريءَ انهيءَ موقعي کي وڏي غنيمت سمجهيو. هڪڙي ڪلاڪ اندر هوءَ ڪپڙا لٽا پائي تيار ٿي ويئي، ۽ تيزرفتاريءَ سان رومي سردار جو گهر گهٽو ڀتي ڇڏي هلي ويئي.

*　　*　　*

هن جي اڳوڻين آواره‌گردين جي يادگيرين کيس هن دشوار ۽ ڏکئي سفر جي دوران کيس سهارو ڏنو، تان جو هوءَ هڪ ننڍي ٽڪريءَ تي اچي پهتي، جتي هن ماڻهن جي هڪ وڏي ميڙاڪي کي گول دائري جي صورت ۾ ويٺل ڏٺو. هڪ ڇوڪرو هڪ طباق کڻي بيٺو هو، جنهن جي مٿان ڪجهه نان ۽ مڇيون رکيل هيون. هڪ ماڻهوءَ، جيڪو پاسي ۾ بيٺو هو، ۽ جنهن کي اهي ماڻهو "نزريني"(۱) چئي رهيا هئا، ڇوڪري جي هٿن تي رکيل طباق جي مٿان پنهنجي پانهن جو ڏکيڙي ته ان ۾ رکيل چند نانن ۽ مڇين جو تعداد ايڏو ته وڌي ويو، جو اتي موجود سڄيءَ جماعت جي ماڻهن پيٽ ڀري ماني کاڌي، ۽ ان کان پوءِ به ڪيئي ڀريل ٽوڪرا بچي پيا.

---

(۱) حضرت عيسيٰ.

ماڻهن جڏهن ماني ۽ مڇيءَ سان پيٽ ڀري پورو ڪيو، تڏهن هجوم منجهان ڪجهه ماڻهن هڪ انڌي معذور ڪسي "نزريني" جي اڳيان پيش ڪيو، جنهن هن جي اکين کي هٿ لاتو ته هو هڪدم سجو ٿي ڏسڻ لڳو. پوءِ هڪ عورت آئي ۽ هن کي هڪ قبر تي وٺي ويئي، جتي اها قبر کولي ويئي. هن انهيءَ مئل ماڻهوءَ جو نالو وٺي کيس پڪاريو ته هو هڪدم قبر مان ٻاهر نڪري آيو ۽ ڪفن واري چادر ۾ ويڙهيل سيڙهيل حالت ۾ گهمڻ لڳو.

پوري چوڪري اهڙن غير معمولي واقعن کي ڏسي حيرت جو مجسمو بڻجي ويئي. هن دل ۾ سمجهيو ته اهو ماڻهو کيس يقيناً، انهن ڳالهين بابت ٻڌائيندو، جن انهيءَ وقت تائين هن کي حيران ڪري ڇڏيو هو. چنانچه، هوءَ ڏاڍي عزت ۽ احترام سان هن جي قريب پهتي ۽ چيائين ته، "آقا، توهان حيرت جهڙا ڪم ڪيا آهن."

"چا، واقعي؟" هو ائين چئي کليو. "انهن گمراهه ۽ ٻاراڻي فطرت رکندڙ ماڻهن کي غير معمولي واقعات، نيون ۽ اڻ ڏٺل ڳالهيون پاڻ ڏانهن ڪشش ڪنديون آهن، ۽ ان کان سواءِ انهن کي مانيءَ ۽ مڇيءَ جي هيچ رهي ٿي ۽ اهي طبعي زندگي ۽ "ماس" (۱) جي زندگيءَ کي پسند ڪن ٿا. هاڻي تون ڏسندينءَ ته جيتوڻيڪ آءٌ هنن کان گوهي ڏيئي ترڪي نڪري آيو آهيان، ته به اهي منهنجي پٺيان ڊوڙندا ايندا ــــ نه ڪنهن ٻيءَ ڳالهه لاءِ، پر محض وڌيڪ مانين ۽ مڇين لاءِ." هن افسوسناڪ لهجي ۾ وري چيو، "افسوس، سون هنن کي سوين ڀيرا چيو آهي ته توهان ئي ابن ڏاڏن اهائي ماني کاڌي، ۽ اهي سڀ مري ويا آهن، ته "ماس" جي زندگيءَ جي معنيٰ آهي، دائمي موت، ته آءٌ کين زندگيءَ جي

---

(۱) ماس جي زندگي يعني کاڌي جي هيچ ۽ عيش جي زندگي.

ماني ۽ ابدي زندگي ڏيڻ چاهيان ٿو، پر انهن مان ڪنهن ڪي به، ان جي لوڙ ڪانهي."

"چا، ماڻهوءَ کي زندگي گذارڻ لاءِ خوراڪ، ڪپڙو ۽ ڪم ڳولڻ نہ گهرجي؟" ٻوري ڇوڪريءَ پڇيو.

"انهيءَ ڳالهہ جو ڪو فڪر نہ ڪر تہ تون چا کائيندينءَ ۽ چا پيئندينءَ". هن جواب ڏنو، "هوا ۾ پرواز ڪندڙ پکين کي ڏس، اهي نہ آنَ پوکين ٿا، نہ فصل لڻن ٿا، ۽ نہ اناج گڏ ڪري، ديرن ۽ گدامن ۾ محفوظ ڪن ٿا، ان جي باوجود ڪين ڪارايو وڃي ٿو ۽ توکي پوشاڪ جو فڪر ڇو ٿيڻ گهرجي؟ ٻنين ۽ ميدانن ۾ ڇمندڙ گلن کي ڏسو، ذرا غور ڪريو تہ اهي ڪيئن ٿا وڌن ويجهن. نہ اهي ٻورهيو ڪن ٿا ۽ نہ سٽ اٽن ٿا، پر ان جي باوجود، انهن مان ڪنهن بہ هڪ کي جهڙو شاندار لباس پهريل آهي، تهڙو خود حضرت سليمان کي بہ سندس پوري شان و شوڪت واري زماني ۾ نصيب ڪونہ هو. تون سڀ کان اول خدا جي بادشاهي جي ڳولا ڪر".

"پر آقا، خدا جي بادشاهي آهي ڪهڙي هنڌ؟" ٻوري ڇوڪريءَ پڇيو.

"خدا جي بادشاهي تنهنجي اندر ۾ آهي"، هن جواب ڏنو، "ان جو در بلڪل سوڙو آهي، ۽ ان جي اندر ويندڙ رستو سوڙهو آهي، ۽ ڪي ٿورائي آهن، جيڪي اهو رستو ڳولي سگهندا.

هن ڪي گذاري لاءِ ڪم نہ ڪرڻ، ۽ ڏکئي رستي ۽ دل جي زندگيءَ جي اهميت، ۽ خارجي شين ۽ دنيا کان بي نيازيءَ جي خيالن، انهيءَ ماڻهوءَ جي نرم سڀاءَ سان گڏجي، راهنما جي ياد تازي ڪرائي.

انهيءَ موقعي تي هڪ ماڻهو وٽن اچي پهتو، ۽ هن نزريني جي پڻيان هلڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو، پر هن

ڪانئس پڇيو ته هو اڳ ۾ وڃي پنهنجي مئل پيءُ کي دفن ڪري اچي يا ڪيئن؟

”ڀلي ته مئل پنهنجن مئلن کي دفن ڪن“، نزريني چيو. ”جيڪڏهن ڪوئي مون وٽ اچي ٿو، جڏهن ته هن کي پنهنجو پيءُ، پنهنجي ماءُ، پنهنجي زال ۽ پنهنجا ٻار، ۽ سندس ڀائر ۽ سندس ڀينرون ۽ خود سندس پنهنجي زندگي به پنهنجي ڪانهي، ته پوءِ هو منهنجو پوئلڳ ٿي نٿو سگهي. ڏسين ٿ، ٿو ميان، ته لومڙن کي به سندن رهڻ لاءِ ٻر آهن، پر مون وٽ ڪو گهرگهاٽ ڪونهي؟“

ٻوري ڇوڪري انهن لفظن تي ڏاڍي سخت حيران ٿي، جيتوڻيڪ هن کي اهي ذرا سخت لڳا. راهنما هن کي اڳيئي ٻڌائي چڪو هو ته گهر گرهستي جي زندگي ”نروان“ حاصل ڪرڻ لاءِ ٺيڪ ناهي، ۽ ماڻهوءَ کي فقط انهيءَ خيرات تي گذارو ڪرڻ گهرجي، جيڪا هن جي ڪشڪول ۾ وڌي وڃي ۽ هن کي پنهنجو ڪڙم قبيلو، سندس مائٽ مٽ، سندس گهرگهاٽ ۽ سندس سموري ملڪيت ۽ جائداد ترڪ ڪرڻ گهرجي. ڇا، راهنما شهزادي خود اها ڳالهه نه ڪئي هئي؟ دراصل، نزريني جي لفظن انهيءَ حليم الطبع انسان ۽ ديوتائن جهڙي خصلت واري ماڻهوءَ جي وڏيڪ عزت ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ هن سندس قولن جي سچ ڳولڻ سنجيدگيءَ سان ڪوشش شروع ڪئي، حالانڪ هن لاءِ اهو سمجهڻ ڏاڍو ڏکيو هو ته هن جو اصل مقصد ڇا هو.

پر انهن ماڻهن جي زندگي ۽ قيسم ۾، جن کي هوءَ تازو ئي ڇڏي آئي هئي، ۽ هينن ۾ ڪهڙو نه فرق ۽ اختلاف هو!

هوءَ سچ پچ فرحت محسوس ڪري رهي هئي. هڪ دفعو وري ڀيهر هن جو ايمان بحال ٿيڻ لڳو ته شايد ڪو سچو خدا ڪٿي نه ڪٿي هيو ضرور، ۽ هن کي ڳولڻ گهرجي.

هن جي نزريني ۾ دلچسپي بيحد وڌي ويئي ۽ هن ڪانئس وڌيڪ معلوم ڪرڻ جو تهيه ڪيو. چنانچه، هو ساڻس گڏجي هڪ مسافرخاني ۾ آئي، جتي هو ٻين گهڻن ئي ماڻهن سان گڏ ماني ڪائڻ لاءِ ويهي رهيو.

هڪ اسرائيلي اتي آيو ۽ هنن ڪي هيئن چئي تڙيون ڏنائين ته (حضرت) موسيٰ عليه السلام جي قانون مطابق، اڻ ڌوتل هٿن سان ماني کائڻ گناهه آهي.

"اڻ ڌوتل هٿ ماڻهوءَ کي پليد نٿا ڪن، اها ته اڻ ڌوتل دل آهي، جيڪا ماڻهوءَ کي پليد ڪري ٿي".

اها ڳالهه ٻڌي اسرائيلي کي ڏاڍي چڙ لڳي ۽ پڇيائينس ته ڇا هو بادشاهه هو، جو نئون قانون ڏيئي رهيو هو.

"منهنجي بادشاهي، هن دنيا جي بادشاهي ناهي"، هن جواب ڏنو. "ساڳيءَ طرح توکي به جنت جي جستجو ڪرڻ گهرجي ۽ هن دنيا سان ڪو واسطو نه رکڻ گهرجي."

پوءِ هن ٻارهن ماڻهن کي سڏ ڪيو، ۽ کين چيو ته اهي اسرائيل جي خاندان جي گم ٿيل رڍن* ۾ خدائي بادشاهيءَ جي متعلق وڃي تبليغ ڪن.

يوري چوڪريءَ کي اسرائيلي، جا ماڻهو، ۽ اهي ڏينهن، جڏهن اتي عبادتگاهه تعمير ٿي رهيو هو، ۽ جنهن احتياط ۽ خبرداريءَ سان اهو تعمير ڪيو پئي ويو، سي سڀ ڳالهيون هن کي چڱيءَ طرح ياد هيون. انهيءَ سخت رسم جي يادگيريءَ يوري چوڪريءَ کي ماضي بعيد جي انهن ڏينهن جي ياد تازي ڪرائي، جڏهن ڪيس برهمڻن جا پير ڌوئڻا پوندا هئا. هوءَ دل ئي دل ۾ هن نزريني ڏانهن مائل ٿي رهي هئي، جيئن هن کان اڳ راهنما ڏانهن مائل ٿي هئي، ڇاڪاڻ ته اهي ٻئي ظاهرداري ۽ خارجي رسم و رواج ۽ تڪليف جي ضرورت کي ٺڪرائي رهيا هئا.

---

* اڻ ڄاڻ ۽ نا واقف لوڪ = اڀوجهه.

هڪ دفعو ٻيهر هوءَ نزريني جي قريب ويٺي ۽ هن کان پڇيائين ته، ”نيڪ آقا، دائمي زندگيءَ جو ورثو حاصل ڪرڻ لاءِ مون کي ڇا ڪرڻ گهرجي؟“

نزريني هڪدم هن ڏانهن ڦري ڏٺو ۽ چيو، ”مهرباني ڪري مون کي نيڪ يا چڱو نه چئو. خدا کان سواءِ ٻيو ڪو به چڱو ناهي.“ پوءِ هن وري چيو، ”آسماني بادشاهيءَ جو ورثو حاصل ڪرڻ لاءِ توکي سڀ ڪجهه پٺتي ڇڏڻ گهرجي ۽ پاڻ سان ڪو به سامان سڙو ساڻ نه آڻڻ گهرجي. توکي برائي ۽ ٻڇڙائي کي روڪڻ ۽ ان جو مقابلو نه ڪرڻ گهرجي، ۽ توکي پاڻ کي هرڪنهن جي اڳيان هيٺ ڪرڻ گهرجي ۽ ڪنهن جي متعلق به فتوي ڏيڻ نه گهرجي.“

”پر، آقا“، يوري ڇوڪريءَ حيران ٿي پڇيو، ”حڪمرانن کي ڇا ڪرڻ کپي؟“

”منهنجو هن دنيا جي حڪمرانيءَ ۽ ان جي حڪمرانن سان ڪو واسطو ڪونهي“، هن جواب ڏنو.

”ڀلا، اسان کي بادشاهه جو حڪم مڃڻ گهرجي؟“ هن پڇيو.

”هائو، بادشاهه کي اهو ڪجهه ڏيو، جيڪو هن جو حصو ۽ ملڪيت آهي“، هن جواب ڏنو.

”توهان مون کي ڪيترين ئي ڳالهين نه ڪرڻ لاءِ چيو آهي.“ يوري ڇوڪريءَ چيو، ”پر جنت ڳولڻ لاءِ مون کي درحقيقت ڇا ڪرڻ کپي؟“

”خدا سان محبت ڪر، ۽ پنهنجي پاڙيسريءَ سان ائين محبت ڪر، جيئن پاڻ سان ڪرين ٿي“ نزريني چيو.

”آءٌ اهڙي شيءَ سان محبت ڪيئن ٿي ڪري سگهان، جنهن کي مون ڪڏهن ڏٺوئي ڪونهي؟“ يوري ڇوڪريءَ پڇيو، ”آءٌ خدا کي انهيءَ ڪري ٿي ڳولي رهي آهيان ته ڏسان ته آءٌ هن سان محبت ڪري سگهان ٿي يا نه.“

”جاچيندي ۽ عبادت ڪندي رهه“، هن نرميءَ سان چيو، ”انهن محتاط ڪنوارين وانگر ٿيءُ، جن پنهنجون بتيون ٻاري رکيون هيون، ۽ جنهن مهل گهوٽ آيو ته انهن سمورين کي پنهنجون وٺيون بنائي اندر وٺي ويو، ۽ جيڪي ننڊ ۾ سمهي رهيون هيون، سي ٻاهرئي رهجي ويون.“

”آءٌ ڪهڙيءَ طرح عبادت ڪريان؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”پاڻ کي هڪ ڪوٺيءَ اندر بند ڪر“، هن جواب ڏنو. ۽ چيو، ”اي اسان جا پيءُ، تون جيڪو آسمان ۾ آهين، تنهنجي نالي جي سموري تعريف آهي، تنهنجي بادشاهي برقرار رهندي، هن زمين تي به تنهنجي مرضي پوري ٿيندي رهندي، جيئن آسمانن ۾ ٿي رهي آهي، اسان کي اڄوڪي ڏينهن جو رزق ڏي ۽ اسان کي پنهنجا سڀ قرض معاف ڪر، جيئن اسان پنهنجن قرضين کي معاف ڪريون ٿا، اسان کي لالچ ۽ هوس ڏانهن نه وٺي وڃ، پر اسان کي برائيءَ کان بچاءِ“.

پوري ڇوڪري غور سان ٻڌندي رهي. هڪ دفعو وري هوءَ منجهي پيئي. ”اسان کي اڄوڪي ڏينهن لاءِ روزي ڏي“ جا لفظ انهيءَ ساڳي ماڻهوءَ جي وات مان هن کي عجب لڳا، جيڪو مسلسل چئي رهيو هو ته اسان کي کاڌي ۽ ڪپڙي تي ڪو خيال نه ڏيڻ گهرجي، نه وري هن کي اهي لفظ پوريءَ طرح سمجهه ۾ اچي نه سگهيا ته ”اسان کي پنهنجا قرض معاف ڪر، جهڙيءَ طرح اسين پنهنجن قرضين کي معاف ڪندا آهيون“. هن خيال ڪيو، ته ڀلا اسين خدا جي لاءِ مثال ڪيئن ٿا بڻجي سگهون؟ ان کان سواءِ، اهو ”ڏي ۽ وٺ“ وارو خيال هن جي دل کي نه آئڙيو.

ان کان پوءِ جيڪي وحشتناڪ واقعا پيش آيا، انهن ۽ هن جي محبوب رهبر جي ختم ٿي وڃڻ هن کي ڏاڍو ڏک رسايو. هوءَ وري وري انهن ڳالهين تي غور ڪندي رهي،

جيڪي هن پيري سگهيون هيون، ۽ جيڪي وڌيڪ غور ڪيائين تيئن وڌيڪ شدت سان احساس ٿيس ته ڪن ٿورين ننڍين وڏين ڳالهين کان سواءِ، جهڙوڪ آسمان جي بادشاهي ڳولڻ، ۽ خدا جي بادشاهي، جڏهن راهنما نروان جون ڳالهيون ڪيون هيون، تڏهن انهن ٻنهي عظيم رهبرن جون ڳالهيون ذري گهٽ ساڳين تفصيلن ۾ هڪٻئي سان ٺهڪي پئي آيون. هن زندگيءَ کي ترڪ ڪرڻو هو. هن دنيا کي ٺڪرائڻو هو. مال-ملڪيت، مٽيون-مائٽيون، گهر-ترڪ سڀ ڇڏڻا هئا، ۽ روزي ڪمائڻ ۽ شادي ڪرڻ جو خيال ٻنهي جي تعليم جي خلاف هو، جيئن انهن ٻنهي پنهنجي پنهنجي شخصي هلت سان ڪري ڏيکاريو.

هن خيال ڪيو ته انهيءَ قسم جا ٻه عظيم رهبر، جڏهن سندن تعليم، ذري گهٽ هرهڪ تفصيل ۾ هڪٻئي سان ٺڪراءِ ٿيڻ آهي، تڏهن اهي ٻئي غلط ٿي نٿا سگهن. فقط هڪ ئي ڪم، جيڪو باقي ڪرڻو هو، سو انهن جي تعليمات کي عمل ۾ آڻڻ هو.

* * *

انهيءَ گهڙيءَ، هن جي اکين اڳيان هڪ تصوراتي منظر آيو. هن ڏٺو ته سچو مشرق گوتم ٻڌ "راهنما"* جي انهن پوئلڳن سان ڀريو پيو هو، جيڪي پاڻ کي "ڀڪشو" (فقير) جي نالي سان سڏائي رهيا هئا، ۽ جيڪو انتهائي معزز نالو هنن لاءِ خود راهنما تجويز ڪيو هو، ۽ هن ڏٺو ته سچو مغرب مڙهين ۽ گشتي فقيرن ۽ ٻاون سان ڀرجي ويو هو، جنهن کي انهيءَ دور جو انتهائي عزت ڀريو مذهبي نظام سمجهيو پئي ويو. مستقبل جي انهيءَ نظاري هن جي انهيءَ ارادي کي اڃا به وڌيڪ طاقت بخشي ته هوءَ هن دنيا جي ڪمن ڪارين کان دور ٿي گوشه نشيني اختيار ڪري، جتي آسماني بادشاهيءَ جي ڳولا مخصوص نموني ۾ ٿي پئي سگهي، ۽ اهڙيءَ طرح هوءَ انهيءَ نظام ۾ داخل ٿيڻ لاءِ گهربل ٿئي قسم، يعني

---

* گوتم ٻڌ

غريبي، پاڪائي ۽ فرمانبرداريءَ جي حالت ۾ رهڻ جا حلف کڻڻ لاءِ تيار ٿي ويئي.

هيڏي ساري آواره گرديءَ کان پوءِ، پنهنجي مٿان قيد جهڙي حالت جو پاڻ طاري ڪرڻ، جتي هن جو ٻاهرين دنيا سان ڪو واسطو ناتو نہ رهيو ڏاڍو عجيب لڳي رهيو هو. انهيءَ گوشہ نشينيءَ هن کي انهن سڀني ڳالهين تي غور و فڪر ڪرڻ جو موقعو مهيا ڪيو، جيڪي هن کي درپيش اچي چڪيون هيون، ۽ ساڻئي ساڻ هن کي خود پنهنجي اندروني دل جي تحريڪن ۽ جذبن جو جائزو وٺڻ لاءِ پڻ وقت ملي ويو. ساڻئي ساڻ، هن کي "سيڙرن" جي فرمائش تي جيڪي نفس کي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ عبادتون ۽ رسمون پوريون ڪرڻيون پونديون هيون، سي جيتوڻيڪ هن کي فطري طور ناپسند هيون، ان، هوندي بہ هوءَ پنهنجي وفاداريءَ واري حلف ڪري خوشيءَ سان برداشت ڪندي رهندي هئي. صليب جي پوڄا کي هوءَ هر مصيبت کي ڪنهن شڪوه ۽ شڪايت کان سواءِ برداشت ڪري سگهڻ لاءِ ڪيس تيار ڪرڻ جي سڪيا طور سمجهي رهي هئي. پر هن کي نزريني جي خدا جي حيثيت ۾ پوڄا منجهائي وڌو، ڇاڪاڻ تہ هن کي سندس هي الفاظ ياد هئا: "تون مون کي ڇڱو ڇو ٿي سڏين؟ هڪ خدا کان سواءِ ٻيو ڪو بہ ڇڱو ناهي." نزرينيءَ* جي انهيءَ پوڄا کيس پنهنجو اهو خواب ياد ڏياريو، جنهن ۾ هن "راهنما" کي ديوتا جي حيثيت سان ماڻهن کي پوڄيندو ڏٺو هو. حالانڪ هن ڪنهن بہ ديوتا جي پوڄا ڪرڻ کان سخت منع ڪئي هئي. انهيءَ ڳالهہ هن کي بنسريءَ واري شهزادي ۽ اهڙن ٻين ديوتائي شخصيتن جي ياد تازي ڪرائي، جن کي هن پنهنجي سفر ۾ ڏٺو هو.

*　　*　　*

---

* حضرت عيسيٰ (عليہ السلام).

هن کي جيڪا ڳالهه سڀ کان وڌيڪ ڏکي لڳي، سا اها هئي ته، جڏهن به هوءَ پنهنجي بدن جي توري گهڻي صفائي ڪندي هئي، تڏهن کيس ڏاڍي شڪ شبهي سان ڏٺو ويندو هو، ۽ کيس ان کان سختيءَ سان منع ڪئي ويندي هئي- ايتريقدر جو عام رواجي ڏوپ ڪرڻ به دستور ۽ رواج کان بلڪل ٻاهر نڪري ويو. نيٺ هن انهيءَ ڳالهه جي صفائي ڪرڻ چاهي، ۽ هڪ ڏينهن ”ميڊرن“ کان پڇيو:

”ڇا، وهنجڻ گناهه آهي؟“

”هائو، کيس سخت جواب مليو، بدن جو ڪو به خيال رکڻ گناهه آهي. ڇا، توکي اسان جي آقا جو هي قول ياد ناهي ته اڻ ڌوتل هٿن سان کائڻ ۾ ڪا پليدي ڪانهي؟“

يوري ڇوڪريءَ کي انهيءَ جواب بلڪل مطمئن نه ڪيو، پر هن جيڪو فرمانبرداريءَ جو حلف کنيو هو، تنهن کيس خاموش رکيو.

وقت گذرڻ سان هن جا سڀ عمل، محض هڪ رسم بڻجي ويا، جيڪي هوءَ ذري گهٽ هڪ بيجان مشين وانگر ڪندي هئي. انهيءَ ڳالهه هن کي غمگين ۽ سودائي ڪري ڇڏيو، ۽ آزاديءَ، چرپر، عمل، ۽ زندگيءَ ۾ پنهنجي وجود کي محسوس ڪرائڻ جي ضرورت پنهنجو پاڻ کي ظاهر ڪرڻ جي تقاضا ڪئي، ۽ هوءَ هن جيل خاني کان ٻاهر نڪرڻ لاءِ آتي ٿي ويئي.

جلد ئي هڪ ڏينهن خانقاه جي عمارت کي اوچتو اچي باهه لڳي ۽ هرڪنهن کي جان بچائڻ لاءِ ڀڄڻو پيو، حالانڪ ڪن تارڪ الدنيا عورتن خانقاه کي ڇڏي ٻاهر نڪرڻ کان باهه ۾ سڙي مرڻ کي ترجيح ڏني. پر يوري ڇوڪري، جنهن اڳيئي پنهنجي مٿان پاڻ مسلط ڪيل انهيءَ قيد جو ڪافي کان زياده مدو رهي پورو ڪيو هو، سا ٻاهر ڀڄڻ ۾ ڏاڍي خوش ٿي، ۽ جيستائين ڪنهن کي هن جي عدم موجودگيءَ

جو احساس ٿيو، تنهن کان اڳيئي هوءَ ڪيڏانهن جو ڪيڏانهن هلي ويئي هئي.

* * *

هن پنهنجي پٺيان جيڪا دنيا ڇڏي هئي، تنهن کان بلڪل مختلف نموني جي زندگي ڏسي هوءَ ڏاڍو حيران ٿي. نوان عباد تخانا بتن سان ستيا پيا هئا. هن ڪي هرهنڌ نزريني جي ماڻ جي بتن جي ديويءَ جي حيثيت سان پوڄا ٿيندي ڏٺي، ۽ پيءُ ديوتا ۽ پٽ ديوتا هن کي ماضيءَ ۾ ڏٺل سمورا بت ۽ انهن جي پوڄا جا منظر ياد ڏياريا.

هن کي سندس آزاد ٿيڻ جي حالانڪ تمام گهڻي خوشي محسوس ٿي رهي هئي، ان جي باوجود اها آزادي گهڻي مدت لاءِ هلڻي ڪانه هئي. هن اتفاق سان هڪ ماڻهوءَ سان مذهب بابت ڳالهايو ۽ کيس چيو ته خانقاهن ۾ گوشه نشيني ۽ ان جو سمورو نظام انتهائي ٺڪائيندڙ هو. اها ڳالهه جڏهن بشپ تائين پهتي، تڏهن کيس نوجوانن کي هرڪائڻ ۽ سندن عقيدن کي خراب ڪرڻ جي الزام هيٺ کيس هڪدم گرفتار ڪيو ويو. جيئن ته هن جو ظاهري ڏيک ويک به ڌارين وارو هو، ان ڪري هن تي جادوگرياڻي هئڻ جو الزام لڳايو ويو ۽ کيس جيئرو ساڙي مارڻ جي فتويٰ صادر ڪئي ويئي. البت هڪ نوجوان منشي هن جي جادو ڀريل نيڻن جو اسير بڻجي چڪو هو، ۽ هن جي لڪ چوريءَ ۾ پهتل مدد جي نتيجي ۾ هن پاڻ کي هڪ دفعو وري آزاد ڏٺو ۽ پوءِ ته هن هڪ ڏورانهين ريگستاني ملڪ جو رستو ڪٺي ورتو، ته جيئن کيس وري ساڳيءَ جاءِ تي نه ڏٺو وڃي.

هن جي پهرئين ٿي ڳوٺ ۾ آمد، سندس آزاديءَ لاءِ موت جو پروانو ثابت ٿي. هن کي ڳوٺ جي سردار غنيمت جو مال سمجهي پنهنجي لاءِ پڪڙي ورتو ۽ کيس پنهنجي گهر

وٺي ويو، جتي اهو سردار پنهنجي مرحوم پيءُ جي زالن کي به پنهنجين زالن ۾ شمار ڪري رهيو هو.

ٻوري ڇوڪريءَ جي اتي پهچڻ واري ڏينهن تي انهيءَ ڪٽنب ۾ هڪ ڏيءَ جنم ورتو هو، جنهن لاءِ هڪدم اهو حڪم صادر ڪيو ويو ته ڪيس هتان ڪٽي وڃي جيئرو دفن ڪريو. جلد ئي پوءِ، انهيءَ ماڻهوءَ ٻوري ڇوڪريءَ کي وڪڻڻ چاهيو، ۽ هو ڪيس هڪ وڏي شهر ڏانهن وٺي ويو، جتي انهن ڏينهن هڪ وڏو ميلو لڳل هو. آتي پهچڻ تي، هن هڪ ننڍو مندر ڏٺو، جنهن ۾ رکيل پٿر جدا جدا ديوتائن ۽ ديوين طور پوڄيا ٿي ويا، ۽ هزارين ماڻهو انهيءَ مندر جي زيارت لاءِ اچي رهيا هئا.

ٻوري ڇوڪريءَ، هيڏين سارين مشڪلاتن کان پوءِ جو پاڻ کي اهڙن وحشي ماڻهن جي انبوهه ۾ ڏٺو، ته هوءَ همت هاري ويٺي ۽ ڏرتيءَ تي ويهي روئڻ لڳي. هن جي آقا، جنهن جي خواهش اها هئي ته هوءَ پُرڪشش نظر اچي ته جيئن ڪيس هن جي وڪري مان سٺي رقم حاصل ٿئي، جڏهن ڪيس روئندو ڏٺو ته هڪدم ڇهبڪ ڪڍي هن کي اولاريو ۽ ڌمڪي ڏني ته شرافت سان اٿي پاڻ کي ٺاهي ٺڪي هل ۽ وڻندڙ نظر اچ. عين انهيءَ موقعي تي ٻوري ڇوڪريءَ ڪنهن کي هيئن چوندي ٻڌو:

”ڇا، آءٌ توکي اهڙو رستو ٻڌايان، جنهن مان توکي هن ڇوڪريءَ جي قيمت کان ستر ڀيرا وڌيڪ عيوضو ملي؟ ڇا، اهو بهتر ناهي ته سلامتيءَ ۽ اوچائي واري مقام تي پهچڻ لاءِ ڏکي چاڙهي تي چڙهجي، بجاءِ ان جي، جو ٿوري ويساهينءَ خاطر ’لاهيءَ‘ واري رستي تي گامزن ٿجي؟“

”۽ اهو ڪهڙو چاڙهيءَ وارو رستو آهي، جيڪو تون چاهين ٿو ته آءٌ چڙهان؟“ ڇوڪريءَ جي آقا پڇيو.

”انهيءَ رستي جو پهريون قدم اهو آهي ته هن ٻانهيءَ کي آزاد ڪر“، کيس جواب مليو.

”۽ سا به هڪ عورت؟“ هن جي پڪڙيندڙ حيرت مان ڪلندي پڇيو، جنهن تي انهيءَ ٻئي ماڻهوءَ وري چيو، ”ڪنهن کي ڪهڙي خبر، ته جنهن کي تون عورت سڏي رهيو آهين، تنهن ۾ ڪيتي قدر چڱائي هجي، ان کان علاوه، چا، تنهنجي ماءُ به عورت ڪانه هئي؟ ڇا، مرد ۽ عورت هڪٻئي منجهان ناهن؟ جيڪڏهن توهان سمجهو ٿا ته توهان کي هنن جي مٿان ڪي حق حاصل آهن، ته ڇا، هنن جا توهان تي ڪي حق ڪينهن؟ آءٌ ٿو توکي ٻڌايان ته جنت ماڻرن جي پيرن هيٺان آهي.“

پوري ڇوڪريءَ کان ٿوري گهڙي لاءِ ته سندس سڀ ڏک وسري ويا. هن مٿي ڏٺو ۽ ڳالهائيندڙ کي گهوري نهارڻ لڳي، ڄڻ ته هو ڪنهن بلڪل ٻي دنيا کان آيو هو. نه فقط ايترو، جو هن پنهنجي سڄي زندگيءَ ۾ ”غلام کي آزاد ڪر“، جا الفاظ پهريون دفعو ٻڌا هئا، پر ان کان علاوه هن اها ڳالهه به پهريون پيرو ٻڌي هئي ته عورت اهڙي بلند و بالا رتبي واري مخلوق هئي، جو مرد ـ ٻار لاءِ سندس جنت هن جي قدمن هيٺان هئي.

پوءِ ته هڪ ناقابلِ فهم واقعو ٿيو. سندس آقا اهي ڳالهيون ٻڌڻ سان ايتريقدر ته متاثر ٿيو، جو هن کي ڌرتيءَ تان اٿڻ ۾ مدد ڪيائين، ۽ چيائين ته هوءَ آزاد آهي، ۽ جيڏانهن به مرضي هجيس، تيڏانهن وڃي ٿي سگهي.

هوءَ اجنبي شخص جي قدمن ۾ ڪري پيئي ۽ هن جي شڪرادائي ڪرڻ چاهي، پر هن چيو، ”توکي خدا جو شڪر ادا ڪرڻ گهرجي، جيڪو تنهنجو حقيقي نجات ڏهنده آهي. مون ته فقط هن جا لفظ دهرايا ۽ انهيءَ ماڻهوءَ کي چيا، جنهن توکي آزاد ڪيو، اهي لفظ منهنجا ناهن. آءٌ فقط پيغام

پهچائيندڙ آهيان، ۽ انهيءَ کان علاوه تو يا تو جهڙن ٻين ماڻهن وانگر هڪ فاني انسان آهيان“.

ٻوري ڇوڪري هن جي خوبصورت آواز کي، اکيون هيٺ جهڪائي غور سان ٻڌندي رهي، ڇو ته هوءَ بيهوشيءَ جي حالت ۾ هئي ۽ جڏهن اکيون مٿي کڻي ڏٺائين ته هو اتان هليو ويو هو ۽ هوءَ وري انهن ناشائسته ماڻهن جي انبوه جي وچ ۾ اڪيلي هئي.

هوءَ انهيءَ گوڙگهمسان مان ٻاهر نڪرڻ، ۽ هڪ دفعو وري پيهر آزاديءَ جي هوا کائڻ لاءِ، اتان هڪ پاسي واري گهٽيءَ مان نڪري ويئي، جيئن ته هوءَ ڏاڍي اچابل هئي، ان ڪري هڪڙي گهر جو دروازو کڙڪايائين، جيڪو ٻين گهرن کان ڪجهه وڌيڪ شاندار پئي لڳو.

هڪ شريف نوجوان عورت هن لاءِ در کوليو.

”آءٌ هن شهر ۾ اجنبي آهيان“، ٻوري ڇوڪريءَ هن کي چيو، ”مون کي وڃڻ لاءِ ٻي ڪا جاءِ نظر نه ٿي اچي ۽ آءٌ ڏاڍي اچابل آهيان“.

”ادي، اندر اچ“، نوجوان ڇوڪريءَ دوستانه نموني ۾ مشڪي هن کي چيو، ”هڪ مهمان وانگر تنهنجي خدمت ڪرڻ اسان جو فرض به آهي ۽ خوشي به“.

ائين چئي هوءَ کيس گهر جي مرڪزي ڪمري ۾ وٺي ويئي، جتي ٽي ٻيون نوجوان عورتون پاڻ ۾ ڳالهيون ڪري رهيون هيون. نوجوان ڇوڪريءَ هن کي شهر ۾ تازو آيل هڪ اجنبي عورت طور متعارف ڪرائي، هن جي ڪپڙن ۽ پيرن ڪي ڏسي، جيڪي مٽيءَ ۽ دز ۾ سفر ڪرڻ جي دوران ميرا ٿي ويا هئا، هوءَ کيس ٻئي ڪمري ۾ وٺي ويئي، ۽ کيس هٿ منهن ۽ پيرن ڌوئڻ لاءِ پاڻي ڏنو ۽ پوءِ هوءَ پنهنجو ڌوتل ۽ صاف ٿيل چوغو کڻي آئي ۽ هن کيس ميرا ڪپڙا لاهڻ ۽ سندس صاف چوغو ڍڪڻ لاءِ چيو.

پوري ڇوڪري هٿ منهن ۽ پير صاف ڪري ۽ ڪپڙا بدلائي جڏهن ٻاهرين ڪمري ۾ آئي، تڏهن هن جي سامهون ڪارڪن ۽ ڪير جو ساد و سود و ڪاڏو ڪائڻ لاءِ رکيو ويو.

اڇوڪو سڄو ڏينهن هن جي لاءِ حيرت انگيز واقعن جو ڏينهن ٿي گذريو هو. هوءَ ايڏي ته ٿڪل هئي ۽ هنن ماڻهن جي رحمدليءَ هن کي ايڏو ته متاثر ڪيو، جو هوءَ هڪ لفظ به ڳالهائي نه سگهي، ۽ فقط هنن جي آڏو هيٺ جهڪي ۽ اکين جي اشاري سان سندن مخلصانه احسانمنديءَ جو اظهار ڪري سگهي ۽ پوءِ ڏاڍي اطمينان سان ڪاڏو ڪائڻ ويٺي. ڪير جون سرڪيون ڀريندي هوءَ مشڪي ۽ چيائين، "مون کي هي ڪاڏو خانقاه ۾ ملندڙ شراب جي پيٽ ۾ گهٽو وڏيڪ پسند آهي."

بهرحال، هوءَ اهو چاڻڻ لاءِ آتي هئي ته سندس نجات دهنده ڪير هو، ۽ ڪاڏو ڪائڻ کان پوءِ هُن انهن کي صبح وارو واقعو ٻڌايو ۽ انهن کان پڇيو ته آخر اهو "پيغامبر" ڪير هو.

لفظ "پيغامبر" جي ذڪر سان ئي انهن عورتن جي جوش ۽ جذبي جي ڪا حد ۽ حساب ڪونه هو.

"هائو"، هن جي ميزبان عورت چيو، "ڇا، توکي معلوم ناهي ته هو خدا جو پيغامبر ۽ رحمة للعٰلمين آهي؟ تنهنجي وات مان شراب جي نالي جي ذڪر سان مون کي پنهنجي اڳوڻي حالت ياد پيئي، جيڪا هن جي اچڻ کان اڳ هئي ـــ اسين به شراب جي نشي ۾ مدهوش، جوا جا شوقين، ۽ وحشي هجوم هوندا هئاسين! هن اسان کي ٻڌايو ته شراب، خواه ڪن حالتن ۾ ڪهڙو به چڱو هجي، پر اهو انسان جي ارادي، نفس تي ضبط ۽ دل و دماغ کي ماؤف ڪري انهن جي ڪم ۾ مداخلت ڪري ٿو، ان ڪري بهتر ائين ئي آهي ته ان کان پاسو ڪجي. هن جوا به بند ڪرائي، ڇاڪاڻ ته

هن فرمايو ته اها خود دوستن جي وچ ۾ ٻه فساد ۽ دل جو ساڙ پيدا ڪري ٿي ۽ اسان عورتن لاءِ ته هو واقعي هڪ وڏي رحمت ثابت ٿيو آهي. هن ڏانهن ڏس"، هن هڪ نوجوان عورت کي ڪراڙي پائي چيو، "جيڪڏهن پيغمبر صلعم مداخلت ڪري اٿين نه چوي ها ته ڪنهن ٻه عورت کي خواه اها بيوه هجي يا ڪنواري، سندس مرضيءَ کان سواءِ ڪنهن ٻه حالت ۾ شادي ڪرائڻي ناهي، ته اڄ هن کي هڪ اهڙي مرد سان شادي ڪرائي وڃي ها، جنهن سان هن کي شادي ڪرڻ تي مرضي ڪانه هئي؛ ۽ نه هن جو پيءُ ۽ نه سرپرست، سندس مرضيءَ جي خلاف مجبور ڪري ٿو سگهي ۽ نه مڙس هن لاءِ حق مهر مقرر ڪرڻ کان سواءِ شادي ڪري ٿو سگهي. چا، تو کي اها خبر ناهي ته هين ملڪ ۾ مرد ڪيترين ٻه عورتن سان شادي ڪري سگهندا هئا؟ هائو، ۽ هاڻي پهريون دفعو پيغمبر اچي زالن جو تعداد چئن تائين محدود ڪيو آهي، ۽ اهو ٻه هن حالت ۾ جڏهن مرد سيني زالن سان هڪ جهڙي محبت ڪري سگهي ۽ جيڪڏهن عورتون هن سان شادي ڪرڻ لاءِ پاڻ تيار هجن. پر ڏس نه، ڪتاب فرمائي ٿو ته هڪ انسان لاءِ ٻن زالن کي هڪجهڙي محبت ڏيڻ ذري گهٽ ناممڪن آهي. ان کان سواءِ، ڪتاب اٿين ٻه چوي ٿو ته جيڪڏهن ٻه شادي شده انسان هڪٻئي سان نهي نٿا رهي سگهن، ۽ انهن ٻنهي کي هڪٻئي سان گڏ جي رهڻ لاءِ آماده نٿو ڪري سگهجي، ته پوءِ بهتر اٿين آهي ته انهن کي بيعزتيءَ سان هڪٻئي سان گڏ رهڻ تي مجبور ڪرڻ بدران، شرافت سان هڪٻئي کان جدا ٿيڻ گهرجي؛ ۽ ڪابه عورت خواه هوءَ بيوه آهي، يا طلاق مليل، ٻنهي حالتن ۾ هوءَ بنا ڪنهن بيعزتيءَ جي خيال کان، پيهر شادي ڪري سگهي ٿي؛ ۽ هوءَ هروقت پنهنجي ملڪيت ۽ جائداد جي مالڪ بڻجي رهي سگهي ٿي، ۽ سندس مڙس يا ڪو ٻيو هن

جي انهيءَ حق ۾ ڪا مداخلت ڪري نه ٿو سگهي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه اها آهي ته هاڻي مردن ۽ عورتن ٻنهي کي تعليم حاصل ڪرڻي آهي، ڇو ته ٻنهي تي اهو هڪجهڙو فرض عائد ڪيو ويو آهي."

پوري ڇوڪريءَ اهي سڀ ڳالهيون ڏاڍي غور سان ٻڌيون. "پر منهنجو خيال آهي ته اهي سڀ ڳالهيون توهان جهڙين آزاد عورتن لاءِ آهن"، هن چيو، "پر سون وانگر جيڪي ٻانهيون ۽ فقير ياڻيون آهن، جن جي حفاظت ڪرڻ وارو ڪوئي ڪونهي، تن جو ڇا ٿيندو؟"

هن جي ميزبان خاتون کلي ڏنو ۽ چيو:

"آهي غلام، جيڪي ايمان وارا آهن، ۽ ٻانهيون، جيڪي ايمان واريون آهن، سي سڀ اسان جا ڀائر ۽ ڀينرون آهن. ڇا، توکي معلوم ناهي ته اڄ اسان ۾ سڀني کان وڏيڪ معزز انسان هڪ پوڙهو آزاد ڪيل غلام آهي، جنهن جو هڪ شاهاڻي رت واري سردار کان به وڌيڪ احترام ڪيو وڃي ٿو؟"

"اهو وري ڪيئن؟" پوري ڇوڪريءَ حيران ٿي پڇيو.

"ڇاڪاڻ ته پيغمبر (صلعم) فرمائي ٿو ته سڀني قومن، فرقن ۽ رنگن وارا ماڻهو الله جي نظرن ۾ هڪجهڙا آهن"، هن جي ميزبان خاتون چيو، "انهن مان فقط اهو ماڻهو وڌيڪ معزز ۽ محترم آهي، جيڪو سڀني کان وڌيڪ نيڪ ۽ پنهنجي مثال ضابطو رکندڙ آهي. باقي جيستائين پنڻ جو سوال آهي، سو پنڻ حرام قرار ڏنو ويو آهي. فقط اهڙن ماڻهن کي، جيڪي پنهنجي روزي پاڻ ڪمائڻ جي لائق ناهن ۽ امداد جا حقدار آهن، تن کي اجتماعي پئسن مان گذاري لاءِ ڏنو وڃي ٿو. اجها ڪالهوڪي ڳالهه آهي، جو هڪ طاقتور ۽ مضبوط بدن وارو ماڻهو پيغمبر (صلعم) وٽ آيو ۽ خيرات گهريائين؛ پيغمبر (صلعم) هن جي لاءِ هڪ ڪهاڙو خريد ڪيو ۽ کيس ارشاد ڪيو ته هو وڃي ڪاٺيون ڪري. نتيجي ۾ اهو ماڻهو جلدئي ايترو ته

خوشحال ٿي ويو، جو هو پيغمبر صلعم جي قدمن تي ڪري پيو ۽ سندس شڪرادائي ڪيائين. هاڻي هو پنهنجي ڪمائي تي گذر ڪري خوش ٿي رهيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته جڏهن هڪ انسان پنهنجي پورهيي جي ڪمائي ڪري سگهڻ جهڙو آهي، تڏهن هن لاءِ خيرات تي رهڻ بيعزتيءَ جو باعث آهي."

"ڇا، پيغمبر (صلعم) ماڻهن کي مال ملڪيت ۽ جائداد حاصل ڪرڻ کان منع نه ٿو ڪري؟" يوري ڇوڪريءَ پويون دفعو پڌل آخري تعليمات کي ياد ڪندي پڇيو.

"يقيناً نه". هن جواب ڏنو، "پيغمبر صلعم فرمائي ٿو ته توهان پنهنجي پورهيي ۽ ايمانداراڻه ذريعن سان جيتري به ملڪيت ۽ مال جمع ڪري سگهو ٿا، سا بيشڪ گڏ ڪريو، پر شرط فقط ايترو آهي ته توهان هميشه خدا کي ياد ڪندا رهو ۽ جيڪي ڪمايو ٿا، سو هن جي نالي ۾ خرچ ڪندا رهو."

انهيءَ وقت هڪ عورت اتي ڪڙڪي ٿي:

"آءٌ هاڻي هلان ٿي" هن چيو، "منهنجي معصوم ڌيءَ کي منهنجي ضرورت محسوس ٿي رهي هوندي."

اها ڳالهه ٻڌي يوري ڇوڪريءَ ڪن ڪڙا ڪيا. هن جي انهيءَ ملڪ ۾ وارد ٿيڻ وقت، هڪ ٻارڙيءَ کي جيئري دفن ڪرڻ وارو واقعو اکين اڳيان تري آيو.

"ڇا، ڌيئرن کي ڄمڻ مهل جيئرو دفن نه ڪيو ويندو آهي؟" هن پڇيو.

"تون جهالت واري دؤر جون ڳالهيون ڪري رهي آهين،" ميزبان عورت جواب ڏنو، "اڄڪلهه ڪنهن کي به ڌيئرن کي زنده درگور ڪرڻ جي همت ئي نٿي سگهي."

"پر ڇا، جنت ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ماڻهوءَ کي پڙهڻ جو هئڻ لازمي امر ناهي؟" يوري ڇوڪريءَ دريافت ڪيو.

هڪ ٻي خاتون، جنهن جي گود ۾ هڪ وڏو ڪتاب ڪليل رکيو هو، ۽ جيڪو هوءَ پڙهي رهي هئي، تنهن هاڻي

منهن مٿي ڪري هن کي ڏٺو ۽ کلي چيائين، "ڪتاب فرمائي ٿو ته مال ۽ اولاد جيتوڻيڪ چڱيون ۽ وڻندڙ شيون آهن، پر ان جي باوجود اهي پنهنجي سر ماڻهوءَ کي خدا جي قريب آڻڻ ۾ ڪا مدد نه ٿيون ڪن. اهو ڪم ته فقط توهان جا پنهنجا اعمال ۽ عقيدا سرانجام ڏيئي سگهن ٿا، پر ان هوندي به والدين سان مهرباني ۽ احسان جي سلوڪ رکڻ جو حڪم ڏنل آهي."

"ته پوءِ توهان جو ديوتا ڪهڙو آهي؟ آءٌ جڏهن ڀريائين ڀريائين هت آئي هيس، تڏهن مون هڪ ننڍڙي مندر ۾ پٿر جا ڪيئي ننڍا وڏا بت رکيل ڏٺا هئا،" يوري ڇوڪريءَ چيو.

"هائو، خود منهنجو پاڻ به انهن جي پوڄا ڪندو هوس،" هن جي ميزبان خاتون چيو، "پر هاڻي ته هو بت شڪنن جو سردار بڻجي چڪو آهي."

"پر توهان جو ديوتا ڪير آهي؟" يوري ڇوڪريءَ وري پڇيو.

تون چوين ٿي 'توهان جو ديوتا'، ميزبان خاتون چيو، "چا، تون ائين سمجهين ٿي ته اسان جو ديوتا تنهنجي ديوتا يا ٻين ڪنهن جي ديوتا کان مختلف ۽ جدا آهي؟ اڙي چري، نه فقط اسان جو ۽ تنهنجو خدا هڪ ئي آهي، پر هنن سڀني جهانن جو، جيڪي ڏسڻ ۾ اچن ٿا يا نظرن کان غائب آهن، تن جو به خدا اهوئي هڪ آهي."

"چا، تنهنجو مطلب انهيءَ خدا ۽ سندس "بت" سان آهي، جيڪي آسمان ۾ آهن؟" يوري ڇوڪريءَ هن کان وري پڇيو.

هاڻي، انهيءَ ڳالهه تي سموريون عورتون اوچتو سنجيده ٿي ويون. "خدا نه ڪري"، هنن سڀني گڏجي هڪ آواز ۾ چيو، ۽ پوءِ ميزبان خاتون وري چيو، "مهرباني ڪري اهڙا ڪفر جا ڪلما نه ڳالهاءِ. خدا جا ڪي به پٽ يا ڌيئرون ڪينهن، ۽ نه وري هو آسمان يا ڪنهن هڪ

خاص هنڌ تي رهي ٿو. هو جهڙو آسمان ۾ آهي، تهڙو زمين تي به موجود آهي، هو توکي تنهنجي ساهه جي رڳ (شاهه رڳ)* ۽ هر ڀي شيءِ کي خود ان جي وجود کان به وڌيڪ ويجهو آهي."

"پر، اسين هن کي ڏسي ته نٿا سگهون." پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

جنهن عورت وٽ وڏو ڪتاب هو، سا ان مان وري ڪجهه آيتون پڙهڻ لڳي:

"نظر هن کي ڏسي نه ٿي سگهي، پر هو سڀ نظر، جو احاطه ڪري سگهي ٿو. هوئي ساري مخلوقات جو نور، خالق ۽ پالڻهار آهي. هو ڪنهن خاص قوم يا ملڪ جو ڪونهي. ڪابه شيءِ هن سان مشابهت نه ٿي رکي ۽ هو پاڻ انهن سڀني شين کان بلند و بالا تر آهي، جنهن جو ماڻهو تصور ڪري سگهي ٿو. هن کي، سواءِ پردن کان، ڏسي نٿو سگهجي. هو پنهنجن بندن سان، الهام جي ذريعي کان سواءِ ڪلام نه ٿو ڪري."

ان وقت، جيئن ته سج لهي ويو هو، عبادت لاءِ ماڻهن کي سڏڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو. سڀ زالون اٿيون ۽ وضو ڪرڻ لاءِ ويئون، پوءِ انهن غاليچي تي نماز ادا ڪئي.

پوري ڇوڪري هنن جون اهي ڪارروايون غور سان ڏسندي رهي. ۽ هن جي سڄي تجربي ۾ هي پهريون پيرو هو، جو هوءَ ڪنهن پادريءَ، قربان گاهه، ڪنهن شبيهه، بت يا ٻئي ڪنهن به قسم جي علامت جي وساطت کان سواءِ، عبادت ٿيندي ڏسي رهي هئي. جڏهن عورتون نماز پڙهي ويٺيون، تڏهن پوري ڇوڪريءَ هنن کان پڇيو، "ڇا، توهان عبادت ڪرڻ کان اڳ ۾ هميشه هٿ منهن ڌوئينديون آهيو؟"

---

* شاهه رڳ: زندگيءَ جي رڳ.

”هائو“، ميزبان خاتون چيو، ”پيغمبرصلعم فرمايو آهي تہ اسان کي اندر توڙي ٻاهر صاف رهڻ گهرجي، ۽ پنهنجي خدا جي اڳيان سهڻو نظر اچڻ کپي.“

”چا، توهان عبادت ڪرڻ لاءِ مندر نہ وينديون آهيو.“ ٻوري ڇوڪريءَ دريافت ڪيو.

”اسين جيڪڏهن چاهيون تہ عبادتگاهہ ۾ وڃي سگهون ٿيون،“ ميزبان خاتون چيو، ”پر هيءَ سڄي ڌرتي الله تعاليٰ جي آهي، ۽ اسين جتي بہ آهيون، اتي عبادت ڪري سگهون ٿيون، ۽ خدا هرحالت ۾ اسان جي سامهون آهي.“

”سون کي اهي ڏينهن ياد آهن، جڏهن سون کي خانقاه جي ميٽرن جي حڪم سان عبادت ڪرڻي پوندي هئي“ ٻوري ڇوڪريءَ چيو.

انهيءَ نوجوان ڇوڪريءَ، جنهن عبادت لاءِ وڃڻ کان اڳي ڪتاب بند ڪري رکيو هو، سا وري موٽي آئي ۽ اهو ڪتاب کڻي ويٺي، ۽ ان کي هڪ هنڌ تي کوليو، منجهانئس وري ڪجهہ سٽون وڏي آواز ۾ پڙهيون:

”خدا مڙهيون ۽ خانقاهہ تعمير ڪرڻ جو حڪم نٿو ڏي ۽ ڪنهن کي عبادت ڪرڻ لاءِ مجبور نہ ٿو ڪري. دين جي معاملي ۾ ڪو زور زبردستي ڪانهي. عبادت ان وقت تائين ڪنهن ڪم جي ڪانهي، جيسين ماڻهو دل ۽ دماغ جي پوري يڪسوئي سان اها ادا نٿو ڪري، ۽ اهڙي عبادت الله تعاليٰ جي بي حرمتي آهي.“

”پر چا، توهان وٽ گناهن جو اعتراف ڪرڻ لاءِ ڪي پادري ڪينهن؟“ ٻوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”بلڪل نہ،“ هن جي ميزبان خاتون جواب ڏنو، ”اسان وٽ ڪي بہ پادري ڪينهن. اسان جو پيغمبرصلعم فرمائي ٿو تہ هرهڪ انسان پنهنجي لاءِ سڌيءَ طرح سان خدا ڏانهن جوابده آهي ۽ عورت هجي يا مرد، بهرحال هو پنهنجن

گناهن جو اعتراف فقط خدا جي آڏو ڪري سگهي ٿو، ۽ ساڳي طرح هن کان معافيءَ جو طلبگار ٿي سگهي ٿو. پيغمبر صلعم جي آندل دين ۾ وچ واري ذريعي لاءِ ڪا گنجائش ڪانهي."

يوري چوڪريءَ جي دل ۾ هڪ خيال ڪُنڊڪي رهيو هو، هن کي هر گهڙيءَ پنهنجو ڪنواري رهڻ لاءِ کنيل قسم ياد اچي رهيو هو، ۽ هن کي اهو معلوم ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو ته پيغمبر صلعم پاڻ شادي شده هو يا نه. هن جذبات جي نزاڪت کان، ڪجهه هٻڪي هٻڪي نيٺ پنهنجو سوال پڇي ڇڏيو:

"ڇا پيغمبر صلعم شادي شده آهي؟"

"هائو"، کيس جواب مليو، "هن جي پهرين زال ۽ سندس زندگيءَ جي سڀني لاهين ۽ چاڙهين جي ساٿڻ، ڪجهه وقت اڳي گذاري ويئي. ان کان پوءِ منهنجي پيءُ کيس آڇ ڪئي ته هو سندس ڌيءَ سان شادي ڪري، پين به گهٽ ٿي هن کي اها پيشڪش ڪئي، ڇاڪاڻ ته انهن کي انهيءَ ۾ خوشي حاصل ٿي رهي هئي. پوءِ هن ڪجهه بيواهن، هڪ طلاق يافته ۽ هڪ ڪنيز عورت سان شادي ڪئي، ۽ اهڙيءَ طرح هاڻي هن جون اٺ زالون آهن."

انهيءَ ڳالهه، يوري چوڪريءَ کي ڏاڍو حيران ڪيو. هن کي شادي ڪرڻ ۽ گهر گرهستي ٿي رهڻ بابت "راهنما" ۽ نزريني جا خيال معلوم هئا، جنهن ڪري هوءَ انهن خيالن ۾ هم آهنگي نه ڏسي سگهي ته جيڪڏهن هي "پيغمبر" صلعم به عظيم انسان هو، ته پوءِ هن جي هلت انهن ٻن کان مختلف ڇو هئڻ گهرجي. پر هوءَ انهيءَ باري ۾، پنهنجي ميزبان خاتون کان فقط ايترو پڇڻ کان سواءِ، هڪ لفظ به وڌيڪ نه ڪڇي سگهي ته ڇا، هن جو انهيءَ عظيم انسان سان ملي سگهڻ ممڪن هو، ڇاڪاڻ ته هوءَ، اڳي کان گهڻو وڌيڪ هاڻي، هن کان پاڻ روبرو ڪيترين ئي ڳالهين متعلق پڇا ڳاڇا ڪرڻ جي خواهشمند هئي.

”اڙي، يقيناً“، هن جي ميزبان خاتون جواب ڏنو. ”هن سان تہ غريب ۽ غريب فقير بہ ڪنهن بہ وقت چاهي تہ ملي ٿو سگهي. پيغمبر صلعم هميشه هر ماڻهوءَ سان ملڻ لاءِ موجود هوندو آهي ۽ توکي هو پنهنجي جهوپڙيءَ جي اڳيان ويٺل ملندو.“

پوري ڇوڪريءَ، هڪ دفعو وري پنهنجي ميزبان خاتون جي شڪرادائي ڪئي ۽ پيغمبرصلعم سان ملڻ لاءِ هن سان خدا حافظ ڪري ٻاهر نڪري ويئي. هن جو رستو ڪنهن طرح سان گم ٿي ويو، ۽ هن هڪ راهگير کان پيغمبر صلعم جي گهر وڃڻ جو رستو معلوم ڪيو. انهيءَ ماڻهوءَ حيران ٿي هن کي ڏٺو.

”آءٌ هڪ شاعر آهيان،“ هن چيو، ”۽ هو مون جهڙن شاعرن کي پسند نٿو ڪري، ۽ جيڪڏهن اتفاق سان تون بہ شاعره آهين تہ هن وٽ وڃڻ کان پرهيز ڪجانءِ.“

ائين چئي، هو هڪ بہ لفظ وڌيڪ چوڻ کان سواءِ اتان هليو ويو.

پوري ڇوڪريءَ کي، بهرحال، هاڻي سندس ميزبان خاتون جون هدايتون ۽ ڏس پار ياد اچي ويا هئا، ۽ ٿوري ئي دير ۾ هن اها جهوپڙي ڳولي ڪڍي ۽ پيغمبر صلعم کي ان جي ٻاهران ٻارڙن سان کلندي ۽ ڳالهائيندي ڏٺو. هوءَ ادب ۽ احترام کان ڪجهہ پريرو اچي بيهي رهي ۽ اڳتي وڌي وڃڻ ۾ گهٻراهٽ محسوس ڪري رهي هئي.

”جيڪڏهن تون مون سان ڳالهائڻ ٿي چاهين تہ پوءِ مهرباني ڪري هيڏانهن وڌي اچ،“ هن کيس چيو، ”هڪ غريب عربياڻيءَ جي پٽ کان ڊڄڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي.“

ائين چئي هن کيس تڏي تي ويهڻ لاءِ آڇ ڪئي، ۽ پوءِ هو پاڻ بہ ويهي، پنهنجي جتيءَ جي مرمت ڪرڻ لڳو.

پوري ڇوڪريءَ چيو ته، ”مون توهان جي دين بابت اڳيئي تمام گهڻيون ڳالهيون پڙهيون آهن، پر مون کي خود توهان کان ڪيئي ڳالهيون دريافت ڪرڻيون آهن.“

”اهو فقط منهنجو دين ته ڪونهي“، هن ڪيس پنهنجين وڏين چمڪندڙ اکين سان ڏسندي چيو، ”پر اهو دنيا جي شروعات کان وٺي سڀني ماڻهن جو دين رهيو آهي، پر نه اهو ته سج، چنڊ، ستارن، وڻن ۽ ڪڪرن جو دين رهيو آهي، ۽ سڀني ان کي مڃيو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جو نالو ئي ’خدائي رضا ۽ قانون آڏو جهڪڻ ۽ اطاعت ڪرڻ‘ آهي. ڪابه شيءِ انهن قاعدن جي ديده دليري سان ڀڃڪڙي ڪري نه ٿي سگهي. انسان کي به، انهن کي ضرور مڃڻو آهي، پر هن کي باشعور طور، هوش ۽ حواس سان، دل جي رضامنديءَ ۽ خوشيءَ سان انهيءَ قانون جي اطاعت ڪرڻي آهي، ڇو ته خدا جي قانونن ۾ ڪابه تبديلي ڪانهي.“

”پر مون کي مختلف وقتن تي ايڏيون ته مختلف ڳالهيون ڪرڻ لاءِ چيو ويو آهي، جو مون کي سچ ته اها خبر ئي ڪانهي ته مون کي ڇا ڪرڻ گهرجي، ۽ نه اها ئي ڪا ڪل اٿم ته خدا جي مرضي ڪهڙي آهي،“ پوري ڇوڪريءَ چيو.

”خدا پنهنجي رضامندي، مختلف وقتن تي دنيا جي سڀني قومن تي، سندن ضرورتن موجب، پنهنجن نيڪ بندن جي وسيلي ظاهر ڪئي آهي،“ پيغمبر صلعم چيو، ”هر دور لاءِ هڪ ڪتاب آيو آهي، جيڪو انهيءَ دور لاءِ خدا جي مرضي ۽ قانون جو اظهار ڪندو آهي، تان جو وري پيو ڪتاب نازل ٿيندو آهي.“

”ته پوءِ ڇا، توهان جو پيغام، سڀني کان آخري پيغام آهي؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”اهو نہ فقط سينءَ کان پويون آهي، پر اهو انهيءَ خاص قسم جي الهامي پيغام جو آخري پيغام آهي، ۽ مون کي حڪم ڏنو ويو آهي تہ آءٌ سيني اڳوڻن الهامي پيغامن کي هڪ يا ٻن قومن لاءِ نہ، بلڪ دنيا جي سيني قومن لاءِ جمع ڪريان.“

”تہ پوءِ ڀلا، هيءُ پيغام ڪنهن خاص زماني يا دؤر لاءِ بہ ناهي ڇا؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”نہ“ ڪيس جواب مليو، ”ڇاڪاڻ تہ هي ڪتاب فقط احڪامات ۽ فرمانن جو ڪتاب ناهي، بلڪ اختيارن ۽ امتيازن جو آهي، ۽ اهو هڪ مختلف نموني جي طور ۽ طريقي جو مشورو ڏئي ٿو، جنهن سان هرهڪ انسان کي انفرادي حيثيت ۾ الهام ملندو ۽ کيس انهن وقتي الهامن جي ضرورت نہ رهندي، جيڪي وقت بوقت ايندا رهيا آهن. انسان هاڻي آسري بيٺو آهي ۽ هن کي هاڻي ”توکي هيئن ڪرڻو آهي“ يا ”هوئن ڪرڻو ناهي“ جهڙن حڪمن جي ضرورت باقي نہ رهي آهي. پر ’ڪتاب‘ هن جي اڳيان بہ ويڪرا رستا ڏيکاري ٿو، ۽ هن کي انهن ۾ منجهان پنهنجي ارادي سان هڪ رستو چونڊڻو آهي، ۽ جيڪڏهن ڪو انسان انهن مان غلط رستي جي چونڊ ڪري ٿو تہ پوءِ هن کي خدائي بچائي. مرد ۽ عورت هاڻي چونڊ ڪرڻ لاءِ آزاد آهن، پر اڳي کان گهڻو وڌيڪ ذمہ دار آهن.“

”حضور، ڇا، توهان مون کي اهو رستو ٻڌائڻ جي ڪرم نوازي ڪندا؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”هائو، وڏي خوشيءَ سان“، هن جواب ۾ فرمايو، ”خدائي هدايت جو، جيڪو سيني کان ڀهريون لفظ مون کي مليو آهي، ۽ جيڪو مون کي ماٺهن تائين پهچائڻو آهي، سو آهي، ’پڙهہ‘. پڙهہ الله جي نالي ۾ آهي، جيڪو الله خلقيو آهي. خدا قلم کي اهو اوزار بڻايو آهي، جنهن جي مدد سان

ماڻهوءَ کي سيکارڻو آهي، ۽ هن ڪائنات کي پڙهڻ کان پوءِ هدايت جا پيا جيڪي لفظ مون ڏانهن الهام ڪيا ويا، سي "انهن لفظن کي لکڻ ۽ انهن جو اظهار ڪرڻ جيڪي تون پڙهين ٿو"، آهن. اِهو طريقو پڌايو ويو آهي، جنهن تي هلڻ سان توکي خدا جو ديدار ٿيندو."

اتي هڪ ماڻهو انهن وٽ آيو ۽ هن اچڻ سان پيغمبر صلعم کان پڇيو، "چا، توهان اسان کي خدا جي طرفان توهان کي ڏنل ڪي نشانيون ڏيکاري سگهو ٿا، جيئن توهان کان اڳي آيل پيغمبرن ڪيو هو؟"

پيغمبر صلعم کلي ڏنو.

"اي منهنجا نيڪ بخت انسان"، هن چيو، "چا، تون منهنجي طاقت جون ڪي نشانيون ڏسڻ چاهين ٿو؟ جي ائين آهي ته توکي پڌائي ٿو ڇڏيان ته مون کي ڪا طاقت ڪانهي، سڀ طاقت خدا جي آهي. آءٌ پاڻ کي فرشتو سڏائڻ جي دعويٰ به نه ٿو ڪريان، نه وري اها دعويٰ ٿو ڪريان ته ڪو مون وٽ خدا جي خزاني جون ڪنجيون آهن. مون کي ڪنهن جي مٿان به ڪو اختيار حاصل ڪونهي، ۽ نه وري شيطان کي ڪي اهڙو اختيار حاصل آهي. آءٌ توهان کي چتاءُ ڏيان ٿو، ۽ هو (شيطان) توهان کي لالچائي ٿو. پر جيڪڏهن تون خدا جون نشانيون ڏسڻ چاهين ٿو، ته پنهنجي چوڌاري نظر ڦيراءِ. چا، توکي اهڙيون نشانيون آسمان ۽ زمين جي تخليق ۾ نظر نه ٿيون اچن؟ چا، تون انهن کي ڏينهن ۽ رات جي ڦيرگهير ۽ انهيءَ پاڻيءَ ۾ نه ٿو ڏسي سگهين، جڏهن اهو خشڪ مٽيءَ کي نئين زندگي بخشي ٿو، ۽ ان کي موت بعد وري، زندگي عطا ڪري ٿو، ۽ وري نئين ۽ تازي ساوڪ پيدا ڪري ٿو؟ هوائن ۽ ڪڪرن جي چرپر ۾، سج جي اُڀرڻ ۽ چنڊ جي لهي نلڪي ٿيڻ ۾ ڪجهه نه ٿو نظر اچي؟ چاه انهن ۾ ڪي به نشانيون ڪينهن؟ ۽ تون پڌاءِ ته تنهنجو

ڪهڙو حال آهي؟ ڪو وقت اهڙو هو، جڏهن تون هڪ اهڙي شيءِ هئين، جڏهن تنهنجي متعلق ڪنهن به ڪا ڳالهه نه ٻڌي هئي -- شايد تون ان وقت ٻاڻي هئين، پوءِ تون ڪاري مٽي هئين، پوءِ هڪ ننڍڙو زندگيءَ جو جيوڙو هئين، جنهن جو نالو ٻڌڻ به هن وقت تنهنجي لاءِ ناقابل برداشت آهي، ۽ تون جمڻ کان اڳي ساڳئي جي رحم ۾ ڪيترين منزلن وچان گذريو هوندين؟ ڇا، انهن ڳالهين ۾ ڪي نشانيون ڪينهن؟ ۽ انسانذات جي ماضيءَ جي تاريخ متعلق ڪهڙو خيال اٿيئي؟ ڇا، تون هين سڄي ڌرتيءَ تي فقط سفر ڪري ڏسندين، ۽ انهن گهرن جي وچان گهمي ايندين، جي هاڻي بلڪل ويران آهن، ۽ اهو معلوم ڪندين ته انهن جي وجود ۽ زندگيءَ تي ڪهڙن قانونن جو ضابطو هو. توکي انهيءَ ۾ گهڻيون ئي نشانيون نظر اينديون. ۽ پنهنجي دل بابتَ ڇا ٿو چوين؟ جيڪڏهن توکي اُن جي ڪا ڄاڻ هجي ها، ته تون خدا کي به ڄاڻين ها. غور ڪر! ڇا، تون غور نه ڪندين؟ پوءِ خدا تنهنجي اکيان اهڙي هرهڪ شيءِ ۾ موجود نظر ايندو، جيڪا تون پنهنجي چوڌاري ڏسين ٿو. اي منهنجا خوشنصيب انسان! سفر ڪر ۽ سوچ ويچار ڪر! هن کان پوءِ ڪو به پاڻ کي تنهنجي اکيان ظاهر نه ڪندو، جيسين تون پنهنجيون اکيون ۽ ڪن، پنهنجي دل ۽ پنهنجو فهم ۽ ادراڪ ڪم نه آڻيندين."

تاريخ جي لفظ ٻڌڻ تي ٻوري ڇوڪري ڇرڪ ڀري هوشيار ٿي ويئي. هن کي اوچتو ياد آيو ته ڪيس خدا جي ٻولا ۾ خود "تاريخ" ئي لکايو هو، جنهن چيو هو ته هو پاڻ خدا جي هڪ نشاني هو، ۽ هاڻي کيس معلوم ٿيو ته نهيءَ چوٽيءَ جو سرچشمو پيغمبر صلعم جي قول ۾ ئي هو.

جڏهن اهو ماڻهو موڪلائي هليو ويو، تڏهن هن وري پنهنجيون ڳالهيون شروع ڪيون:

”آءٌ انهيءَ شخص جي شڪرگذار آهيان“، پوري ڇوڪريءَ چيو، ”منهنجي نظر ۾ هاڻي ڪيئي ڳالهيون توهان جي انهن جوابن جي ڪري، جيڪي توهان هن کي پئي ڏنا، اڳي کان گهڻيون صاف ۽ واضح ٿي ويون آهن. ڇا، اسان لاءِ پراڻن مذهبن جو مطالعو بلڪل ضروري يا لازمي آهي، ۽ ڇا، قديم دؤر جي نبينءَ ۾ عقيدو رکڻ ضروري آهي؟“

”هائو“، پيغمبرصلعم جواب ڏنو، ”اهو تمام ضروري آهي ته، تون سڀني نبين ۽ انهن جي سڀني ڪتابن ۾ اعتقاد رکين، پر انهن جي هڪ ٻئي سان نندين ۽ وڏن جي حيثيت ۾ ڪڏهن به ڀيٽ نہ ڪر.“

”۽ ڇا، اهو مطالعو زندگيءَ جو مول مقصد ۽ ان جي آخري منزل آهي؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”جنهن مقصد سان مرد ۽ عورت کي تخليق ڪيو ويو، سو آهي، ”خدمت“، پيغمبرصلعم جواب ڏنو، ”۽ ماڻهوءَ جي آخري منزل خود خدا آهي. اسين سڀ خدا جي طرف کان آيل آهيون، ۽ وري خدا ڏانهن موٽي وڃڻ ٿا.“

”ڇا، عبادت ڪرڻ ضروري آهي؟ ۽ اسان ڪيئن ڪيئن عبادت ڪرڻ گهرجي؟“ پوري ڇوڪريءَ وري پڇيو.

”هائو، تـوکـي غلط ڪمن کان پري رکڻ لاءِ عبادت ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته، جائز ۽ صحيح ڪم ئي زندگيءَ جو ستّ آهن ۽ فقط عبادت جي ذريعي ئي انسان کي حق ۽ سچ ڏانهن وٺي وڃي سگهبو ۽ ساڳي وقت کيس ڪڏن ۽ ڪوڙن کان بچائي سگهجي ٿو. جيڏي سخت ڪوشش ڪري سگهين، اوڏي ڪر ۽ ڪم ڪندي رهہ. صحيح عقيدو، صحيح ڪم، صحيح ڪوشش توکي تنهنجي منزلِ مقصود ڏانهن وڏيڪ قريب پهچائيندي، جنهن جو نالو خدا آهي. پوءِ پلا اسين خدا کان خود کيس ۽ سندس معرفت حاصل ڪرڻ جي رستي ۽ سندس متعلق علم و عرفان ۾ اضافي کان سواءِ ٻيو ڇا ٿا

ڪهڙي سگهون؟" ان ڪري تون دعا گهر: "اي رحيم و ڪريم، مون کي اهو صحيح ۽ يقيني رستو ڏيکار، جنهن تي اهي گامزن رهيا، جن کي تو پنهنجي نعمت عطا ڪئي آهي، ۽ نہ گمراهن وارو رستو. ۽ اي خدا، منهنجي التجا آهي تہ مون کي علم ۽ حڪمت ۾ وڌاءُ، انهيءَ کي پنهنجي دعا ۽ عبادت بناءُ"، هن چيو، "۽ آءٌ توکي جيڪو آخري مشورو ڏيان ٿو، سو اهو آهي تہ خدا جي تخليق تي غور ڪر، ۽ ائين ڪرڻ سان، تنهنجي اکيان سڀڪجهہ عيان ٿي ويندو."

انهيءَ مهل هن مٿي نهاريو، ۽ پنهنجي هٿ جي پرڪشش اشاري سان پوري چوڪريءَ جو ڌيان آسپاس جي فضا طرف ڇڪائيندي چيو، "هن کي خدا سهڻي نموني ۾ تخليق ڪيو! هن جي انهيءَ تخليق ۾ ڪو نقص ڪونهي، ان کي تنقيدي نظر سان ڏس. ڇا، توکي ان ۾ ڪا وڏ نظر اچي ٿي؟ هاڻي ان لاءِ وري ڳولا ڪر، اجا بہ ڀيهر تلاش ڪر. ان ڪان پوءِ ٿي تنهنجي بصارت، ان جي ڪمال ڪان مجبور ٿي، موٽي پاڻ تي نگاهہ ڪندي ۽ پنهنجي ناڪافي هئڻ جو احساس ڪندي ۽ پوءِ اندرين اک ڪم شروع ڪندي ۽ اها اهڙيون ڳالهيون ڏسندي، جيڪي هن ٻاهرين نظر اکي ڪڏهن نہ ڏٺيون آهن، ۽ اندريون ڪن اهي ڳالهيون ٻڌندو، جيڪي هن ٻاهرين ڪن ڪڏهن بہ نہ ٻڌيون آهن. ان طرح تون ڏسين ٿي تہ اندريون، ۽ ٻاهريون، ٻئي هڪٻئي لاءِ لازم ۽ ملزوم آهن، ٻاهريون فقط اندرين ڏانهن پيشوائي ڪري ٿو، ۽ ان کي ڇڏي نٿو سگهجي، نہ وري آهو، جنهن کي اسين "اندريون" سڏيون ٿا، آخري ۽ قطعي آهي، هيتي تہ پردي جي مٿان پردو ۽ نور جي مٿان نور آهي."

"پر ڇا، خدا ڏک ۽ سور بہ تہ خلقيا آهن؟" پوري چوڪريءَ پڇيو.

”يقيناً“ جواب مليو، ”آخرڪار، هر شيءِ خدا ئي خلق آهي — اها پڻ جنهن کي تون برائي ۽ نيڪي سڏين ٿي؛ پر انهن جون سڀ معنائون ۽ مفهوم تنهنجي لاءِ ان وقت واضح ٿيندا، جڏهن تون انهن تي غور ڪندينءَ، وري غور ڪندينءَ ۽ انهن طريقن سان غور ڪندينءَ، جن جي هي ڪتاب هدايت ڪري ٿو.“ ائين چئي هن ڪيس هڪڙو ڪتاب ڏنو ۽ چيو، ”هن ڪتاب جا به ڀاڱي ئي حصا بلڪل واضح آهن؛ پر ان جو باقي ٽيون حصو توکي آهستي آهستي سمجهه ۾ ايندو، جڏهن تون ان تي غور ڪندينءَ ۽ انهن هدايتن تي عمل ڪندينءَ جيڪي باقي ٻن حصن ۾ واضح طور سمايل آهن.“

پوري ڇوڪريءَ هن کي ايذي تڪليف ڏيڻ لاءِ ڪانئس معافي ورتي، ۽ هن جي مشوري ۽ ڪتاب جي تحفي لاءِ سندس شڪرادائي ڪري، اتان رواني ٿي ويئي.

* * *

جيئن هوءَ اڳتي هلندي رهي، تيئن سندس دل ۾ هڪ خيال آيو.

”عجيب ڳالهه آهي“، هن دل ئي دل ۾ چيو، ”هي ڪتاب اها تعليم ڏئي ٿو ته اسان کي خدا تعاليٰ ڏانهن ويندڙ رستو ڳولڻ گهرجي، ۽ ان جي باوجود ائين به چوي ٿو ته خدا اسان کي ”شاهه رڳ“ کان به قريب آهي؛ هڪ اهڙي شيءِ ڏانهن، جيڪا اڳيئي مون کي ايتريقدر ويجهي آهي، آءٌ ڪهڙيءَ طرح پنڌ ڪري وڃي سگهان ٿي؟“

انهيءَ سوال هن کي وري منجهائي وڌو ۽ ڪيس ان جو ڪو به حل معلوم ٿي نه سگهيو. عين انهيءَ وقت جڏهن هوءَ ائين سمجهڻ لڳي هئي ته ڪيس سڀڪجهه معلوم ٿي ويو آهي، تڏهن سندس مونجهارو اڳي کان به وڌيڪ هو. گهڻيءَ دير تائين پنڌ ڪرڻ کان پوءِ، هوءَ پاڻ کي ڏاڍي ٿڪل محسوس ڪرڻ لڳي ۽ کجور جي وڻن جي هڪ جهڳٽي

۾ آرام ڪرڻ لاءِ ويهي رهي. هن اوپر ڏانهن ڏٺو، ۽ وري اولهه طرف نهاريو؛ اهڙ دانهن ڏٺو ۽ پوءِ ڏکڻ ڏانهن نظر ڪئي. ائين پئي لڳو ته ڄڻ هوءَ ڪا شيءِ ڳولي رهي هئي يا اها پڪ ڪري رهي هئي ته هوءَ ڪنهن خطري ۾ ناهي، هن پنهنجي اکين جي ڇپرن تي ڪجهه وزن محسوس ڪيو ۽ پس ائين معلوم ٿيو ته ڄڻ ڪو سونهري ڏنڊ سندس اکين آڏو اڀري رهيو هو، جهڙو سج اڀرڻ مهل پيدا ٿيندو آهي، جنهن ۾ هن کي ڌرتيءَ جي عين وچ مان جانبازن، شاعرن، واپارين، خلاصين ۽ مفڪرن جا بيشمار ڪٽڪ ائين پاهر نڪرندا زمين جي چوطرف ويندا معلوم ٿي رهيا هئا، جيئن سج مان روشنيءَ جا ڪرڻا نڪري ڌرتيءَ جي هرطرف ڏانهن ڦهلجندا آهن، اوپر ۽ اولهه ۾ واقع هڪ جي پٺيان ٻيو ملڪ، کيس ائين چمڪندو نظر آيو، جيئن انهن کي ڪنهن باهر ڏني هجي. هن غلامن جي ڪنڪن کي آزاد ٿيندي، ۽ پنهنجي آزاديءَ تي خوشيون ملهائيندي ڏٺو. هن هڪ جي پٺيان ٻئي ملڪ کي ڀائپيءَ جي رشتي ۾ هڪٻئي سان متحد ٿيندي ڏٺو، جن ملڪن کي هن انهيءَ اتحاد ۾ شريڪ ٿيڻ کان انڪار ڪندي ڏٺو، تن کي به ڪليلي ٻانهن سان دوستيءَ جي رشتي ۾ قبول ڪيو ۽ نهايت فراخ دليءَ سان برداشت ڪيو پئي ويو. هڪ طرف کان ڇرپر، واپار ۽ سيروسفر وقت جو دستور معلوم ٿي رهيو هو، ته ٻئي طرف شعروشاعريءَ، فلسفي، سائنس ۽ تاريخ جي مطالعي کي رواج ڏنو ويو هو. ائين پئي لڳو ته ماڻهو هرشيءِ مان ماکيءَ جي مکين جي ولڙن وانگر رس چوسي، ۽ ان کي ماکيءَ جي شڪل ۾ ڍهوٽون وڌائي واپس ڪري رهيا هئا.

ملڪ ۾ اسڪولن، يونيورسٽين ۽ باغن جو وڏو تعداد هو ۽ هر بادشاهي دربار، ڳائيندڙ شاعرن جو آڪيرو نظر اچي رهي هئي، ماڻهو دنيا کي اهو سڪجهه ڏيڻ ۾، جيڪي وٽن

موجود هو، هڪڙي کان گهڻو ڪئي وقت جي ڪوشش ۾ مصروف معلوم ٿي رهيا هئا، هرهڪ ليکڪ پنهنجين تصنيفن کي سوين جلدن جي صورت ۾ شمار ڪري رهيا هئا. هن ماڻهن کي دنيا جي هڪ چيزڙي کان وڌن جا ٻوٽا ڪٽي، ٻئي چيزڙي تائين پهچائيندي ۽ انهن کي ٻيهر آتي ٻوڪيندي ڏٺو. انهن مان هر ماڻهو، انسان کي هر طريقي سان بلند ڪرڻ ۽ هن دنيا کي خوبصورت بنائڻ لاءِ ڪمر ڪشي بيٺو هو. هن ماڻهن کي هرهڪ قوم جي ڪتابن جو، جيڪڏهن ان وٽ ڪي ڪتاب موجود هئا، ترجمو ڪندي ۽ هر قابل قدر مذهب جو مطالعو ۽ ان تي بحث مباحثو ڪندي ڏٺو.

هن ڪتابن جي ڍيرن کي پهاڙن وانگر وڌندي ڏٺو ۽ انهن جي رکڻ ۽ سنڀالڻ لاءِ وڏيون وڏيون عمارتون تعمير ٿينديون ڏٺيون. هن درويش عورتون، شاعر عورتون ۽ آزاد ۽ عزت واريون عورتون پڻ ڏٺيون، هن سندن قدمن جي هيٺان بهادري ۽ محبت جا گل ڦل ٽڙندا ڏٺا. هن هارين نارين ۽ پيشور ڪاريگرن کي ٻنين ۽ ڪارخانن ۾ ڪم ڪندي ۽ ساڳئي وقت تي شعر و شاعري ڪندي ۽ انهيءَ فن تي خيال آرائي ڪندي ڏٺو، هن انتهائي نيچ هٿ جي پورهئي ۽ محنت مزدوريءَ جي عزت ٿيندي ڏٺي. عزت ۽ فخر جا وڏي کان وڏا جيڪي لقب هن کي ٻڌڻ ۾ آيا، سي هن طرح هئا: ”پورهيت، مشقتي، عارف، خادم ۽ بانيڪار.“

هن هڪ عرب کي هڪ اهڙي نفيس تارازي هٿ ۾ جهلي هيئن اعلان ڪندي ٻڌو: ”ڏسو! هن سان آءٌ هڪ مثقال جي ٽئين حصي جو وزن به ڪري سگهان ٿو.“ هن هڪ ٻئي جي هٿ ۾ هڪ محدب آرسي (Convex Mirror) هئي، ۽ هو روشنيءَ جي انعڪاس ۽ انعطاف جون ڳالهيون ڪري رهيو هو. هن زندگيءَ جي هر شعبي ۾ دريافت، کولا ڦولا ۽ تحقيقات ٿيندي ڏٺي.

هن ڏٺو ته ساڳيوئي ليک، جيڪو فلسفي تي ڪتاب لکي رهيو هو، سو گھوڙن، قيمتي پٿرن، ٻوٽن، گلن ۽ ستارن بابت پڻ ڪتاب تصنيف ڪري رهيو هو. هن ماڻهن کي مشرق ۽ مغرب ۾ قومن جي اصلي ۽ صحيح تاريخ جي تحقيق ڪندي ڏٺو.

سنگمرمر جا عجيب و غريب ۽ حيرت انگيز محلات، پرين جي رهائش لائق محلن وانگر ڌرتيءَ جي سيني تي کڙا ڪيا ويا ۽ بادشاهه فقط انهيءَ احساس کان پنهنجن هٿن سان ڪم ڪري رهيا هئا، ته انهن پنهنجي گذر اوقات لاءِ گھر ٻل پئسا ملڪي خزاني مان ڪڍڻ بدران، پنهنجي حق حلال جي پورهيئي مان ڪمايا هئا. هن مشرق ۽ مغرب ۾ بتن کي ڊهندي ۽ ڪرندي، ۽ ساڳئي وقت تي مشرق توڙي مغرب ۾ ديني سڌارڪن ۽ مُصلحن کي ظهور ۾ ايندي ۽ پنهنجن پراڻن مذهبن کي سڌاريندي ۽ انهيءَ ڪتاب سان هم آهنگ بڻائيندي ڏٺو، جيڪو انهيءَ مهل سندس قبضي ۾ هو.

هن هڪ وير آئندي ڏٺي، جيڪا پنهنجي زور سان مڙهين کي انهن جي سمورن چارن ۽ شراب جي جامن سميت وهائي ڪڍي ويئي ۽ ٻاوا ۽ تارڪ الدنيا راهب پنهنجي سموري ساک وڃائي ويٺا، ۽ در در پنڻ ۽ آواره گردي ڪرڻ واري نظام جي عزت نه رهي، جن جاين تان مڙهيون ۽ گرجائون غائب ٿي ويون هيون، اتي تعليم گاهه ۽ شفاخانن جو ظهور ٿيو، ۽ جتي جتي بيٺل پاڻيءَ جا ڍُبا ۽ سر جي پاڻيءَ ۾ ڪانا ۽ ڪنڊا ڪرڙ هئا، اتي هاڻي تازه بتازه، سرسبز چراگاهه، فوهارن ۽ چشمن وارا باغ باغيچا، ڦل ڦول ۽ ميوا اپريا بيٺا هئا. هن مرده ٻولين جي جاين تي نيون زبانون ۽ ٻوليون استعمال ۾ ايندي ڏٺيون، جن جي ذريعي رومانوي نظام ۽ شعر جو اظهار ٿيڻ لڳو. پوءِ هن انهن جدت پيدا ڪندڙن

جي هرهڪ تنظيم ۽ اداري جو، خصوصاً مغرب طرفان نقل ۽ اختيار ٿيندي ڏٺو.

انهيءَ وچ ۾ هن مشرق طرف ماڻهن جا وڏا ڪٽڪ اڀرندي ڏٺا، جن سڀ ڪتاب ساڙي رک ڪري ڇڏيا، ۽ انهيءَ منزل تي هن هڪ عظيم جُسي واري جاندار جي جسم کي، جيڪو زندگيءَ جي توانائي سان ڀرُ هو، اڀرندي ۽ تقدس حاصل ڪندي ڏٺو، جنهن جي حفاظت لاءِ ان کي هڪ پڃري اندر رکيو ويو، تان جو هن اهو به ڏٺو ته، اهو جاندار آهستي آهستي پنهنجن عضون جي استعمال جي قوت ۽ ڪم جي صلاحيت وڃائي ويٺو ۽ هڪ اهڙو مردو بڻجي ويو، جيڪو پاڻ کي هر ايندڙ ۽ ويندڙ جي حملي کان بچائڻ ۽ ڪنهن به واداري ڪرڻ جهڙو باقي نه رهيو.

هن ڏٺو ته هرهڪ اداري کي، جيڪو قائم ۽ شروع ڪيو ويو هو، اڃا به وڌيڪ سڌاريو ۽ وڌايو پئي ويو. هن ڏٺو ته مغرب جا ماڻهو واپار ۽ سير و سفر ڪرڻ ۾ مصروف آهن، وڏيون وڏيون مشينون هزارين ڪتاب شايع ڪري رهيون آهن، ۽ لتاڙيل ۽ ظلم جا ستايل غلام جيئن پوءِ تيئن آزاد ٿي رهيا آهن، ۽ مرڪزي ماڻهن طرفان شروع ڪيل هرهڪ شعبي ۾ جيڪا تفتيش شروع ڪئي وئي هئي، سا مغربي ملڪن جي ماڻهن طرفان جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ جوش و خروش ۽ جذبي سان اڳتي وڌائي پئي ويئي.

هن ڏٺو ته مغرب ۾ مرد ۽ عورت ٻنهي لاءِ تعليم لازمي بنائي ويئي هئي ۽ ساڳئي وقت هن ”مساوات“ ۽ ”اخوت“ جو نعرو بلند ٿيندو ٻڌو، جنهن جو پڙاڏو آتي ٻڌجڻ ۾ پئي آيو.

هن ڏٺو ته علم ۽ ڄاڻ لاءِ جيڪا تلاش ٿي رهي هئي، تنهن جي جواب ۾ انسان کي قدرت جي قوت ۽ طاقت جي ذريعن جي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ پوشيده رازن ظاهر ٿيڻ جي صورت ۾ انعامات ملي رهيا هئا، ۽ هن اينگلوسڪسن نالي هڪ اهڙي

قوم ڏني، جيڪا قديم جي خلاف احتجاج ڪندڙن جي ڀرين صف جي منڍ ۾ هئي ۽ جديد کي قبول ڪرڻ لاءِ سيني کان وڌيڪ آماده هئي، هن انهيءَ قوم کي غلاميءَ جي رواج کي ختم ڪندي، ۽ عورت جي انفراديت کي تسليم ڪندي ۽ کيس پنهنجي علحده ملڪيت ۽ جائداد رکڻ جا حق ڏيندي ڏٺو. پر پوءِ هن اوچتو انهيءَ نظاري ۾ تبديلي ايندي ڏٺي؛ هن هڪ اهڙو ماڻهو ڏٺو، جيڪو اهو اعلان ڪري رهيو هو ته اسين سڀ باندر جو اولاد آهيون. جيتوڻيڪ انهيءَ نظريي ۾ پوري چوڪريءَ لاءِ ڪا نئين ڳالهه ڪانه هئي، پر ان جي باوجود انهيءَ خيال سڄي مغرب جو توازن بگاڙي ڇڏيو، ۽ اتان جي ماڻهن جي دلين ۾ اهو خيال گهر ڪرڻ لڳو ته اهي سڀ پولڙا آهن، ۽ جيئن ته پولڙن کي خدا جو ڪو خيال ڪونه هو، ۽ ان هوندي به اهي زنده هئا، ۽ گذارو ڪري رهيا هئا، ان ڪري سندن لاءِ به خدا جي وجود ۾ عقيدو رکڻ ڪا ضروري ڳالهه ڪانه هئي.

اهي ائين چئي رهيا هئا ته جيڪڏهن اهي پولڙن ۽ باندرن وانگر ڪائي پي، وڙهي جهڙي ۽ نسل پيدا ڪري رهيا هئا، ته هنن لاءِ بس ايترو ڪافي هو؛ ۽ ائين ڪندي جيڪو ڏاڍو، سو ڳابو، ۽ پنهنجي مرضيءَ جو مختيار هو.

هڪ چئي چيو، ”زندگيءَ جي بقا لاءِ جدوجهد“، ته ٻئي وري ائين چيو، ”ڏاڍو سو ڳابو“.

ٽئين چئي وري ائين ٻئي چيو ته، ”اخلاقيات پوڙهين عورتن جي تخليق آهي، جيڪي پنهنجو بچاءُ پاڻ نه ٿيون ڪري سگهن.“

هن هرقسم جون تباهي آڻيندڙ مشينون ۽ ڪلون ڏٺيون، هن اهڙا جهاز به ڏٺا، جيڪي خونخوار شارڪ مڇين وانگر پاڻيءَ جي هيٺان هلي رهيا هئا، ۽ ڪي ٻيا جهاز وري هوا ۾ پرواز ڪندڙ شڪاري پکين وانگر اڏامي رهيا هئا؛ هن تباهي

۽ برباديءَ آڻڻ جا هزارين پيا عجيب و غريب ۽ حيرت انگيز اوزار به ڏنا، جن جي آڌار تي مغرب جو انسان پنهنجي طاقت ۽ اهميت جي نشي ۾ مدهوش نظر اچي رهيو هو. هن انهن مان هرهڪ کي، پاڻ مان پين کي ختم ڪرڻ لاءِ، هڪٻئي جا گلا پڪڙيندي ڏٺو ۽ انهن جي قبضي ۾ جيڪي به اوزار هئا، تن مان هرهڪ اوزار کي هوهڪٻئي جي مٿي ڦاڙڻ لاءِ اچلائي رهيا هئا.

هنن هڪٻئي کي ختم ڪرڻ لاءِ پاڻيءَ جي هيٺان، ۽ زمين جي مٿان وارَ پئي ڪيا، تان جو سڄو مغرب لاشن سان ڀريل ڪنهن جنگ جو ميدان نظر اچڻ لڳو، ان ڪان پوءِ هن ماڻهن کي ڳوڙهن جي ڪپڙي ۾ رکي ۾ ثقيل ڏٺو.

بهرحال، هن جيڪي ڪجهه هاڻي پئي ڏٺو، سو دل کي ڪجهه ڏڍ ڏيڻ لاءِ ڪافي هو. هن ڏٺو ته هڪ ”ققنس“ پکيءَ وانگر، جيڪو پنهنجي سڙيل جسم جي رک مان وري زنده ٿي اٿندو آهي، جسماني محنت ۽ پورهئي جو قدر ۽ قيمت تسليم ٿي رهي هئي ۽ هٿ جو پورهيو ڪندڙ ماڻهو پاڻ کي معزز ۽ محترم انسانن طور پنهنجو قدر ۽ قيمت ڪرائي رهيا هئا.

هن ڏورانهين الهنديءَ ۾، هڪ عظيم قوم ڏٺي، جنهن شرابخوريءَ کي يڪسر ممنوع قرار ڏيئي ڇڏيو، ۽ افراد جي انهيءَ حق کي تسليم ڪيو ته جيڪڏهن ڪين اهڙي خواهش هجي، ته اهي شاديءَ وهانوَ جا تعلقات ختم ڪري ڇڏين.

پر هن ڏاڍي افسوس سان ڏٺو ته مجموعي طور روح ۾ ڪا خاطرخواه تبديلي وري به ڪانه آئي. علم ۽ ڄاڻ لاءِ ڊڪ ڊوڙ اڃا به جاري هئي، پر اها سڄي فقط شخصي مقصدن ۽ شخصي طاقت حاصل ڪرڻ لاءِ هئي. انهيءَ ڳولا جو اصلوڪو مقصد ۽ صحيح رستو گم ٿي ويو هو.

هن کي هاڻي اهو سڄو نظارو ائين نظر اچڻ لڳو، جيئن ڪا هڪ تمام وڏي ۽ اٿاهه مشين هجي، جنهن جا بريڪ ۽

ڦري گهري سگهڻ وارا اوزار پڇي پيا هجن، ۽ جيڪا انهيءَ چاڻ کان سواءِ نهايت تيز رفتاريءَ سان هلي ۽ ڊوڙي رهي هئي، ته اها ڪيڏانهن وڃي رهي هئي، حالانڪ اها سڄي اکيون جهانوَرائيندڙ تيز برقي روشناين سان جرڪي ۽ چمڪي رهي هئي. انهيءَ ۽ طاقتور خطرناڪ مشين جي وروڪڙ ڪائيندڙ حرڪتن کان دهشت زده ٿي، پوري ڇوڪري وٺي اتان مٿئين طرف ڀڳي ۽ اوچتوئي اوچتو هن ٻاڻ کي پنهنجي پراڻي ساهيڙي، ڪاري ڇوڪريءَ جي ٻانهن ۾ ڏٺو.

*　　　*　　　*

”اوهو، توکي هن ڇانويري ۾ ڏسي مون کي ڏاڍي خوشي ٿي آهي!“ پوري ڇوڪريءَ هن کي چمي ڏيندي چيو، ”مون کي ته هاڻي خوف محسوس ٿيڻ لڳو هو.“ ۽ هن کي پيار ڀرين نظرن سان ڏسندي پوري ڇوڪريءَ وري چيو، ”چا، اسان کي انهيءَ عظيم ڊراما نويس جي شڪرادائي ڪرڻ لاءِ سبب ڪونهي، جنهن کان سواءِ اسان کي، توکي هن هنڌ پنهنجي وچ ۾ ڏسڻ جي خوشي جيڪر نه ملي ها؟ پر ٻڌاءِ ته سهي، ته جڏهن کان وٺي آءٌ پنهنجي هن سفر تي نڪتي آهيان، تڏهن کان تون مون کي ياد به ڪندي رهي آهين يا نه؟“

”ڇٿين ڇاٿي؟“ ڪاري ڇوڪريءَ چيو، ”اڙي آءٌ ته توکي خاص طرح انهيءَ وقت کان وٺي وڌيڪ ياد ڪري رهي آهيان، جڏهن کان مس ويسٽ منهنجي پياري ڊرامہ نويس سان ناراض ٿي هلي ويئي. انهن ٻنهي جي درميان هڪ نُڪتي تي اختلاف راءِ نظر اچي رهيو هو، هن کيس چيو ته جنهن طريقي سان هن خدا کي ڳولڻ پئي چاهيو، تنهن سان هو کيس هرگز نه ملي سگهندو، پر ٻئي طرف هوءَ اها دعوىٰ ڪري رهي هئي ته کيس خدا هرهڪ انسان جي اندر موجود ملي ويو هو.

”جيڪڏهن اها ڳالهه آهي،“ پوري ڇوڪريءَ چيو، ”ته پوءِ هوءَ واقعي ڏاڍي خوشنصيب آهي. اهو تجربو ڪهڙو نه حيرت انگيز هوندو، جو هرهڪ سان، خواه هو ڪهڙو به گهٽ درجي جو هجي يا ڪيترو به خسيس هجي، عزت ۽ احترام سان ملجي، ڇاڪاڻ ته هن ۾ خدا موجود آهي. مون کي يقين آهي ته هاڻي هن جي نقطہ نگاهہ ۾ تبديلي آيل هوندي ۽ هوءَ دنيا کي بدليل نگاهن سان ڏسندي هوندي.“

”پر تون ته ٻڌاءِ،“ ڪاري ڇوڪريءَ پڇيو، ”ته تون هيڏو سارو وقت ڪٿي هئينءَ؟“

”اهو هڪ ڊگهو قصو آهي،“ پوري ڇوڪريءَ چيو، ”مون کي گهٽ ۾ گهٽ هڪڙيءَ هن ڳالهه جي ڏاڍي خوشي حاصل ٿي آهي، جو مون کي اڳي کان وڌيڪ تنهنجو قدر ٿيڻ لڳو آهي، ڇاڪاڻ ته ٿورڙي به عقل ۽ فهم وارو ماڻهو توهان جي اوليت کان انڪار ڪري نٿو سگهي. توهان کان سواءِ، اسان جو وجود نه هجي ها. توهان ڌرتيءَ جي پيدا ڪندڙ جو پهريون اولاد آهيو، ۽ پنهنجي ڪان وڌيڪ سندس لاڏلا آهيو. هن پنهنجي سموري طاقت جو ست توهان تي صرف ڪيو، ابتدا ۾ تنهنجا وڏا ئي انسانذات جا روحاني رهبر هئا، شل سندن عظمت ۾ اضافو ٿئي! توڻي طاقت ۽ اقتدار بظاهر انهن جي هٿن کان ٻاهر نڪرندو پئي نظر آيو، تڏهن به دنيا پنهنجي کان انهن جي وڌيڪ ڳولائو هئي. مغرب توڙي مشرق جي ماڻهن، ڪنهن پراسرار سبب کان، ڪين ئي وڌيڪ پئي تلاش ڪيو. هنن پاڻ کي هن اصول جو مثال بنائي ڇڏيو ته ”اهي ئي ماڻهو پنهنجي کان بهترين ٿين ٿا، جيڪي ’خدمت‘ ڪن ٿا. انهن جي قوت، سندن حيرت انگيز صبر، سندن اعتقاد ۽ ايمان کي هرطرف کان تسليم ڪيو ويو، ۽ اهڙيءَ طرح خدمت جو تاج سندن ئي مٿي تي وجي ڪريو. ڪنهن کي ڪهڙي خبر؟ مون کي ته اهڙو احساس آهي ته

اڄ جيڪي نيچ ۽ ڪريل آهن، سي ڪنهن وقت بلند ڪيا ويندا، ۽ ڪير ٿو ڄاڻي ته اڄ جن ڪان نفرت ڪئي پيئي وڃي، سي ئي ڪنهن ڏينهن پيڙهه جا پٿر بڻجي وڃن.“ پر مون کي ته ٻڌاءِ، هن گفتگوءَ جو موضوع بدلائيندي پڇيو، ”ڪهڙو سبب آهي، جو اڄ توکي پنهنجي گهر کان هيڏو دور هت پئي ڏسان؟“

”ڇا، توکي معلوم ناهي،“ ڪاري ڇوڪريءَ چيو، ”ته هتي ئي بلڪل ويجهڙائيءَ ۾ هڪ وڏو اجتماع ٿيڻو آهي؟ سڄي دنيا جا پير پيغمبر ۽ عظيم انسان هت اچي گڏ ٿيڻا آهن؟“

”ته ڇا، اها به هڪ وڏيڪ امن ڪانفرنس آهي؟“ يوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”ها، ڄاڻين ته ائين ئي ڪٿي سمجهه،“ سندس ساهيڙيءَ جواب ڏنو، ”پر هيءَ صحيح معنائن ۾ امن ڪانفرنس هوندي، ۽ نه انهن مان هڪ، جيڪي جنيوا ۾ منعقد ڪيون وينديون آهن، جتي فقط هڪ ئي سوال درپيش هوندو آهي ته انسانن کي ڪهڙيءَ طرح مارجي، جيوڙن، زهريلي گئس يا هوائي بمن منجهان ڪهڙي طريقي کي وڌيڪ ترجيح ڏجي؟“

”ڪهڙي نه دلچسپيءَ واري خبر ٻڌايئه!“ يوري ڇوڪريءَ چيو، ”هن ئي گهڙيءَ منهنجي هٿ ۾ اهوئي هڪ ڪتاب موجود آهي، جيڪو فرمائي ٿو ته ڪنهن به ڪمالهه جي ”عرفان“ حاصل ڪرڻ جو هڪئي ممڪن رستو اهو آهي ته اسين سڀني عظيم انسانن ۽ سندن ڪتابن ۾ اعتقاد رکون. چنانچه اڄ توسان گڏجي اوڏانهن هلڻ ۾ خوشي محسوس ڪنديس، پر آلا، ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جو مس ويسٽ به هن وقت اسان سان گڏ هت موجود هجي ها، هوءَ ڏاڍي خوبصورت ۽ هوشيار عورت آهي.“ ائين چئي هوءَ زمين تان اٿي ۽ پوءِ ٻئي سهيليون گڏجي پنهنجي منزل طرف روانيون ٿيون.

ٿوريءَ ئي دير ۾ پيئي ڇٽيون انهيءَ عجيب و غريب جاءِ جي سامهون اچي پهتيون. پري کان ئي ڪين جلسہ گاهہ ۾ داخلا واري صدر دروازي جي ڪمان هڪ پراسرار ۽ ستارن جهڙي روشنيءَ ۾ جهلڪندي نظر اچي رهي هئي ۽ جيئن ئي اهي ان جي قريب پهتيون، تہ ڪين هڪ پروفيسر مليو، جنهن جي هٿ ۾ هڪ ڪتاب هو، جيڪو هو هرڪنهن کي ڏيکارڻ لاءِ آتو پئي نظر آيو. هن جي انهيءَ ڪتاب جو موضوع هو: ”ڇا، مسيح جو ڪڏهن وجود بہ هيو؟“ هو پنهنجي موضوع جي انهن وضاحتن ڪرڻ ۽ سمجهائڻ ڏيڻ لاءِ ڏاڍو ڳالهائي رهيو هو تہ ”نزريٿ (Nazareth) واري جو ڪڏهن وجود ئي ڪونہ هو، ۽ هن جي اها ڳالهہ ٻڌي ڪاري ڇوڪريءَ بي اختيار ٿي پڇيو، ”تہ پوءِ پلا بائيبل (انجيل) ڪنهن لکيو؟“

”اها ڳالهہ آهي!“ پروفيسر چيو، ”تون اسڪول ۾ پڙهي آهين، بائيبل تہ فقط انهيءَ يسوع جي خيالي ۽ فرضي سوانح حيات آهي، جيڪو ڪڏهن هيوئي ڪونہ، ۽ ان ۾ صدين کان وٺي بعد ۾ آيلن طرفان سندن عقل ۽ فهم مطابق هڪيئي پنيان ڪيئي تبديليون ۽ درستيون ڪيون ويون آهن.“

”ڇا؟“ پوري ڇوڪريءَ چيو، ”توهان جو اهو مطلب آهي ڇا، تہ سڀ جا سڀ قديم مذهبي ڪتاب غيرمعتبر آهن؟“

”يقيناً“، پروفيسر جواب ڏنو، ”توهان کي انهن منجهان ڪنهن بہ ڪتاب جي تاريخ يا مصنف جو ڪو نالو نشان نظر ڪونہ ايندو. اهي سڀ ڪن اهڙن ليکڪن سان منسوب ڪيل آهن، جيڪي انهن جا مصنف ٿي ئي نٿا سگهن.

”اصل لکڻ وارن پنهنجن ڪارنامن جو قدر و قيمت وڌائڻ لاءِ ڪنهن نہ ڪنهن ديومالائي شخصيت جي پنيان پاڻ کٽي لڪايو آهي. پوءِ انهن ۾ هڪ کان پئي زماني تائين اضافن مٿان اضافا ڪيا ويا آهن. ڇا، توهان مهاڀارت ۽

ڀڳوت گيتا پڙهيا آهن؟ (اهي پڙهندا ته) پوءِ توهان کي سمجهه ۾ ايندو ته منهنجو مطلب ڇا آهي. ان کان علاوه، ڇا، اهي ماڻهو، جن کي نبي ۽ پيغمبر سڏيو وڃي ٿو، ٻين ليکڪن يا شاعرن کان مختلف آهن؟"

"ٿي سگهي ٿو ته توهان صحيح چوندا هجو، مسٽر پروفيسر،" هڪ اهڙي سنجيده ماڻهوءَ جو آواز آيو، جيڪو ڪنهن خاص ديس جو معلوم نه پئي ٿيو ۽ هن جي وطنيت جو سراغ ڪيڻ ممڪن نظر نه پئي آيو، "پر توهان پاڻ هڪ عام رواجي ليکڪ ۽ شاعر جي درميان امتياز ڪري رهيا آهيو، ۽ ڇا، توهان کي هن ڳالهه ڪڏهن به حيرت ۾ نه وڌو آهي ته دنيا جي سڀني وڏن وڏن شاعرن، فيلسوفن، سائنسدانن ۽ ليکڪن پاڻ کي انهن مان ڪنهن نه ڪنهن جي پوئلڳن جي قطار ۾ شامل ڪيو آهي، جن کي توهان نبي سڏيو ٿا؟ جيسين ڪتابن جو تعلق آهي، سو انهن زمانه قبل از تاريخ جي ڪتابن مان گهڻن ۾ اضافا يقيناً ڪيل آهن، پر اهي ڪن اهڙن احمقن ۽ بدمعاشن طرفان ڪيا ويا آهن، جن پاڻ کي اصل ليکڪن کان يا ته وڌيڪ عقلمند پئي سمجهيو يا جن پنهنجين ڪن ڳالهين کي انهن عظيم انسانن سان منسوب ڪري پنهنجو ڪو ذليل مقصد حاصل ڪرڻ ٿي چاهيو. پر انهن سڀني ڳالهين جي باوجود انهيءَ جهنگ ۾ ڪي اهڙا ظاهر نشان ۽ سنگ ميل ضرور موجود آهن، جن کي غلط نموني ۾ سمجهڻ ممڪن ئي ناهي، ۽ جيڪي هڪ باشعور پڙهندڙ لاءِ سچ ۽ حقيقت جي اهڙي صاف نموني ۾ نشاندهي ڪن ٿا، جهڙي طرح ٻنهرن مهل تيز چمڪندڙ سچ جي روشنائي ڪندي آهي."

"ها، عقيدتمندن لاءِ يقيناً،" پروفيسر چيو، "پر مون کي توهان ان باري ۾ مطمئن نه. ٿا ڪري سگهو ته مذهب ۾ بقاداريءَ جو قدر يا قيمت آهي. خدا تعاليٰ کي ته گهڻو

زمانو ٿيو، جو برطرفي جو پروانو ملي ويو. اسان کي ته جنهن چيز جي ضرورت آهي، سا فقط ”طاقت“ آهي، جيڪا جنهن به طريقي سان حاصل ٿي سگهي، تنهن سان ضرور هٿ ڪجي. هيءَ دنيا طاقتورن جي ملڪيت آهي؛ باقي ٻيو سڀ، فقط ٻارن کي راضي ڪرڻ لاءِ ڏند ڪٿائن ۽ خيالي ڪهاڻين کان وڌيڪ ڪجهه ناهي.“

”مسٽر پروفيسر،“ پوري ڇوڪريءَ چيو. ”مون وٽ اجهو هي ڪتاب آهي، جنهن جي تاريخي تصديق، ناقابلِ ترديد آهي. اهو اڄ کان تيرهن سؤ سال اڳ لکيو ويو هو، ۽ اهو چوي ٿو ته مسيح عليه السلام ضرور ٿي گذريو آهي. تنهن ڪري آءٌ سمجهان ٿي ته مون لاءِ اها ثابتي ڪافي آهي، ۽ مون کي شڪ ڪرڻ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ اوهان جي ڪتاب جي ڪا ضرورت ڪانهي.“

ائين چوندي، هن قدم اڳتي وڌايو ۽ ڪاري ڇوڪري هن جي پٺيان ويئي. داخلا واري دروازي جي پرسان هنن هرقسم جا ماڻهو جمع ٿيل ڏٺا. انهيءَ ميڙ ۾ اڪثر اهڙا ماڻهو شامل هئا، جيڪي يا ته فقط پروپئگنڊا باز يا اشتهارباز هئا، ته ڪي وري هروڀرو نوس نوس ڪندڙ واندا هئا ۽ ڪي سنسي ڳوليندڙ چلتي پُرزي قسم جا ماڻهو هئا. انهن ۾ ڪٿي ڪٿي، ڪي گنڀير قسم جا ماڻهو به موجود نظر اچي رهيا هئا. ڪي آهي هئا، جيڪي پاڻ کي سائنسدان سڏائي رهيا هئا، ته ڪي عقليت جا عقيدتمند — پر ننڍي ڇوڪرين جي خوشيءَ جي ان وقت ڪا حد نه رهي، جڏهن انهن اوچتو سفيد فام ڇوڪريءَ مس ويسٽ کي ڏسي ورتو.

”توسان هٿ ملڻ ۾ ڪهڙي نه خوشي ٿي آهي؛ اسين اجهو تنهنجي ئي باري ۾ ڳالهائي رهيون هيون سين،“ پوري ڇوڪريءَ هن سان هٿ ملائيندي چيو. ”ڳالهه اها آهي ته مون کي اڄ ٺوئي پيو،“ گوري ڇوڪريءَ جواب ڏنو،

”جيتوڻيڪ آءٌ پين ڪاروباري ڪمن ۾ حدکان زياده مصروف هيس، پر ان جي باوجود ماڻهو ههڙي موقعي مان فائدي وٺڻ کان سواءِ رهي نہ ٿو سگهي. واپار کي مشهوري گهرجي، ۽ توهان کي پنهنجي پرچار ڪرڻ لاءِ هـهـڙي عظيم الشان بين الاقوامي اجتماع کان بهتر ڪو ٻيو موقعو ملي نہ ٿو سگهي، جنهن ۾ دنيا جون سموريون قومون هڪ هنڌ اچي گڏ ٿيون هجن.“

”خدا جي باري ۾ ڇا ٿيو؟ منهنجو تہ اهو خيال هو تہ تون ٻہ ڪيس تلاش ڪندڙن مان هڪ هئينءَ؟“ ڀوري ڇوڪريءَ پڇيو.

”هائو،“ گوري ڇوڪريءَ چيو، ”آءٌ پنهنجي ڪڇيءَ ڇمار ۾ حيران هيس، پر پوءِ مون ڏٺو تہ خدا خود منهنجي، تنهنجي ۽ ٻئي هرهڪ جي اندر ۾ موجود آهي.“

”ٺيڪ آهي،“ ڀوري ڇوڪريءَ چيو، ”تنهن جي معنيٰ تہ تو هن کي سچ پچ ڳولي لڌو آهي، ۽ هاڻي توکي ڪيس تلاش ڪرڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي. ڪهڙو نہ چڱو ٿئي ها، جو آءٌ بہ اهڙي خوش قسمت هجان ها! پر آءٌ هن کي جيئن ٿي وڌيڪ تلاش ڪريان، تيئن هو مون کي گهٽ کان گهٽ ٿو هٿ اچي، ۽ آءٌ اڳي کان بہ وڌيڪ ٿي منجهي پوان. ٻوئين ماڻهوءَ، جنهن کان مون خدا جي متعلق پڇا ڪئي، مون کي چيو تہ هن کي ڳولي لهڻ ڪو آسان ڪم ڪونهي، ۽ ان لاءِ ماڻهوءَ کي اڳ ۾ ٻاهرئين کي ۽ پوءِ اندرئين (خدا) کي ڳولڻو پوندو.“

”هن مون کي ٻڌايو تہ ٻاهريون بہ اهڙوئي اهم آهي، جهڙو اندريون ۽ ان کي ائين ئي ڇڏي نہ ٿو سگهجي.“

”ڏس نہ، مون کي هاڻي انهن پيچيدگين ۾ پوڻ جو وقت ڪونهي،“ گوري ڇوڪريءَ چيو، ”هن وقت تہ آءٌ پنهنجي ڪاروباري ڪم ۾ ڏاڍي مصروف آهيان.“

”تون سچي آهين،“ ڪاري ڇوڪريءَ چيو، ”مون کي به هاڻي باغ جي ڪوناٺي ڪرڻ ۽ پنهنجن ٻچڙن جي سارسنڀال لهڻ ۾ سڪ ملي ويو آهي، ۽ هاڻي منهنجي دل ۾ اهو جوش ۽ جذبو ڪونهي، جيڪو انهيءَ وقت هو، جڏهن مون خدا جي تلاش شروع ڪئي هئي. ماڻهو وڏي ڄمار سان ٿڪجي پوي ٿو، پر پوءِ به، فرصت جي گهڙين ۾ منهنجا خيال مسلسل طور منهنجي پراڻي تلاش ڏانهن وري وري موٽن ٿا، ۽ آءٌ انهن کان بلڪل ئي جند ڇڏائي نه ٿي سگهان. حالانڪ اڄهو هن گهڙيءَ به منهنجا ننڍڙا ٻچڙا منهنجي لاءِ روئيندا هوندا.“

انهيءَ موقعي تي هنن سان هڪ اهڙو ماڻهو مليو، جيڪو هڪ مذهبي پيشوا پئي معلوم ٿيو. جڏهن هن جي نظر انهن ننهي ڇوڪرين تي پيئي، تڏهن هن انهن کي پاڻ ڏانهن سڏيو. ”معاف ڪجو، جيڪڏهن توهان کي اعتراض نه هجي، ته مهرباني ڪري ڪجهه دير لاءِ ترسو. آءٌ توهان کي خدا جي متعلق ڪجهه ٻڌائڻ چاهيان ٿو، جو آءٌ سمجهان ٿو ته توهان انهيءَ مقصد لاءِ ئي هت موجود آهيو.“

”آءٌ ڀانئيان ٿي ته توهان سان هن کان اڳ منهنجي ملاقات اسٽاڪ ايڪسچينج ۾ ٿي آهي، ۽ آءٌ توهان کان ڪجهه ”شيئرن“ جي باري ۾ راءِ وٺڻ کي بهتر سمجهان ٿي،“ گوري ڇوڪريءَ چيو.

”اوه، اها بلڪل ٻي ڳالهه آهي“، انهيءَ ماڻهوءَ کلندي چيو. ”آءٌ پنهنجا راز توهان کي ڏئي نه ٿو سگهان۔ في الحال ڪو به اشارو نه ملندو.“

”ته ائين آهي،“ گوري ڇوڪريءَ خنڪيءَ سان چيو، ”توهان پنهنجي خدا جي متعلق ته سمورا راز ڏيڻ لاءِ تيار آهيو، پر ڪاروبار متعلق پنهنجا راز ظاهر ڪرڻ لاءِ آماده نه آهيو.“

”ائين ئي آهي،“ پوري ڇوڪريءَ ان مهل چيو، جڏهن ٽيئي ڄڻيون انهيءَ ماڻهوءَ کي ڇڏي اڳتي وڌيون، ”مون کي اهڙا ڪيئي ماڻهو مليا آهن، جيڪي خدا کي سڀ کان وڌيڪ سستي شيءِ سمجهن ٿا، ۽ پوءِ اهي اپوجهه ماڻهن کي ڦاسائڻ لاءِ خدا جي نالي جو هڪ ڄار ڦاهي هلن ٿا. انهيءَ طرح سان مون کي ته قديم زماني جا ماڻهو وڌيڪ پسند آهن، جيڪي پين ماڻهن طرفان سندن ديوتائن جي پوڄا کي ناپسند ڪندا هئا ۽ پنهنجن ديوتائن کي پنهنجو بهترين خزانو سمجهي، غيرن کي پنهنجي انهيءَ حق تي دخل اندازي ڪرڻ جي اجازت ئي نه ڏيندا هئا.“

هنن کي پنهنجي ساڄي پاسي کان هڪ اهڙو مقدس صورت وارو ماڻهو نظر آيو، جيڪو ڪنهن گرجا جو وڏو عهديدار معلوم ٿي رهيو هو. هو مختلف مذهبن جي اهڙن اجتماعن جي خلاف وڏي ردڪد سان ۽ وڏي واڪي ڳالهائي رهيو هو، جن کي هو پنهنجي خيال ۾ شڪي نوعيت جو سڏي رهيو هو.

”هيءَ ته بلڪل اجائي ڳالهه آهي“، هن چيو، ”جديد دور جي هيءَ ديوانگي يا ته هڪ مذهب سچو آهي، يا پيو. هي ماڻهو مذهبن جو مذاق بڻائي رهيا آهن. ڪو به ماڻهو پنهنجن عملن جي ڪري بچي نه ٿو سگهي. نجات فقط ”نزريني“ جي رت جي ذريعي سان ئي حاصل ٿي سگهي ٿي.“

اتي وري هن جي پر ۾ بيٺل هڪ ٻئي ماڻهوءَ وچ ۾ پئي ڳالهايو. ”توکان اهو عظيم انسان وسري ويو آهي، جنهن توهان کي اهي ڏهه فرمان ڏنا، جن کان سواءِ توهان جو سمورو جديد عهدنامو بي معنيٰ ٿي پوي ٿو. دنيا جيڪي به نبي ڏٺا آهن، تن سڀني ۾ انهيءَ کان عظيم تر رتبي وارو نبي ڪونه ٿي گذريو آهي.“

پوءِ وري هڪ نئين ماڻهوءَ ڳالهايو، جيڪو هنن جي ايرندي پاسي کان بيٺو هو: ”توهان سڀ ٺي مذاق ڪري رهيا آهيو. هڪ ئي سچو مذهب ويدن وارو آهي. خود توهان جا اڳواڻ به قديم زماني جا هندستاني هئا، جن جون آتمائون توهان جي ملڪن ڏانهن لڏي وڃي پهتيون آهن.“

ڇوڪرين ڏٺو ته هاڻي هڪ گهڙيءَ ۾ اجهو ٿو فساد برپا ٿئي ۽ چاڻ ٿا هي سڀ هڪٻئي جون ڳچيون پڪڙين، انهيءَ ڪري هو ڪنهن ناخوشگوار واقعي جي رونما ٿيڻ کان اڳي ئي، اتان جلدي جلدي وک وڌائي جلسه گاهه جي صدر دروازي اندر داخل ٿيون. پر هنن ڏٺو ته سندن داخلا رستي جي تنگيءَ ۽ سوڙهه سبب روڪيل هئي. اتي هنن کي هڪ آواز ٻڌڻ ۾ آيو، ”جهڪي هلو، جيڪڏهن اندر داخل ٿيڻ جي مرضي اٿوَ،“ ۽ جيئن ئي هنن ائين ڪيو ته اهو رستو وڌي تمام ويڪرو ٿي ويو ۽ هو آسانيءَ سان اندر داخل ٿي ويئون. اڃا هو اندر داخل مس ٿيون ته هڪ ماڻهو اڳتي وڌي سندن آجيان ڪئي. هن جي هٿ ۾ هڪ ڪتاب هو، جنهن جي ٻاهرئين جلد تي ان جو نالو هن طرح لکيل هو، ”خالص عقل تي تبصرو.“

”مون کي خوشي آهي، جو توهان ٺيڪ ٺڪ آيون آهيو،“ هن فضيلت سان چيو، پر هنن جي اکين آڏو جيڪو انهيءَ مهل منظر هو، تنهن کين بلڪل حيران ڪري ڇڏيو. هنن کي اها توقع هئي ته اتي ڪو احاطو يا ڪو وڏو هال هوندو، پر هنن کي نه ڪي ڀتيون نظر آيون، ۽ نه ڪنهن قسم جون حدون، اتي ته هڪ لامحدود وسيع ميدان هو. هنن جي تخيل ۾ جيڪي به سمائنجي پئي سگهيو، سو ان وقت سندن نظرن جي سامهون موجود هو. هنن کي سندن قدمن هيٺان گلن ڦلن سان ڀريل ساوڪ نظر آئي، جيڪا هرقسم جي ٽڙيل گلن سان ڀريل هئي، جيڪي هنن پنهنجي پوري زندگيءَ ۾ اڳي ڪڏهن ڏٺا به هئا، ۽ نه به ڏٺا هئا.

هڪ قديم بڙ جو وڻ، جيڪو پنهنجين انهن ڏيڍرن جي وچ ۾ بيٺو هو، جيڪي ان جي پاڙن منجهان ڦٽي نڪتيون هيون، ان مهل هنن کي سڀني کان وڌيڪ قريب هو. ان کان پوءِ شاهه بلوط جا پراڻا وڻ هئا، جيڪي پپر ۽ انجير جي وڻن جي پاسن اوسن کان بيٺا هئا. انب ۽ هسپانوي شاهه بلوط جا ڦل هڪٻئي سان اهڙيءَ طرح مليا بيٺا هئا، جو انهن کي هڪٻئي کان الڳ ڪري سڃاڻڻ مشڪل هو، ۽ دور، تمام دور، بلند بالا ڪجين جا وڻ، جهڳٽن جي صورت ۾ توڙي اڪيلا هوا ۾ جهومندا نظر اچي رهيا هئا. هيتي هُتي، وڻن جي وچ ۾ مختلف رنگن ۽ شڪلين وارا جبل ابري رهيا هئا، جن منجهان ڪن مان خوشبودار پاڻ نڪري رهي هئي ته ڪن مان وري صاف ۽ شفاف پاڻيءَ جا چشما نڪري رهيا هئا، جن جي پاڻيءَ مان انهن پهاڙن جي چوڌاري تلاءَ ٺهي پيا هئا، جن ۾ ڪيترن ئي قسمن جون رنگا رنگي خوبصورت مڇيون، مرجان ۽ سپيون تري رهيون هيون.

تلائن جي ڪنارن تي نرگس گل ۽ ڪنول ٽڙي رهيا هئا ۽ چراگاهن ۾ مغرور گل لالہ، مسڪين گل ۽ بنفشه گڏوگڏ هڪٻئي جي پاسي ۾ ڪڙيل هئا. مشرقي ملڪن جو موتي جهڙي رنگ وارو گل ياسمين خودرو گلن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيٺا هئا ۽ انهن جي درميان مختلف قسمن جا خوبصورت وڻ شان و شوڪت سان بيٺا هئا. سڀ ٻنيون ٻارا ۽ جهنگ جهر هرقسم جي چوپاين ۽ ننڍن وڏن قسمن جي ٻين جانورن سان پريا پيا هئا ۽ اتي ئي عجيب و غريب رنگن وارا پکي پکڻ، سونهري رنگ واريون ننڍڙيون ۽ تڏيون ۽ سوين قسمن جا پوپٽ ۽ ماڪيءَ جون مکيون پنهنجي پنهنجي مستيءَ ۾ مگن هيون.

رکي رکي صاف ۽ نيري آسمان ۾، ڪتي ڪتي ڪڪرن جا ٽڪرا ٺهي پئي آيا ۽ ڏسندي ئي ڏسندي اهي تحليل ٿي

غائب ٿي پئي ويا. ڪنهن مهل ڏکڻ جي هوا پاڻ سان گڏ گرمي ۽ خوشبوءِ کڻي ٿي آئي، ته آتي ئي وري ڪنهن گهڙيءَ اتر جي هوا خوشگوار ٿڌڪار پهچائي رهي هئي. اجهو هاڻي مغرب جي هوا لڳي رهي هئي ته وري اتي ئي مشرق جي هوا جا جهوٽا پهچي هڪٻئي کي پاڪر پائي پيار وچان هڪٻئي سان بغلگير ٿي رهيا هئا ۽ سڀ کان وڌيڪ عبرتناڪ ڳالهه جيڪا چوڪرين ڏٺي، سا اها هئي ته انهيءَ هنڌ تي دائمي طور هڪ عجيب و غريب تبديلي اچي رهي هئي. ڪابه چيز ساڳيءَ حالت ۾ نظر نه پئي آئي ۽ نه وري ڪو زمين جو ٽڪرو ٻه دفعا ساڳي نوعيت جو نظر پئي آيو.

سوين هزارين ماڻهو، جيڪي سڀني قسمن ۽ نمونن جا هئا، ۽ جيڪي انتهائي سياهه چمڪندڙ آبنوسي رنگ کان وٺي بي رنگ اڇن وارن ۽ اڇين پروڻن وارا آلبينو نسل وارن تائين سڀ موجود هئا، سي سمورا انهيءَ جاءِ تي ڦهليل وسيع وعريض سائي چهر وارن ٻارن ۾ گهمي ڦري رهيا هئا ۽ انهن ڪمانن جي هيٺان ٽهلي رهيا هئا، جيڪي وڻن جي شاخن پاڻ ۾ ملي ٺاهيون هيون.

ان جي باوجود اتي سوڙهه يا گهٽ گهيهه جو ڪو خيال ٻه ڪونه هو، هر ڪنهن جي ڦرڻ گهرڻ لاءِ ڪافي کان وڌيڪ ڪشادي جاءِ موجود نظر اچي رهي هئي. جهنگ مان پکين جي مٺين لاتين جي آواز سان گڏ، هڪ عجيب قسم جي موسيقي جي لئه مليل ٻڌڻ ۾ اچي رهي هئي. انهيءَ هنڌ سان جتي اهي ٽيئي ڇوڪريون بيٺيون هيون، هنن کي دور کان هڪ ڏکهي رستي جي ذريعي مليل هڪ آپريل ٽلهو ڏسڻ ۾ آيو، جيڪو ايترو بلند هو، جو پري کان سڀني کي نمايان طور نظر اچي رهيو هو. انهيءَ هنڌ جي زمين سائي چهر سان ڍڪيل هاري جي بجاءِ، آسمان وانگر نيري نظر اچي رهي هئي، جنهن تي ستارن جا ذرا پرزا ٽڙيل پکڙيل هئا، جنهن جي اثر کان

اهو هنڌ آسمان سان مشابهت رکي رهيو هو، ۽ انهيءَ هنڌ جي عين مٿان جيڪو آسمان هو، تنهن جو رنگ سچن موتين جهڙو سفيد معلوم ٿي رهيو هو، جيڪو ڪنهن تيز چمڪاٽ کان سواءِ بلڪل هلڪي ۽ ٿڌي روشنيءَ سان منور نظر اچي رهيو هو، ۽ اهو پنهنجي رنگ بدلائڻ کان سواءِ تمام گهڙي اونهائي تائين ساڳي نوعيت جو نظر ٿي آيو.

چوڪرين ڏٺو ته انهيءَ عجيب و غريب هنڌ تي ڪيئي ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا.

* * *

هن وقت تائين اهي داخلا واري دروازي جي هنڌ تان اڳتي نه وڌيون هيون، جتي سندن آجيان ڪئي ويئي هئي.

هاڻي هنن هڪ اهڙي ماڻهوءَ جو آواز ٻڌي ڇرڪ پريو، جيڪو سندن پاسي ۾ بيٺو هو. هن چيو، ”منهنجو ته اهو عقيدو آهي ته انسان ذات جي اڪيلي اميد ۾ ئي آهي“، ۽ جيئن ئي چوڪرين منهن ورائي اوڏانهن ڏٺو ته منجهانئن ٻن ڄڻين هن کي هڪدم سڃاتو ته هو مشهور عظيم جرمن فيلسوف ۽ شاعر هو.

”هيءُ ته عظيم گوئٽي آهي“، پوري چوڪريءَ ان وقت چيو، جڏهن هڪ ٻئي ماڻهو، جنهن نئي ڏکڻ اچي ڏاڙهي هئي، جواب ڏنو، ”هائو، خاص طرح جڏهن اهو خراب ۽ ناقص فن هجي.“

”هن کي ڪير نٿو وساري سگهي“، ڪاري چوڪريءَ چيو، ”هيءُ عظيم روسي آهي.“

”پلا اهڙين اگهاڙين تصويرن ڇپڻ ۽ جذباتي گيتن ڳائڻ“ عظيم روسيءَ تلخيءَ سان چيو، ”۽ بيهودي نظم لکڻ جو ڪم ئي ڪهڙو، جيڪي فقط انسان ذات کي ذلت ۽ ذلالت جي طرف گهلين ٿا. خاص طور جڏهن اسان کي خبر آهي ته اهي اسان جي شهواني جذبن کي پڙڪائڻ جي واضح مقصد سان تخليق ڪيون وڃن ٿيون.“

”آءٌ سمجهان ٿو ته منهنجو دوست سچو آهي،“ هڪ ٽئين جڻي چيو، جنهن کي يوري چوڪريءَ آرسٽن جي پٽ افلاطون جي نالي سان سڃاتو، جنهن سان هن جي واقفيت اڪيئي ٿيل هئي، ”مون پاڻ اهو ڏٺو آهي ته اسان جا اڪثر شاعر اسان کي تحت الثريٰ جي طرف گهلين ٿا.“

”هائو،“ هڪ ٻئي ماڻهوءَ چيو، جنهن کي عربي چوغو پيل هو. ”پر ڪي شاعر اسان کي جنت جي طرف پڻ ڇڪي وڃن ٿا، گهٽ ۾ گهٽ مون کي اهائي ڳالهه پڙهائي ۽ پڙهائي ويئي آهي.“

گوري چوڪريءَ، جنهن کي انهيءَ ماڻهوءَ سان هڪ آمريڪي پروفيسر واقف ڪرايو هو، هن کي عرب فيلسوف ”غزليءَ“ جي نالي سان سڃاڻي ورتو.

”هائو، آءٌ انهيءَ ڳالهه سان متفق آهيان“، روسي چيو.

”توهان سڀ هن حقيقت کي محسوس نه ٿا ڪريو ته سائنس، فن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ نفع بخش ۽ فائدي مند آهي،“ هڪ ٻئي ماڻهوءَ چيو، جنهن کي يوري چوڪريءَ سڃاتو ته هو ”روگربيڪن“ هو. هن وڌيڪ چيو ته، ”سائنس سان مون کي هيڪاري وڌيڪ محبت هن ڪري آهي، جو مون آها عربن وٽان سکي، ۽ انهيءَ ئي سبب جي ڪري مون کي ڪيترن ئي سالن تائين جيل ۾ بند رکيو ويو. پر هوڏانهن نهار يو،“ هن پنهنجي ڳالهه جو سلسلو ان مهل روڪي چيو، جڏهن ڪيس ٻه ماڻهو انهن جي طرف ايندا نظر آيا، ”اڙي، هي ته الحزن* آهي!“ وري گونئي ٻئي ماڻهوءَ کي سڃاڻندي چيو، ”۽ هو نيوٽن آهي.“

”توهان بلڪل صحيح آهيو،“ انهيءَ ماڻهوءَ هاڻي ڳالهايو، جنهن چوڪرين جي دروازي جي اندر پهچڻ تي آجيان ڪئي

---

* Al-Hazan.

هئي. ”حقيقت ته اها آهي ته حقائق جي مشاهدي ڪرڻ کان وڌيڪ ٻي ڪائي ڳالهه ڪانهي. ماڻهو جذبي اپرڻ جي انتظار ۾ هميشه تائين ترسي ته نٿو سگهي، پر مشاهدي جي ذريعي حاصل ڪيل علم ۽ ڄاڻ به، فقط خارجي مناظر سان واسطو رکي ٿي؛ اها حقيقت توهان کي به معلوم آهي ته مون کي به، ته حواسن جي ذريعي سان حاصل ڪيل ڄاڻ اصل حقيقت تان پردو نٿي کڻي سگهي. توهان پاڻ کي ان وقت وڌيڪ مضبوط بنياد تي بيٺل محسوس ڪندا، جڏهن توهان پنهنجي علم جو بنياد خالص عقل تي رکندا.“

”توهان صحيح آهيو،“ عرب فيلسوف چيو، ”پر جيئن اوهان پاڻ ڏٺو ته، خود عقل ناقص آهي. عقل وارو بيشڪ حواسن واري کان وڌيڪ اعليٰ ۽ ارفع آهي، پر اعليٰ تر علم ۽ ڄاڻ لاءِ عقل کان علاوه ٻئي ڪنهن ذريعي کي بلڪل نه ئي نظرانداز ڪري ڇڏڻ زبردست غلطي آهي. گهٽ ۾ گهٽ ڪري ’هڪ‘ اهڙو ذريعو ضرور آهي، جنهن جي ڀيٽ ۾ خود تعلقي ڄاڻ ۽ علم اهڙوئي ناقص آهي، جهڙو اهو حواسن واري ڄاڻ کان وڌيڪ بلند ۽ بهتر آهي، تنهنڪري توهان ڏسو ٿا ته، منهنجا دوست، حقيقت هڪ پردي پٺيان نه، بلڪ گهڻن ئي پردن جي پٺيان پوشيده آهي.“

”عالمي عقل هڪ ئي اهڙي حقيقت ۽ سچائي آهي، جنهن کي اسين خدا چئون ٿا.“

”اهو هيگل اٿئي،“ گوري ڇوڪريءَ سس پس ڪندي چيو ۽ وڌيڪ ڏيان سان هن کي ٻڌڻ شروع ڪيو، جڏهن هو ڳالهائي رهيو هو.

”۽ روح کي جڏهن واپس ڏکي سندس ئي وجود جي اندر موڪليو وڃي ٿو، تڏهن اهو پاڻ کي انهيءَ لامحدود ۽ مطلق جوهر کان جدا ٿيل ڏسي ٿو ۽ اهوئي ڏڪيل انسان آهي.“

غزاليءَ منهن ڦيرائي هن ڏانهن ڪيو ۽ مشڪيو، ”انهيءَ نموني ۾ ته اسين نه، فقط عالمي روح کي، بلڪ عالمي جسم کي به خدا چئي سگهون ٿا“ هن چيو. ”جيئن مون هن کان اڳي چيو ته حقيقت گهڻن ئي پردن جي پٺيان پوشيده آهي ۽ جنهن شيءِ کي اوهان عقل يا ڄاڻ چئو ٿا، سا انهن مان فقط هڪ ئي آهي. سچ ته اهو آهي ته خود دماغي دنيا جسماني ۽ طبعي دنيا وانگر مظاهر جي فقط هڪ شڪل آهي ۽ ممڪن آهي ته دماغي دنيا کان وڌيڪ ڪي ٻيا نمونا به هجن، پر جنهن ڳالهه کي آءٌ سمجهي نه ٿو سگهان، سا اوهان جي طرفان لفظ ”روح“ جو استعمال آهي.“

”اوهان مظاهر جي مختلف روپن جي متعلق جيڪي به چئي رهيا آهيو، تنهن سان آءٌ اتفاق ڪريان ٿو. مون پاڻ به ائين ئي محسوس ڪيو آهي،“ هڪ يهودي فيلسوف چيو، جنهن کي سيني وڏي آسانيءَ سان سڃاڻي ورتو ته هو اسپنوزا آهي.

”مون کي يقين آهي ته آقا ميمونائيڊس پڻ ساڳي طرح سمجهي ٿو،“ هن ائين چئي سندس پاسي ۾ ويٺل هڪ عالم قسم جي ساٿيءَ کي ڏسي مرڪيو، جنهن پڻ جواب ۾ مشڪي چيو، ”بيشڪ، بيشڪ،“ ۽ ٻن قديم هندو فيلسوفن پڻ، جن مان هڪ کي ’بدريانه‘ ۽ ٻئي کي ’ڪپيلا‘ جي نالي سان خطاب ڪيو پئي ويو، ڪنڌ ڌوڻي هائوڪار ڪئي ۽ بدريانه چيو ته ”هائو، اهو واهمه هڪ کان وڌيڪ شڪلين جي هڪ ٻئي جي مٿان پوڻ سبب پيدا ٿئي ٿو،“ ۽ ڪپيلا تيڪو ڏيندي چيو، ”تحقيق! چاهيو ته ان کي واهمه سڏيو، چاهيو ته نه- سائنس چئو، ڳالهه مڙيئي ساڳي آهي.“

ان کان پوءِ هڪ چيني فيلسوف نالي چوڱانگتزو ڳالهايو. ”توهان سيني جي خيال مان هيءَ ڳالهه نڪري ويل ٿي معلوم ٿئي ته خالص ڄاڻ، محض خالص عمل جي نتيجي طور ظهور

۾ اچي سگهي ٿي ۽ اهي ٻئي هڪ ٻئي سان اهڙيءَ طرح وابسته آهن، جو اهي جدائي جي ناقابل آهن."

"اهو هڪ سٺو يادداشتنامو آهي،" روسي فيلسوف رڙ ڪندي چيو، "اڄ اهائي ڳالهه هيترن ڏينهن کان وٺي چوندو رهيو آهيان. جڏهن لالچ ۽ ان جي نتيجي ۾ خون خرابو ۽ ٻيا سڀ ظالمانه عمل، جنهن کي توهان جنگ جي نالي سان سڏيو ٿا، بنان ڪنهن پڇتاءَ ۽ تردد جي ڪيا وڃن، تڏهن فن يا سائنس ڇا ٿا ڪري سگهن؟ انسان ذات کي وڌيڪ خالص ڄاڻ ۽ معرفت حاصل ڪرڻ جي لائق بنجڻ لاءِ اڳ ۾ ئي پنهنجو اهو نفرت ڏياريندڙ عمل ختم ڪرڻ گهرجي. ها، علم ۽ عرفان جي متعلق ڳالهائڻ به واهه، جو ڪم آهي، جڏهن سوين هزارين ماڻهن کي ڪڙيءَ جي هيٺان چٿيو ۽ قتل ڪيو پيو وڃي ۽ سندن وجود کي ختم ڪرڻ لاءِ فاقه ڪشيءَ تي مجبور ڪيو پيو وڃي."

"پر ڏسو نه ٿا ته هزارين ماڻهو جيستائين اوهان جي ڪڙيءَ هيٺان ڪم نه ڪندا، تيستائين ڪنهن به رياست جو وجود برقرار رهي نه سگهندو؟" هڪ عظيم يوناني فيلسو چيو، جنهن کي ارسطوءَ جي نالي سان سڏيو ٿي ويو. "ماڻهن کي ڪم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪرڻ گهرجي ۽ هڪ ڪمي ماڻهو نيڪيءَ يا علم ۽ ڄاڻ سان واسطو رکي نه ٿو سگهي. مون تي ڪٿي ڪيتري قدر به نڪته چيني ڪئي ويندي، پر اڄ ته پنهنجي انهيءَ راءِ تي ڄميو رهندس ته ٻانهپ هڪ دائمي تنظيم هئڻ گهرجي، پر ٻانهن ۽ غلامن کي سٺو ڪارائڻ گهرجي ۽ هرهڪ رياست ۾ لازمي طور واپاري ۽ ڪمي ڪاسبي طبقن جا ماڻهو هئڻ گهرجن، پر ها، انهن ماڻهن ۾ نيڪ بنجڻ جي توقع رکي نه ٿي سگهجي. ۽ اڄ ساڳيءَ طرح اڃا به اها راءِ رکان ٿو ته اسان جي هيءَ ڌرتي لافاني ۽ دائمي آهي، چاهي ٻيا ڪٿي ان باري ۾ ڪهڙي به متضاد ڳالهه چون."

”اسان خانگي ملڪيت جي نظريي کي ئي ختم ڪرڻ چاهيون ٿا ۽ هر ماڻهوءَ کي محنتي ۽ ڪمي ڪاسبي بڻائڻ چاهيون ٿا، پر اوهان ائين ٿا سمجهو ته محنتي ماڻهن جو نيڪي ۽ چڱائيءَ ۾ ڪو حصو ئي نٿو سگهي؟“ روسيءَ چيو، ۽ انهيءَ مهل غزاليءَ جو آواز ٻيهر ٻڌڻ ۾ آيو. ”ها منهنجا دوست، اوهين درست آهيو،“ هن چيو، ”اسين ڪنهن به ماڻهوءَ کي ان وقت تائين نيڪي ۽ چڱائيءَ جو مالڪ نه سمجهندا آهيون، جيسين هو محنت ۽ مشقت ڪندڙ ناهي، جيتوڻيڪ آءٌ ارسطو سان هِن حد تائين متفق آهيان ته هڪ غلام لاءِ پاڻ کي نيڪيءَ وارو انسان بڻائڻ مشڪل مسئلو ٿي سگهي ٿو، ڇوته ائين ٿيڻ لاءِ پهرين ضرورت پنهنجي مرضيءَ مطابق عمل ڪرڻ لاءِ آزاد هئڻ جي آهي. عمل جي آزادي ۽ صحيح عمل ئي اوهان کي نيڪ بڻائي سگهن ٿا.“

ماڻهن کي کاڌ خوراڪ مهيا ڪرڻ ۽ سندن زندگين کي آسان بڻائڻ واري ڳالهه سڀ ٺيڪ آهي،“ هڪ ٻئي ماڻهوءَ وچ ۾ ڳالهايو، ”پر ڇا، توهان ائين نه ٿا سمجهو ته توهان معاشي معاملن ۾ پنهنجي مداخلت جي ذريعي توهان هڪ اهڙو طبقو پيدا ڪري وجهندا، جيڪو پنهنجو وجود برقرار رکي سگهڻ جي گهٽ قابل هوندو، ۽ جيڪو ٻيءَ طرح سان زندگيءَ جي جدوجهد ۾ ٿڪجي ويندو؟“

” آءٌ ڏسان ٿي ته اهو هربرٽ اسپينر آهي،“ گوري ڇوڪريءَ چيو، ۽ ان ڪان پوءِ هئن ڪاروپوٽڪن جو نالو ٻڌو، جيڪو هڪ روسي عالم هو، ۽ جنهن چيو، ”تهذيب ۽ تمدن جو بنيادي اصول باهمي امداد رهيو آهي، منهنجا دوستو، باهمي امداد، ۽ نه ڇڪتاڻي ۽ مقابلو، جيئن اوهان سمجهي رهيا آهيو.“

”هائو، هن کي انهيءَ ڳالهه جي يادگيري ڏياريو!“ هڪ ڪڙڪ ۽ سخت لهجي وارو آواز ٻڌڻ ۾ آيو، ”منهنجي

دل ته ذري گهٽ هن کي گاريون ڏيڻ تي آماده ٿي رهي آهي، هو پنهنجي زندگيءَ لاءِ جدوجهد ڪري ته وساري نه ٿو سگهي، پر ان جي باوجود هو هيءَ سڌي سادي حقيقت ڏسي نه ٿو سگهي ته انساني ذهن جي صحت تي مختلف قوانين جو ۽ نه بدن جي صحت جو ضابطو آهي، ۽ انسان هاڻي حيوان نه رهيو آهي. پر هي سڀ پروفيسر، سندن يوناني استادن وانگر فقط لفظن جا مهاساگر آهن. اسان کي ته روشنائي حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ شاعر جي قول جي ضرورت آهي،" ائين چوندي هن گوڻٺي ڏانهن ٿيڏيءَ نظر سان ڏٺو.

"اهو پڪ ئي پڪ ڪارلائيل آهي،" گوري ڇوڪريءَ پنهنجين سهيلين کي چيو، ۽ پوءِ ٿيئي ڄڻيون اتان اٿي وڏي ڪچهريءَ پر موجود هڪ ٻي دلچسپ جماعت طرف ويئون.

* * *

جيئن ئي اهي ايترو ويجهو پهتيون، جو سندن ڪنن تي آواز اچي سگهيو ٿي، ته هنن هڪ نوجوان کي قدرت جي حسن ۽ رعنائي ۾ ايتري قدر ته محو ٿي ڏٺو، جو حيرت زده ٿي هيئن چئي رهيو هو: "هڪ حسين شيءِ دائمي خوشيءَ جو باعث آهي."

پوءِ هو هڪ بزرگ شخص جي اڳيان جهڪيو، جيڪو راڻي ايليزبيٿ جي زماني جي ڪاري لباس ۾ هو ۽ جيڪو هن ڏانهن اچي رهيو هو. هن اچڻ سان چيو، "اهي ته ڏاڍا عجيب لفظ هئا."

"۽ توهان جي عجوبن لاءِ ڇا چئجي،" نوجوان جذبي وچان چيو.

"توهان جا اهي لفظ، ته دنيا ڪڏهن به ڳائڻ بند ڪري نٿي سگهي، سون اوهان جون اهي دلڪش سٽون ڪيئي پيرا ڳايون آهن، مثال طور: "ماڻهن کي هن دنيا مان هليو وڃڻ به آئين ئي برداشت ڪرڻو پوندو، جيئن آنهن کي هيتي اچڻ برداشت ڪرڻو پيو آهي، پختگي سڀڪجهه آهي!"

ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، جو دنيا انهن سڀني جي معنيٰ جو احساس ڪري سگهي ها! ۽ ها، توهان جي انهن حيرت انگيز لفظن جي عظيم حقانيت ڪيترا ڀيرا نه مون تي ظاهر ٿي آهي! ”عدم استقلال شروع ٿيڻ کان اڳ ئي غائب ٿي وڃي ٿو.“ ان کان پوءِ هن ذري گهٽ وجد ۾ اچي هيئن چوڻ شروع ڪيو:

”۽ توهان جون هي غير فاني سٽون:
”دنيا ۾ ڪو اهڙو ننڍي ۾ ننڍو گولو به ڪونهي،
جيڪو پنهنجي گردش ڪندي، فرشتي وانگر نه ٿو ڳائي.
اڃا به اهو ننڍڙن فرشتن جي آواز سان ڏڙڪي رهيو آهي،
اهڙي هم آهنگي آهي غيرفاني روحن ۾؛
پر جيسين هيءَ ناس ٿيندڙ مٽيءَ جو پوش ان کي،
پنهنجي اندر وڪوڙي بيٺو آهي،
تيسين اسين ان کي ٻڌي نٿا سگهون.“

”۽ اهو ڪهڙو انسان آهي، جنهن هيٺيون سٽون پڙهندي، هن ڌرتيءَ جي فاني هئڻ جو احساس نه ڪيو آهي:
”ڪڪرن ۾ وڪوڙيل ٽڪريون، هي چمڪندڙ محلات،
هي گنڀير عبادتگاهه، هي عظيم گولو خود،
۽ پيو سڀڪجهه، جيڪي به ان کي ورثي ۾ مليندو،
سڀ گم ٿي ويندا.
۽ هن فاني رنگ برنگي جلوس وانگر،
ڪومائجي ڦڪا ٿي ويندا،
۽ پنهنجي پٺيان ڪو نالو نشان نه ڇڏيندا؛
اسين سڀ اهڙي شيءِ آهيون، جنهن مان خواب ٺهيل آهن،
۽ اسان جي هن مختصر زندگيءَ کي،
بيخبري ۽ ننڊ وڪوڙي بيٺي آهي.“

”چا، تون اهو ٻڌين ٿي؟“ پوري ڇوڪريءَ پڇيو، ”هيءَ ته اسان کي ارسطوءَ کان بلڪل مختلف ڳالهه ٻڌائي پيئي وڃي،

جنهن جي دعويٰ اها آهي ته هيءَ ڌرتي لافاني آهي.“ پوءِ هن ڦيرو ڪائي ڪاري ڇوڪريءَ ڪي چيو، ”مون کي ياد ٿو اچي ته توسان جيڪو هڪ خدا جو منڪر مليو هو، تنهن چيو هو ته شيڪسپيئر خدا جي وجود جو قائل ٿي ڪونه هو، پر تون پاڻ پيئي ڏسين ته هو مذهب بابت ڳالهائي رهيو آهي، پر ان جو روپ نئين زماني جو آهي.“

”ڏسو!“، نوجوان جوشيلي شاعر هاڻي چيو، ”اڄهو منهنجو دوست شيلر پيو اچي. مون کي هن جو نظم ”زندگي حقيقت آهي“، اڃا تائين پوريءَ طرح ياد آهي، ۽ ان کان سواءِ سندس ”نيو آرلينس واري ڪنواري،“ نالي نظم به پورو ياد آهي.“

جنهن شاعر جي اهڙيءَ طرح تعريف ٿي رهي هئي، سو مرڪيو، ۽ آهستگيءَ سان چيائين، ”توهان جي وڏي مهرباني؛ توهان جو اهڙيءَ خسيس ڳالهه جو ذڪر ڪرڻ واقعي توهان جي وڏي نيڪي آهي.“

” آءٌ هن کي سڃاڻي ٿي سگهان ته اهو ميلٽن آهي،“ ٻوري ڇوڪريءَ چيو، ”آءٌ هن جا پيچيده زلف سڃاڻان ٿي. هن جون بي نور اکيون ڪيس ڏسي سگهڻ کان روڪي نه سگهيون؛ ۽ هن جو خود پنهنجي معذوريءَ تي لکيل نظم پلا ڪير وساري سگهندو.“

”بيشڪ،“ گوري ڇوڪريءَ چيو، ”اهي به خدمت ڪن ٿا، جيڪي صبر سان ويهي پنهنجي واري جو انتظار ڪن ٿا.“

” آءٌ پانئيان ٿي ته هن جي پٺيان جيڪو ماڻهو بيٺو آهي، سو والٽ وائيٽمن آهي،“ ڪاري ڇوڪريءَ چيو، ”مون کي ته سچ پچ هن جو نظم، ”گاهه جا پن،“ ڏاڍو وڻندو آهي،“ ائين چئي هن ان جون سٽون پڙهڻ شروع ڪيون:

”آءٌ ساڳ سان ٿو چوان ته محبت کي انهيءَ کان وڌيڪ شيرين جهلڪن سان ڏسڻ شروع ڪيو اٿم، جيڪو محبت جو جواب ڏي ٿو.
مون کي قسم آهي ته مون بهترين حقيقت بيان ڪرڻ کان بهتر ڳالهه معلوم ڪري ورتي آهي ۽ اها ڳالهه هيءَ آهي ته بهترين حقيقت جو ڪڏهن به اظهار ٿي نه ڪر.“

”مون کي خبر ناهي،“ گوري ڇوڪريءَ چيو ته، ”آءٌ انهيءَ محبت کي ترجيح ڏيندس، جيڪا محبت جو جواب نه ڏي.“

انهيءَ وچ ۾ گوئٽي، عظيم روسي ۽ غزالي مجمعي ۾ اچي گڏ ٿيا ۽ پاڻ سان گڏ هڪ دوست کي وٺي آيا، جنهن کي روسيءَ ٻين سان وڪٽرهيوگو جي نالي سان متعارف ڪرايو.
”هيءُ لي ميزربيلس (Les Miserable's) جو مصنف اٿئي، جيڪو واقعي فن جو هڪ عظيم شاهڪار آهي،“ هن چيو، ۽ اتي اوچتو گوئٽي خوشيءَ وچان، انهن ڏانهن ايندڙ ٻن ماڻهن کي سڏ ڪيو، ”اوهو، ڪاليداس! ۽ وياس به!“ ۽ پوءِ هن انهن سان هٿ، ملائي، وري ڪاليداس کي مخاطب ڪرڻ شروع ڪيو، ”مون ڪالهه اهي خوبصورت سٽون اڃان نه وسريون آهن، جيڪي توهان شڪنتلا جي عاشق جي واتان ادا ڪرايون ٿا:

”هوءَ خدا جي خالص خوشيءَ جو عڪس آهي،
جنهن کي هن پنهنجيءَ تخليقي خيال ۾ مرتب ڪيو،
آءٌ جڏهن ڪيس ڏسان ٿو،
تڏهن هوءَ منهنجي تصور ۾ سمائجي وڃي ٿي،
خدا ڪيڏو نه عظيم آهي، ۽ هوءَ ڪهڙي نه خوبصورت!“

”اوهان جي وڏي مهرباني، جو منهنجي ايڏي تعريف ڪري رهيا آهيو،“ ڪاليداس چيو، ”منهنجو ته اهو خيال هو

ته آءٌ ايڏو پراڻو ٿي چڪو آهيان، جو ڪنهن جي دلچسپي جو مرڪز بڻجي سگهان!"

عين ان مهل شيلر ٻن قديم يونانين ڪي پاڻ سان گڏ وٺي پهتو ۽ گوئٽي کي چيائين، "هي ڏسو اسان جا ايسچيلاس (Aeschylos) ۽ يوروپائيڊس (Europides) آهن، جن سان اوهان کي ايڏي محبت آهي."

"سچ پچ ته مون کي انهن سان ڏاڍي محبت آهي،" گوئٽي هنن سان ٻاڪر پائيندي چيو، "مون کي اوهان جي لاءِ جيڪو قدر آهي، تنهن جو اظهار ڪرڻ لاءِ ئي توهان جي آئفيجينيا (lphyginia) کي مون نئين قالب ۾ ڍاليو هو،" هن يوروفائيڊس ڏانهن نهاري چيو.

اتي هن ڪجهه وڏيڪ شاعرن کي پاڻ ڏانهن ايندي ڏٺو ۽ چيو، "منهنجن پراڻن دوستن، يعني مسلمان شاعرن جو هڪ سچو ٽولو پيو اچي، جن ۾ رومي، حافظ ۽ عظيم محبتي ابن-فريد شامل آهن." هن هڪ پيو به شاعر ڏٺو، جيڪو ڪسرِ نفسيءَ سبب پنهن جي پٺيان رهجي ويو هو، ۽ جنهن کي هو سڃاڻي نه سگهيو.

"اهو ڪير آهي؟" هن پڇيو، "آءٌ کيس سڃاڻان ته ڪونه ٿو، پر هن جي شبيهه ڏاڍي حيرت انگيز آهي."

پوءِ هن انهن ٽنهي جي آجيان ڪندي، روميءَ جي ڪلهي تي هٿ رکيو ۽ هن جي اکين ۾ ڏسي چيو، "اوهان ئي مون ۾ پوئين جي ڪايا پلٽجڻ بابت سوچڻ جو شوق پيدا ڪيو. مون جڏهن اوهان جون هي سٽون پڙهيون، ته هڪ نئين دنيا مون لاءِ کلي پيئي:

"انسان غيرجسمي شين جي طبقي ۾ ظهور ۾ آيو،
اتان کان هو پوئين جي طبقي ۾ داخل ٿيو،
طويل مدت تائين هو انهن منجهان هڪ ٿي رهيو،
پوءِ هو پوئن واري حالت کان نڪري حيواني طبقي ۾ آيو،

پر کيس ياد نہ رهي پنهنجي ہوتن جي زندگيءَ واري حالت،
سواءِ هن ڳالهہ جي، تہ هو انهن لاءِ ہاڻ ۾ رغبت
محسوس ڪندو هو،
خصوصاً بهار جي موسم ۾، ۽ مٺي مٺي خوشبوءِ
ڏيندڙ گلن ٽڙڻ واريءَ مند ۾،
ان کان پوءِ انسان کي حيواني حالت کان ڪڍي
انساني حالت ۾ آندو ويو، پوءِ ڇالاءِ ڊڄجي تہ
موت اسان جو رتبو گهٽائي هيٺ ڪندو؟
عين ممڪن آهي تہ جڏهن آءٌ مران،
تڏهن موني اچان هڪ مڪمل فرشتي جي صورت ۾؟

رومي مشڪيو ۽ پنهنجي دوست جي سندس انهيءَ تعريف لاءِ شڪرادائي ڪئي. پوءِ گوئٽي وري ہين کان چوٽين (ماٺهوءِ) نامعدوم شاعر جي متعلق پڇيو.

اهو ہڏي، ہوري ڇوڪري، جيڪا هن کي سڃاڻي رهي هئي، اڳتي وڌي آئي ۽ گوئٽي کي ٻڌايائين تہ هن جو نالو "لطيف" آهي، ۽ حق تہ اهو آهي تہ هن کي انهيءَ کان وڌيڪ ڄاتو سڃاتو وڃي، جيترو هو سچ پچ ڄاتل آهي، ۽ ائين چئي هن سندس هڪ بيت پڙهيو:

"نہ تہ خواهش جو ضابطو،
نہ خود فراموشيءَ جي جذباتي حالت جو،
هاڻي مون سان ڪو واسطو آهي."

"اها تہ ڏاڍي دلچسپ ڳالهہ آهي،" گوئٽي چيو، "ڇا توکي هن جي بيتن مان ڪي ہيا ہہ ياد آهن؟"

اهو ہڏي ہوري ڇوڪريءَ وري پڙهڻ شروع ڪيو:
"جتي ڪا 'نہ'، ۽ ڪا 'ها'، نہ ڪا نيڪي ۽
نہ ڪا ہدي موجود آهي،
جيڪا اچا انسان جي ذهن جي رسائي جي دائري اندر آهي.

پر جنهن جاءِ تي اهو جـن آهي،
جنهن مان اسان کي شديد محبت آهي،
اتي ڪنهن جي به نظر پهچي نه ٿي سگهي."
ان ڪان پوءِ هن وري چيو:

"مون کي هن جا اهي بيت باربار ياد ايندا رهندا آهن، جيڪي هن پنهنجي ڊراما، سٽر "ساموندڊيءَ ۾ چيا آهن، ۽ جن ۾ هو چوي ٿو:

"ڏسجو، پنهنجي ننڍڙي ٻيڙيءَ کي روز تيل لڳائجو،
جنهن کي هردم انهيءَ پاڻيءَ جو مقابلو ڪرڻو آهي،
جنهن جي عين وچ ۾ اها بيٺي آهي."

۽ هن جون اهي سٽون مون کي توهان جي انهن سٽن جي ياد تازي ڪرائينديون آهن، جيڪي توهان "فاسٽ" ۾ چيون آهن، جيڪو پنهنجي زندگيءَ جـو مقصد حاصل ڪرڻ کان پوءِ چوي ٿو:

"فقط اهوئي انسان آزادي ۽ زندگيءَ جو حق رکي ٿو،
جيڪو انهن کي هرروز نئين سر حاصل ڪرڻ ڄاڻي ٿو."

"واه واه،" گوئٽي چيـو، "منهنجي دل ۾ هـن جي وڏيڪ قريب اچڻ جي خواهش آهي."

پوري چوڪريءَ ڏٺو ته هاڻي شيلر اڪيلي وڏي ٽن ڏون آيلن جـي آجيان ڪري رهيو هو، جن مان هڪ چٽو ڪو مشرقي عالم نظر اچي رهيو هو.

"پلي ڪري آيا مونٽيسڪ ۽ گبن،" هن چيو، ۽ انهن پڻ منجهان پهرئين ڄڻي پنهنجي سائيءَ جـي هنن سان تعريف هيئن ڇٽي ڪرائي، "مون کي پڪ آهي ته توهان پاڻ هڪ تاريخدان هئڻ جي حيثيت ۾، هن عظيم انسان کي ضرور سڃاڻي رهيا هوندؤ. هي عظيم عرب تاريخدان ۽ تاريخ جي فلسفي جو پيءُ ابن خلدون آهي."

انهيءَ ڳالهہ پوري چوڪريءَ جي دل ۾ وڏي دلچسپي پيدا ڪئي، جو هن انهيءَ عظيم انسان بابت گهڻو ڪجهہ پڙهيو هو، پر هاڻي هن کي روبرو پنهنجي آڏو ڏسڻ وڏي مسرت جي ڳالهہ هئي. اتي پوري چوڪريءَ ڏٺو تہ ڪارلائيل (Carlyle) پڻ تاريخدانن جي انهيءَ گروهہ سان اچي گڏيو هو، ۽ هن گوري چوڪريءَ کي هيٺين چوندي ٻڌو:

”ڏس تہ سهي، تہ گوئٽي ڪيترن نہ ماڻهن کي سچائي ڏنو. ذري گهٽ سڀني قديم دورن وارن، ۽ انهن سان گڏ جديد دور جي اڪثر ماڻهن کي بہ چائي سچائي ڏنو. مون کي هن جي ”نهر کي مخاطب ڪيل“ سٽن سان ڏاڍي محبت آهي، جن ۾ هو ان کان پڇي ٿو تہ اها ڪٿان آئي آهي، ۽ ڪيڏانهن وڃي رهي آهي ۽ وري نهر جو سڌو سادو جواب ڪهڙو نہ وڻندڙ آهي:

”جنهن هستيءَ مون کي حال جي وجان ڪيو آهي،
سوئي، منهنجي خيال ۾، آئينده بہ منهنجو رهبر ٿيندو.“

۽ اتي پوري چوڪريءَ چيو، ”چا، هن جي ديوان واريون سٽون، اڄ عملي صورت ۾ هڪ حقيقت بڻجي سامهون نہ اچي چڪيون آهن؟“

”جيڪو خود پاڻ کي ۽ ٻين کي چاڻي ٿو،
سو اها ڳالهہ بہ هتي ضرور ڏسندو،
تہ مشرق ۽ مغرب بہ پاٿر آهن،
جيڪي هڪٻئي کان علحده ڪڏهن نہ رهندا!“

* * *

”اڄ تہ اڪثي وڏون،“ ڪاري چوڪريءَ چيو. هيلتائين هنن مشرق توڙي مغرب جي شاعرن منجهان سوين وڏيڪ شاعر ڏسي ورتا هئا، جن ۾ عورتون خواه مرد ٻيئي شامل هئا ۽ انهن مان وڏي اڪثريت کي اهي سچاڻنديون هيون. اهي سڀ اتان جي عجيب نظاري جي خوبصورتي ۾ مگن هئا.

هاڻي سموريون جماعتون انهيءَ بلند و بالا ٽلهي طرف وڌڻ لڳيون، جنهن تي ”نيلي آسمان“ جهڙو قالين وڇايل نظر اچي رهيو هو. جيئن جيئن اهي اڳتي وڌنديون رهيون، تيئن هجوم اڳي کان وڌيڪ وڌو ٿيندو رهيو.

هاڻي هنن جي ڪنن تائين موسيقيءَ جو هڪ حيرت انگيز آواز پهچڻ لڳو. هڪ گهڙيءَ ائين پئي محسوس ٿيو ته، ڄڻ انهن وٽ دور دراز وٽن جي جهڳٽي ۾ ٽڙيل گلن وٽان موسيقي وارو اهو آواز پهچي رهيو هو، جنهن کي چيني قوم وارن جي موسم ِ بهار واري تقريب جي موسيقي چيو ويندو آهي. ٻي گهڙيءَ هنن کي اچا ٻه ڏورانهين ڏيهه جي ٻڙن جي وٽن وچان قديم انڊين جي ”راڳن“ جو آواز محسوس ٿي رهيو هو. ڪنهن گهڙيءَ انهن کي اطالوي ته ڪنهن مهل اندلوسي موسيقي ٻڌڻ ۾ پئي آئي. ڪنهن مهل اهي ”باغ“ (Bach) ۽ موزارٽ (Mozart) جي موسيقي کي، ۽ ڪڏهن وري خانه بدوشن جي ”گيتنائن“ جي موسيقي ٻڌي انهن کي هڪٻئي کان علحده محسوس ڪري رهيون هيون، جن جو نالوئي انهن کي قديم هندستاني موسيقيءَ جي بنياد سان ملائي رهيو هو. انهن آوازن جي وچ ۾ ڏکڻ جي هير سان ”روحانين“ جي جهونگارڻ جو آواز به، انسانن جي ٽڌي ساهه کڻڻ جهڙي آواز سان ملندڙ جلندڙ هو، جيڪي ڄڻ ته ٻيءَ طرح پنهنجو اظهار نه پئي ڪري سگهيا. ڪٿي ڪٿي، هنن کي ڪجهه وڏا موسيقي ساز ٻين عظيم فنڪارن ۽ سائنسدانن جي صحبت ۾ نظر اچي رهيا هئا. هنن کي شهيدن جي جماعت به نظر آئي، جن پنهنجيون جانيون ڏين، حسن وخوبصورتي ۽ نيڪيءَ لاءِ يا ظلم وستم، بدي ۽ بيماريءَ جي خلاف جهاد ڪندي قربان ڪيون هيون.

انهن سڀني ۾ ٻين کان وڌيڪ نمايان انسان ذات جا محسن نظر اچي رهيا هئا، انهن ۾ عظيم ۽ رحمدل بادشاهه،

راڻيون، منتظر ۽ سپاهي شامل هئا. جيئن هو اڳتي وڌنديون ويون، تيئن ڪين ولين، مفڪرن ۽ صوفين جا ٽولن جا ٽولا نظر آيا، جن جي اڪثريت اهڙي خاموشي ۽ صبر و سڪون سان اڳتي وڌي رهي هئي، ڄڻ انهن جا چپ سِبيل هئا ۽ هنن جا سڀ عضوا هڪٻئي سان ملي اهڙيءَ طرح چرپر ڪري رهيا هئا، جيئن خود ساهه ڪڻڻ جو ترنم هوندو آهي. انهن جي وچ ۾ ٻي ٻوري ڇوڪريءَ کي پنهنجين سهيلين سميت عظيم حواري پال بيٺو نظر آيو. ڪين هو هڪڙي اهڙي ماڻهوءَ سان ڳالهائڻ ۾ مصروف نظر آيو، جنهن کي هو سچائي نه پئي سگهيون.

”مون کي يوناني حڪمت ۾ ڪڏهن به اعتقاد ڪونه هو،“ هن چيو: ”مون هميشه ان کي حڪمت نه، بلڪ حڪمت جي نمائش ۽ ڏيک سڏيو، پر آءٌ ارسطوءَ سان هن ڳالهه ۾ ضرور متفق آهيان، جنهن ۾ هو چوي ٿو ته: ’اتر ۾ وسندڙ قومون وڙهڻ کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه ڄاڻن.‘ ڇا، اها ڳالهه هن مان ظاهر نه ٿي ٿئي، ته غير يهودي قومن وارا به، جيڪي انهيءَ علائقي ۾ آباد ٿين سيني کان وڌيڪ مهذب ۽ سڌريل هئا، سي به پنهنجي خدا جي نمائندگي هڪ ڀالي جي شڪل ۾ ڪري رهيا هئا؟ مسيحي قومون، جيڪي خدا کي ”محبت“ جو نالو ڏين ٿيون، سي پاڻ محض نفرت ۽ ڏڪار ۾ مصروف رهن ٿيون. ڇا، اها ڳالهه اچرج جهڙي ناهي ته اهي مسيح کي رد جي نالي سان پوڄين ٿا، پر ان هوندي به، اهي پاڻ کي لومڙن، بگهڙن ۽ شينهن جي نالن سان سڏائڻ کي ترجيح ڏين ٿا؟ اهڙا ئي انهن جا نشان به آهن. يعني بگهڙ، شينهن يا عقاب، ۽ اهي انهن ۾ فخر محسوس ڪن ٿا ۽ خوش ٿين ٿا. مون کي معلوم ٿيو آهي ته انهن جي هڪ انتهائي ترقي يافته ۽ سڌريل قوم جي وڏي ۾ وڏي شاعر جو نالو شيڪ-اسپيئر (شيڪسپيئر ڏانهن اشارو آهي ۽ نالي جو جيئن تجزيو ڪيو

ويو آهي، ان صورت ۾ ان جي لفظي معنيٰ ٿئي ٿي، نيزو-ڦيراءِ)
۽ انهن سان قريبي تعلق رکندڙ هڪ ٻي قوم جي هڪ
عظيم ترين شاعر عيسائي جو نالو آهي، ”وولف گئنگ (بگهڙن
جو ٽولو)۔ اهي ماڻهو عيسائي مذهب اختيار ڪرڻ کان اڳ،
هڪٻئي کي ڏيڄارڻ لاءِ پنهنجن مٿن تي ڏکن جا سڱ ٻڌندا
هئا، ۽ اڄ ڪلهه اهي ڪوپرين ڪي، منڊيڙي وانگر هڪٻئي تي
آرپار رکيل ٻن هڏين جي تصوير لڳائي رکڻ ۾ خوشي
محسوس ڪن ٿا. ڪهڙي نه ستم ظريفي آهي، جو اهي قومون
اڃا به هيءَ دعويٰ ڪن ٿيون ته انهن جي عبادت جو مقصد
”محبت“ ۽ مائيٽي رڌ آهي۔“

چوڪريون انهيءَ قسم جي گفتگو ۾ ڏاڍي دلچسپي
وٺي رهيون هيون، خصوصاً گوري ڇوڪري، جيڪا پنهنجي
زندگيءَ ۾ پهريون دفعو اهڙي ڳالهه ٻڌي رهي هئي، جنهن
تي هن اڳي ڪڏهن ڪو غور ئي نه ڪيو هو.

جنهن هنڌ تي اهي ويٺيون هيون، اتان کان ڪو ٿورو ئي
پرڀرو، ڪين مشرق ۽ مغرب جي ممتاز مفڪرن ۽ درويشن
جو هڪ گروهه ويٺل نظر آيو. انهن ۾ ’ڪيمپس‘ وارو
ٿامس، سئويڊنبورگ، ابنِ اعرابي، سهروردي، ڪبير ۽ عظيم
مرتبي وارو نانڪ خاص طور نمايان هئا، ۽ اهي ته انهن منجهان
فقط چند درويش هئا، جن کي ڇوڪريون سڃاڻي پئي سگهيون.

اوچتو هنن ائين محسوس ڪيو ته انهن جي سامهون
جيڪو اوچو ٽلهو هو، سو سندن نظرن کان غائب هو، ۽
ان جي مٿان هنن جن ماڻهن کي اتي جمع ٿيل ڏٺو هو،
سي هاڻي انهن سان ڪلهي ۾ ڪلهو ملائي، سندن ئي وچ ۾
ويٺا هئا.

”آءٌ هنن مان گهٽ ۾ گهٽ ٽن يا چئن کي سڃاڻان ٿي،“
ڪاري ڇوڪريءَ چيو، ۽ ساڳئي وقت گوري ڇوڪريءَ
جون اکيون خوشيءَ وچان چمڪڻ لڳيون.

”هو ڏسو!“ هن رڙ ڪري چيو، ”مون کي اتي اهو خدا بيٺل نظر اچي رهيو آهي، جيڪو اسان جي گناهه ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ ان جي نتيجي کي اسان جي پاران برداشت ڪرڻ لاءِ ڌرتيءَ تي آيو هو.“

پر پوري ڇوڪري بلڪل چپ چاپ ۽ حيرت زده هئي، ڇاڪاڻ ته هن جي سڄي زندگي سندس نظرن جي سامهون اڀري بيٺي، ڪيس پتوئي نه پئي پيو ته ڪهڙي کي اڳ ۾ ڏسي، ڇاڪاڻ ته هن جي دل ۾ انهن منجهان گهڻن لاءِ محبت ۽ احترام جا شدت وارا جذبا موجزن هئا.

هن سحرزده نظرن سان مرليءَ واري شهزادي، ڪرشن کي ڏٺو، آتي ئي ’راهنما‘(١)، ’نزريني‘(٢) ۽ ’پيغامبر‘(٣) سڀ موجود هئا. هن اسرائيلين جي عظيم قائد کي ڊگهي اڇي ڏاڙهيءَ سان بيٺل ڏٺو، ۽ نيڪيءَ ۽ بديءَ جي پيغمبر زردشت کي به موجود ڏٺو، جنهن جي هڪ ئي جهلڪ هوءَ ”اِند“ ڏانهن رواني ٿيڻ مهل ڏسي سگهي هئي. هن عظيم منوءَ کي به ڏٺو، جيڪو هنن جي ”اِند“ پهچڻ کان پوءِ سندن پهريون رهبر بڻيو هو. پئي ڪناري وٽ، هن کي ”لائو-تيزي“ ۽ ڪنفيوشس نالن وارا اهي به ماڻهو نظر آيا، جن سان هوءَ خوشبودار اچن گلن جي وڻن جي جهڳٽن ۾ ملي هئي؛ ڪيس اهو عظيم يوناني حڪيم، سقراط به ڏسڻ ۾ آيو، جنهن کيس دليلبازي ڪرڻ جو فن سيکاريو هو ۽ آتي ئي هن کي آخناطون ڏسڻ ۾ آيو، جنهن سان هن جي واڳونءَ واري ملڪ ۾ ملاقات ٿي هئي. هن کي انگور جي وَلين وارو سهڻو شهزادو سليمان ۽ پيا به سوين شهزادا ڏسڻ ۾ آيا، جن مان ڪن جي متعلق هن کي هلڪي ۽ جهڪي يادگيري هئي ۽ پيا اهڙا به هئا، جن کي هوءَ بلڪل ئي نه پئي سڃاڻي سگهي. حيرت انگيز ڳالهه اِها هئي ته جيتوڻيڪ اهي ماڻهو هڪ

(١) ٻڌ. (٢) حضرت عيسيٰ عہ (٣) پاڪ سڳورا صلعم.

نموني ۾ سڌيءَ طرح سان انهن جي وچ ۾ هئا، ان جي باوجود اهي سنڌن وچ مان بلڪل مٿي ۽ الڳ بيٺل هئا، ۽ اهي جيڪي ڪجهه پاڻ ۾ ڳالهائي رهيا هئا، تن جو هرهڪ لفظ خلا جي ٻئي ڪناري تائين ريڊيو يا مائڪروفون جي مدد کان سواءِ پهچي رهيو هو.

اهي فقط پاڻ ۾ ڳالهائي رهيا هئا ۽ مجمعي کي خطاب نه ڪري رهيا هئا، جيڪو چئني طرفن کان مڙئي سڙئي انهن جي چوڌاري اچي گڏ ٿيو هو، ۽ جيڪو هاڻي آسمان جهڙي چٽي پٽ واري ميدان تي بلڪل ساڪت ۽ بي حس وحرڪت ٿيو ويٺو هو.

*　　　*　　　*

”اهو ڪم اوهان جي مقدر جو حصو بنيو، ته توهان هن زمين جي تختي تي هن جهڙو عظيم الشان اجتماع ممڪن بنائي سگهو،“ زردشت پيغامبر ڏانهن ڏسي چيو، ”نزريني انهيءَ ڳالهه تي مشڪيو ۽ چيائين ته:

”هائو، انسان اڄان به ضدي ۽ هوڏي پيار آهن،“ ۽ هن اسرائيلين جي قائد ڏانهن ڦرندي چيو، ”جڏهن توهان هن ڳالهه تي زور ڏنو ته توهان جي پٺيان انبياءَ ايندا، تڏهن هيءَ هر اهڙي نبي کي مڃڻ ۽ تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪندا رهيا، جيڪو سچ پچ وٽن اچي نڪرندو هو، ۽ جڏهن موں هنن کي چيو ته آءٌ اوهان ڏانهن هڪ تسڪين ڏيندڙ موڪلي ڏيندس، تڏهن هنن اها توقع رکي ته پرن وارو ڪو فرشتو انهن جي درميان اچي پهچندو.“ پر هو ڪنهن به انسان کي ڪن ڏيئي ٻڌڻ لاءِ تيار ڪين هئا، ۽ جڏهن ”پيغامبر“ ڪين هدايت ڪئي ته انهن سڀني پيغمبرن ۽ سڀني الهامي ڪتابن ۾ عقيدو رکڻ گهرجي، خواه انهن جا نالا ڪين ٻڌايا نه ويا هئا، خواه انهن جو وٽن ڪو ذڪر نه ڪيو ويو هو، ۽ ڪين آئينده ٻئي ڪنهن نبيءَ جي اچڻ جو انتظار ڪرڻ نه گهرجي، تڏهن هي اصرار ڪندا رهيا ته نه، هو آهو آخري نبي تي

نہ پڙهي سگهيو، ۽ هن ڪان پوءِ اچا بہ ڪيئي پيا نبي اچڻ وارا هئا. هنن کي تہ هوڏ ۽ ضد ۾ خوشي محسوس ٿيندي آهي. جيڪڏهن توهان چاهيو تہ هي ماڻهو ڪنهن شيءِ ۾ اعتبار رکن، تہ توهان هنن جي اکيان ان ڪان بلڪل متضاد ۽ ابتي ڳالهہ ڪريو، پر ڪهڙو نہ چڱو ٿئي، جو اسين ائين ڪري سگهون ها."

"ها، ها،" ڪرشن زوردار ٽهڪ ڏيندي چيو، "هو اسان منجهان اڪثر جي پوڇا ڪن ٿا، پر ڪين اهو پتو ڪونهي تہ هو اسان ۾ موجود ڪهڙيءَ شيءِ کي پوڇين ٿا. هميشہ، بدترين شرارت انهن ئي ماڻهن مان ٿيندي آهي، جيڪي ماڻهوءَ جا پوئلڳ هئڻ جي دعويٰ ڪندا آهن. اها ڳالهہ ماڻهوءَ کي، اها چوٽي ياد ڏياريندي آهي، "مون کي پنهنجن دوستن کان بچايو وڃي."

"اها ئي تہ وڏي حيرت جي ڳالهہ آهي تہ انهن سڀني ڳالهين جي باوجود، قانون اچا بہ ڪم ڪري ٿو ۽ جهالت ۽ مصيبت کي پنهنجي اسڪيم جي لازمي مفروض طور ڪتب آڻي ٿو،" راهنما چيو، "هنن جو انهيءَ ڳالهہ تي ضد آهي تہ هنن جي اکيان ڪابہ شيءِ پُراسرار نہ هئڻ گهرجي. توهان هنن کي ڪٿي ڪيڏو بہ چئو تہ اسرار انهيءَ وقت تائين لازمي طور رهندو، جيستائين توهان پاڻ ۾ سڀ ڪجهہ ڏسي سگهڻ جي اهليت پيدا ڪندؤ. پر فائدو ئي ڪهڙو؟ توهان هڪ ننڍي ٻار کي تعليم ڏيڻ لاءِ ڪٿي تمام وڏا وڏا عالم مقرر ڪريو، پر هڪ ٻار الف-بي-تي کان وڌيڪ سکي ئي ڇا سگهندو؟ بي هر ڳالهہ لاءِ توهان فقط اشارو ئي ڏيئي سگهندا، ۽ انهن مان بہترين جون ڪهاڻيون گهڙي ٻارن کي ٻڌائيندا، جن مان ٻار شايد پنهنجي ڪچڙي ذهن ۾ ڪو عڪس قبول ڪري ڇڏي. توهان هنن کي جنن پوتن کان ڊيڄاريو ۽ قسمت واري پريءَ مان ملاقاتن جو آسرو يا وعدو ڏيو، پوءِ هو ڪجهہ ڳالهين

لاءِ سوال پڇندا ۽ جڏهن انهن کي ڪوئي ايترو ڪجهه چوندو جيترو هو سمجهي سگهن ٿا، تہ همراه رڙ ڪري چون ٿا:

”اهو ممڪن ناهي! بلڪل انهيءَ ڏيڏر وانگر، جنهن کي هن ڳالهہ تي يقين نہ پئي اچي سگهيو تہ سمنڊ سنڌس رهڻ واري کوهہ کان وڏو هو.“

اخناطون چيو تہ، ”انهن مان سڀني کان بدترين آهي ماڻهو آهن، جيڪي پاڻ کي ماڻهن جو اڳواڻ سڏائين ٿا ۽ پوءِ چاٽي پڇهي حق ۽ سچ تي پردو وجهن ٿا. اها ڳالهہ ان صورت ۾ تہ معافيءَ جي قابل هجي ها، جيڪڏهن اهي اهو ڪم انهن جي لاءِ ڪن ها، جن جي قيادت ڪن ٿا، پر هو اهو سڀ ڪجهہ هميشه پنهنجي شخصي نفعي لاءِ ئي ڪن ٿا. مون کي انهن پادرين جا تلخ تجربا ياد آهن.“

”مون کي انهن جي ڳالهہ ياد نہ ڏياريو،“ اسرائيلين جي نظيم قائد چيو:

”ليڪ آهي، آءٌ ڀانيان ٿو تہ هو ائين سمجهن ٿا تہ ڏڻ جي رهنمائي ڪرڻ جو بهترين طريقو، انهن تي رستي ۾ حملو ڪرڻ آهي ۽ انهن کي ڪارائڻ جو بهترين رستو، خود انهن کي کائي کپائي ڇڏڻ آهي،“ نزريني چيو، ”ڇا، هنن مون کي پوريءَ طرح گهر- گرهستي، ۽ تخليق جي عين علامت نہ بنائي رکيو آهي؟ هنن مون ۾، ڪٽنبي زندگيءَ ۽ ٻارن ڄڻڻ جي نظريي جي حمايت ڪندڙ کان علاوه ٻيو ڪجهہ بہ ڪونہ ڏٺو.“

”هائو،“ زردشت چيو، ”۽ جڏهن مون انهن وٽ ڪٽنب جي نظام کي هڪ مقدس شيءِ جي حيثيت ۾ متعارف ڪرايو، ۽ ان تي اصرار ڪيو تڏهن انهن خانہ بدوشي اختيار ڪئي.“

”اسان منجهان گهڻن جي قسمت اهائي رهي آهي،“ راهنما چيو ۽ پوءِ ”نزريني“ ڏانهن منهن ڪندي چيو، ”توهان،

منهنجا ادا، محبت، ۽ نهٺائي جي تعليم ڏني، ۽ مون هنن کي سندن ديوتائن جي پوڄا ڪرڻ کان يقيناً روڪيو، ۽ هاڻي توهان پنهنجن ۽ منهنجي پوئلڳن ۽ معتقدن کي خود جاچي ۽ ڏسي سگهو ٿا ته ڇا ٿيو آهي."

"بيشڪ،" نزريني چيو، "انهن ۾ جيڪو تازه ترين عقيدو پيدا ٿيو آهي، سو اهو آهي ته منهنجي طرفان جائداد ۽ ملڪيت کي ترڪ ڪرڻ جي ڏنل تعليم کي، ٽوڙي مروڙي هڪ خاص طبقو اهو مطلب ۽ معنيٰ ڪڍڻ لڳو آهي ته 'پنهنجي جائداد اسان جي حوالي ڪريو، اهو هڪ مسيحيءَ جو شان ناهي ته هو پاڻ وٽ ملڪيت رکي،' هرڪو آسانيءَ سان هيءَ ڳالهه فراموش ڪري ڇڏي ٿو ته هر فرد کي خود پنهنجي جائداد ترڪ ڪرڻي هئي ۽ ڪنهن کي به اهو حق نه ڏنو ويو هو ته هو ٻين کي چوي ته اهي پنهنجي ملڪيت کيس ڏين، هو منهنجي انهيءَ چوڻيءَ جو، ته 'دولتمند ۽ شاهوڪار ماڻهو بهشت ۾ نه ويندا،' انهن ماڻهن کي حوالو ڏين ٿا، جيڪي سرنديءَ ۽ پڄنديءَ وارا آهن، پر هو پنهنجي ليکي شاهوڪار ٿيڻ لاءِ اندر ئي اندر تمنا رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته اِهي سمجهان ٿو ته هو پاڻ بهشت ۾ وڃڻ کان نفرت ڪن ٿا."

"ٺيڪ آهي،" پيغامبر چيو، "ا ان پنهنجو پنهنجو ڪم پورو ڪيو آهي ۽ حڪم جي بجا آوري ڪئي آهي. اها خوش قسمتي آهي، جو اسان کي انهن جو محافظ نه بنايو ويو. اهوئي پنهنجو ڪم بهترين نموني ۾ ڄاڻي ٿو، جنهن اسان کي ۽ هنن کي ٺاهيو آهي. اِهي سمجهان ٿو ته اختلافات ۽ تنازعات ضرور پيدا ٿيندا رهندا، جيئن اسان سڀ ڄاڻون ٿا. اِهي ته پنهنجن انهن پوئلڳن جو نغمو به ڳائي سگهان ٿو، جن انهن ڳالهين ۾ عقيدو رکڻ شروع ڪيو آهي، جيڪي منهنجي طرفان ڪيل سيڪاريل ڳالهين جو بلڪل ضد آهن."

”توهان ڏسو ٿا، منهنجا عزيز ياڱ،“ هن نزريني ڏانهن رخ ڦيرائيندي چيو، ”هنن انهيءَ ڳالهه کي بلڪل اونڌو ڪري ڇڏيو آهي، جنهن جو توهان واضح طور ذڪر ڪيو هو، ۽ جيڪا مون بيشمار دفعا وري وري دهرائي هئي. هو ان کي ’زندگي جي بقا لاءِ جدوجهد‘ سڏين ٿا. جڏهن ته توهان اها ڳالهه نه چئي هئي ته: ’نيڪ ماڻهن کي هيءَ دنيا ورثي ۾ ملندي،‘ ۽ گويا مون هنن کي جيئڻ لاءِ دائمي ۽ مستقل قانون جي راهه کي ڇڏيندي ۽ انهيءَ ڳالهه جي صحيح تشريح کان منهن موڙي پنهنجو رستو اختيار ڪندي ڏٺو، جڏهن مون اها ڳالهه وري وري نه سمجهائي هئي، حڪم اهو ايندو رهيو ته ”هنن بي انصاف ماڻهن کي دور ڪريو، ۽ انهن جي جاءِ تي ڪنهن وڌيڪ انصاف پسند ۽ وڌيڪ موزون قوم کي جاءِ ڏيو جا انهن جي جاءِ اچي والاريندي، اهو جڏهن ته ’انتهائي طاقتور ماڻهن جي بقا‘ وارو نظريو، نئون نظريو هو. هنن توهان جي تعليم کي ڪيئن نه مڪمل طور وساري ڇڏيو آهي ته توهان جيئن پاڻ کي گهٽ لائق سمجهندا، تيئن توهان وڌيڪ موزون ۽ لائق بڻجي رهندا. هنن کي اها ڳالهه سمجهائي نٿي سگهجي ته ماڻهوءَ جي لياقت انهيءَ ڳالهه ۾ آهي ته هو ڪنهن نالائق انسان کي زندگيءَ ۾ باقي رهڻ لاءِ لائق بنائي.“

”اها ڳالهه هرهند ساڳي آهي،“ ڪنفيوشس چيو، ”مون پنهنجن ماڻهن کي هدايت ڪئي ته هو پنهنجن وڏن جي روحن جي پوڄا ڪرڻ لاءِ فڪرمند نه رهن، ۽ اها ڳالهه تمام پراڻي آهي، پر اڄ به اها اڃا بلڪل ساڳي آهي ۽ هو اهائي ڳالهه ڪندا رهن ٿا، جيڪا هڪ هزار سال اڳي ڪندا رهندا هئا. منهنجي دوست لائو-تزي هنن سان ”راهه“ جي متعلق بلڪل ساڳيءَ طرح ڳالهايو، جيئن منهنجي معزز دوست ”راهنما“ هنن سان ڳالهايو هو، ۽ منهنجي قابل احترام نزريني دوست وانگر، جنهن کين ”برائي جي بدلي نيڪي“

ڪرڻ جو سبق ڏنو، پر اڄ تائين هن کي سمجهڻ لاءِ ٻه ڪنهن ڪوشش ڪانه ڪئي آهي."

"هو فقط اهائي هڪ ڳالهه ڪن ٿا ته پنهنجن مندرن کي هزارن جي تعداد ۾ حقيقي ۽ خيالي رهنمائن جي پٿر جي مورتين سان ڀري ڇڏين ۽ انهن جي پوڄا پاٺ ڪن، ۽ منهنجي دوست ڪرشن جي چوڻ مطابق، هو انهيءَ ڳالهه کي معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ئي نه ٿا ڪن ته اهي مورتين منجهه موجوده ڪهڙي شيءِ جي پوڄا ڪن ٿا."

"انهيءَ حقيقت جي فقط اظهار ڪرڻ سان ئي، ته مون هڪ "آواز" ٻڌو آهي، جيڪو مون کي حڪم ۽ هدايت ڏئي ٿو، مون تائين زهر جو پيالو پهچائي ڇڏيو." سقراط چيو، پر "اها هڪ خسيس ڳالهه آهي. زهر، ڪو سور يا تڪليف نه ٿو پهچائي، ڪهڙو نه چڱو ٿئي ها، ـــو هو فقط منهنجي ڳالهه تي ڌيان ڏيئي ان کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪن ها! پر ائين ٿيڻو ئي ڪونه هو، جنهنڪري آهي پاڻ ٻه ٿوري ئي وقت اندر باقي نه بچيا ۽ دنيا جي تختي تان غائب ٿي ويا."

"منهنجي ملڪ ۾ جيڪا وڏي ۾ وڏي خرابي ٿي آهي سا اها آهي، ته منهنجي تعليم کي، جيڪا فقط هڪ مخصوص مدت لاءِ هئي، اڃا تائين چنبڙيا پيا آهن،" منوءَ چيو.

"ماڻهو انهيءَ ڳالهه جو ڪڏهن به احساس نه ڪري سگهندا، جنهن جي تعليم منهنجي ڀاءُ، "پيغامبر" بلڪل صاف لفظن ۾ ڏني آهي ته هر دور جو هڪ ڪتاب هو، ۽ هڪ اهڙي شيءِ جيڪا ڪنهن هڪ وقت تي فائديمند ۽ نفعو پهچائيندڙ آهي، سا ئي ڪنهن ٻئي وقت تي راهه ۾ رڪاوٽ ۽ رنڊڪ وجهي سگهي ٿي. اهو استحڪام، وڏي آسانيءَ سان سڪوت ۾ بدلجي وڃي ٿو ۽ سڪوت، موت جو نشان ٿئي ٿو. جهڙيءَ طرح منهنجي دوست، اسرائيلين جي عظيم قائد

جا پوئلڳ ائين سمجهندا رهيا ته اسان جو نزريني سندن مذهب ۾ تخريب پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو، تهڙيءَ طرح برهمڻ اڄا به ائين سمجهن ٿا ته هي عظيم ”راهنما“ فقط هڪ ديو هو، جيڪو انهن جي ديوتائن ۽ مذهب، کي ناس ڪرڻ لاءِ آيو هو.

”اهي اڄا تائين پنهنجين ذاتين پاتين جي نظام کي ائين چهٽيا پيا آهن، جو ڄڻ ڪو اهو هڪ اهڙو قانون هو، جنهن جو مقصد دائمي طور، سڀني زمانن تائين رهڻ هو، ۽ ان ۾ ڪڏهن به ڪو ڦيرڦار ٿيڻو ئي ڪونه هو. هزارين سالن کان وٺي هنن پنهنجا بت ائين رکيا آهن، ڄڻ ته اهي سندن شخصي ملڪيت آهن، ۽ اهي اڄا تائين انهن ۾ پنن جي پائيواريءَ کان بيزار آهن. هو اڄا تائين اهو نه ٿا سمجهي سگهن ته انهن سمورين شين جا ڪجهه وقت لاءِ پنهنجا پنهنجا ڪم هئا، ۽ هاڻي اهي سندن ترقيءَ ۽ واڌاري جي راهه ۾ يقيني طور رنڊڪون ۽ رڪاوٽون بڻجي ويا آهن.

ساڳي حالت پوتر ڳئون جي آهي. جڏهن کان ’راهنما‘ سموري حيواني دنيا کي انساني تعلق ۾ آندو، ۽ جيئن ته هن جو تعلق سائنسي بنياد تي ثابت شده حقيقت بڻجي چڪو آهي، ته پوءِ هڪ جانور جي تعلق کي اڄ ديوتا تسليم ڪرڻ جو فائدو ئي ڪهڙو آهي؟ مادي لحاظ کان هڪ جانور ڪٿي ڪهڙو به فائديمند هجي، پر اڄ ان کي اهو روحاني قدر حاصل ڪونهي، جيڪو ان کي ڪنهن زماني ۾ حاصل هو. ان هوندي به آهي، قديم رسم و رواج ۽ ريتن کي برقرار رکڻ لاءِ اصرار ڪندا رهن ٿا. اڄ انهيءَ ملڪ کي وڏي کان وڏي بت شڪن جي ضرورت آهي، جنهن جو مقصد پراڻن ۽ فرسوده طريقن، رسم و رواج، رسمن ۽ ريتين کي ختم ڪرڻ آهي.“

*　　　*　　　*

برابر ائين ٿي آهي“ زردشت چيو، ”انسان اڄ به اهو پوريءَ طرح محسوس نه ٿو ڪري سگهي ته هن کي جيڪي به ڪرڻ لاءِ چيو ويو هو، تنهن جو نه فقط فوري مقصد هيو، پر ان جا ڪجهه دور رس مقصد پڻ هئا، مثال طور، مون پنهنجي وقت جنهن انسان کي خطاب ڪيو، سو اڃا پنهنجي جانور پاڙ جي گهڻي قدر قريب هو. هو نه فقط بي مقصد گهمندو ڦرندو رهندو هو، پر ڪنهن هڪ هنڌ تي قيام ڪري ويهڻ جي حالت يا ذميداريءَ کان نفرت پڻ ڪندو هو، ۽ ڪنهن به ڳالهه تي ڌيان ڏيڻ جي صلاحيت کان به خالي هو. هن جو ننڍڙو ذهن، جنهن اڃا تازو ٿي جنم ورتو هو، ۽ جيڪو اڃا ڪابي حد تائين باشعور ڪونه هو، سو ڪنهن به چيز تي گهڻي وقت تائين ڌيان مرڪوز ڪرڻ جهڙو اڃا ڪونه هو. انسان رلندو ڦرندو رهندو هو، ۽ هن جو دماغ ۽ ذهن هڪ هنڌ تي ڪونه هو. هن لاءِ وڏي ۾ وڏي ضرورت اها هئي ته کيس مقصدن حاصل ڪرڻ جي سکيا ڏني وڃي، ۽ هيڏانهن جو هوڏانهن ٽپڻ ۽ لينگن ڏيڻ کان جهليو وڃي.

”ان وقت باهه انتهائي ضروري ۽ ان ڪري سڀ کان وڌيڪ پسنديدگيءَ واري شيءِ هئي، اها هڪ اهڙي نعمت هئي، جنهن کي انسان اڃا ٿورو ئي وقت اڳي حاصل ڪري سگهيو هو ۽ ان کي ٻيهر ٻارڻ هن لاءِ ڏکيو ڪم هو، ان جي نگراني ڪرڻ ۽ باهه کي وسامڻ نه ڏيڻ، ماڻهوءَ لاءِ مذهبي فرض بڻايو ويو. ان جو فوري نتيجو اهو حاصل ڪرڻو هو ته انسان جي ڪچڙي ذهن کي هڪ مقصد حاصل ڪرڻ ڏانهن مرڪوز ڪرڻو هو. ٻيو طريقو، زمين جي ملڪيت حاصل ڪرڻ ۽ ان تي کيڙي ٻاڙي ڪرڻ هو. ان جو مقصد، شين کي ”منهنجيون پنهنجيون“ سڏڻ ذريعي ”منهنجي“ جو

شعور پيدا ڪرڻ هو. "آءٌ" اجا تائين سرآسري رهيو هو، ۽ "منهنجو" ان جي شعور کي وڌيڪ پختگي ۽ مضبوطي ڪرڻ لاءِ هو.

"ساڳيءَ طرح ڏڳو هو، جيڪو ماڻهو زمين کيڙڻ لاءِ هن جو انتهائي ضروري مددگار ۽ شخصي غرض ذريعي هن سان قريبي طور وابسته هو، ڪيس انهيءَ زماني ۾ هن سبق سيکارڻ لاءِ بهترين ذريعو اهو هو! حيواني دنيا سانڊس ويجهو واسطو ۽ تعلق رکندڙ هئي ۽ هو پاڻ به انهيءَ دنيا جو هڪ حصو هو، جنهن سان جانور جو تعلق هو. اهڙي طرح مقدس ڏڳو، دائمي پرندڙ باهه، زمين جي کيتي ٻاڙي ۽ شخصي ملڪيت هن جي انفراديت جي تخليق ڪرڻ يعني هن جي دل ۽ دماغ کي خود پنهنجي اندر ۽ پنهنجي خاطر هڪ جدا اڪائي هئڻ جو شعور بيدار ڪرڻ لاءِ بهترين اوزار ثابت ٿي ڪم آيا.

"انهيءَ زماني تائين انساني زندگيءَ ۾، ڪنهن ڪم کان روڪ ڪرڻ جي هڪ ئي اثرائتي قوت "ڪراهت" يا ڪنهن شيءِ کي مڪروه سمجهڻ هئي.

"انهيءَ ڳالهه کي مون وسعت ڏيئي هڪ اخلاقي نظام جي شڪل ڏني، جنهن ۾ ٻه متضاد ڳالهيون - نيڪي ۽ بدي هيون، اهو هن لاءِ ته جيئن خود انسان جي جسم اندر روڪ ڪرڻ جا ٻه مستقل مرڪز پيدا ڪيا وڃن، جيڪي هن جي براٽين بي اختيارانه سرگرمين، ۽ انهن جي ڪري سندس قوتن جي زيان کي محدود ڪن ۽ ان ۾ نين ۽ بامقصد سرگرمين لاءِ نوان گهرڙا وجود ۾ اچن. مون کي سمجهه ۾ نه ٿو اچي سگهي ته انسان کي هيءَ حقيقت صاف طور نظر ڇو نه ٿي اچي ته اهي شرط جيڪي مٿس وڌا ويا هئا، پنهنجي وجود ۾ اهميت وارا يا ناقابل تبديلي نه هئا، بلڪ انهن مان جيڪو مقصد حاصل ڪرڻو هو، تنهن کي ئي سموري اهميت حاصل هئي.

"جيتوڻيڪ اوهان سڀني کي اهي ڳالهيون اڳيئي معلوم آهن، جيڪي آءٌ چئي رهيو آهيان، ان هوندي به ماڻهوءَ کي انهيءَ ڪردار کي ٻيهر دهرائيندي هڪ طرح جي مسرت ٿيندي آهي، جيڪو ڪنهن وقت ۾ ڪيس ادا ڪرڻ جي سعادت عطا ڪئي ويئي هئي."

* * *

"توهان بلڪل صحيح آهيو، منهنجا پٽ،" منوءَ چيو، "توهان جو وڏو ڪم، انسان جي ڌيان کي مادي شين کان ڦيرائي خيالي قوتن طرف منتقل ڪرڻ هو.

"جيڪي ماڻهو توهان جي انهيءَ جدت کان ڇرڪي توهان جو ملڪ ڇڏي ويا، ۽ جن جي ذهني ارتقا انهيءَ حد کي اڃا نه رسي سگهي هئي جو اهي مادي شين ۽ قوتن کي سوچي سگهن، سي آنهيءَ ئي منزل ۽ ساڳئي دور ۾ اسان وٽ اچي پهتا هئا، ۽ اهو فرض مون کي سونپيو ويو ته انهن ۾ تخليق ڪرڻ، پالڻ ۽ حفاظت ڪرڻ ۽ ناس ڪرڻ جي ٽن غير مادي قوتن کي سمجهي سگهڻ جو شعور پيدا ڪريان.

"ذهن ۾ نظم و ضبط پيدا ڪرڻ لاءِ رسم و رواج جو هڪ سخت نظام مسلط ڪرڻو پيو، ۽ ڪيتي ٻاڙي لاءِ هرهلائڻ جي شان ۽ اعليٰ درجي جو خيال، جيڪو توهان پاڻ هنن کي سيکاريو هو، منجهن مستقل مضبوط بنيادن تي ويهارڻو هو، ته جيئن هو پاڻ کي آواره گردي ڪندڙن يا غير ذميدار قومن کان جدا سمجهي سگهن. منهنجي ساٿيءَ جي دائري ڦهلائڻ ۽ وسيع ڪرڻ لاءِ گڏيل ڪٽنب جو نظام سختيءَ سان قائم ڪرڻو پيو.

"ساڻ ئي ساڻ، ذاتين پاتين جون حدون مقرر ڪرڻ يعني سماج ۾ مختلف ڪمن جي موروثي خصوصيت جو خيال پختو ڪرڻ به منهنجي ئي فرض ۾ شامل هو. اها ڳالهه انهيءَ دور ۾ ضروري هئي، جو ماڻهوءَ جي انفرادي صلاحيت نهايت

محدود هئي، جنهن ڪري اجتماعي زندگيءَ جي مفاد ۾ ڪن خاص ڪمن لاءِ مهارت پيدا ڪرڻ ۽ ان کي ترقي وٺائڻ لاءِ مخصوص موروثي رجحان پيدا ڪرڻ ضروري ٿي پيا هئا.

”مصيبت وري اها هئي ته، جيئن مون هن کان اڳ ۾ چيو آهي، ته جڏهن کين پوڄا پاٺ ڪرڻ لاءِ اهي ئي غيرمادي وسيع قوتون ڏنيون ويون، تڏهن به انهن مان اڪثر انهن کي سمجهي به نه پئي سگهيا ۽ قدرتي قوتن کي پوڄا جوڳ شيون سمجهندا رهيا.

”اهڙيءَ طرح وڏيڪ ترقي ياڻته صورتن جي اضافي ٿيڻ جي باوجود، هنن وٽ پست صورتون سختيءَ سان موجود رهنديون آيون ۽ انهن جا ذهن ٻنهي جي وچ ۾ ورهايل رهجي ويا ۽ ان طرح کين وڏو نقصان پهتو.“

”جيئن اوهان ڄاڻو ٿا،“ اسرائيلين جي قائد حضرت موسيٰ ع چيو، ”منهنجو ڪم به ذري گهٽ توهان جي ڪم جهڙو ئي هو، پر انهن ٻنهي جي درميان هڪ هيءُ فرق ضرور هو ته منهنجي ڪم جي مڪيه اهميت، وڏيڪ وسيع پيماني تي سماجي ۽ سياسي اڪائي ۽ ان لاءِ فراهم ڪيل نظم کي تشڪيل ڏيڻ، ۽ ساڳي وقت تي جيستائين به ممڪن ٿي پئي سگهيو، تيستائين انسانن کي مادي شين جي پوڄا واري سطح کان ڪڍي مٿيرو پهچائڻ هو. انهن جي قوت، انهيءَ هڪ مخصوص مقصد حاصل ڪرڻ ڏانهن متوجه ٿيڻ لاءِ ڪافي مس هئي، ۽ جيئن ته انهن جي ذهني صلاحيت اڃا انهيءَ معيار تي پهچي نه سگهي هئي، جو اها زمين تي موجود زندگيءَ کان علاوه، ڪنهن ٻي زندگيءَ کي اهميت ڏئي ها، ان ڪري هنن جي اڳيان ٻيءَ ڪنهن زندگيءَ تي زور ڏيڻ، منهنجو ڪم ڪونه هو.“

* * *

”جڏهن آءٌ هن دنيا ۾ آيس،“ ڪرشن چيو، ”انهن ريتن ۽ رسمن ۽ اخلاقي قانونن جا نتيجا ۽ ڦل اڳيئي ظاهر ٿي چڪا هئا. ذهن انهيءَ وقت تائين توجه ۽ مشاهدي ڪرڻ جي صلاحيت حاصل ڪري ويو هو. رڪاوٽن ۽ بندشن جي ذريعي قوت ڪي قاعدي ۾ هلائڻ جي نتيجي ۾، ان جي جيڪا بچت ٿي هئي، سا خرچ ٿيڻ لاءِ نوان نوان رستا ڳولي رهي هئي.

”ماڻهو، هاڻي حواسن جي خالص افعال ۾ ڪنهن عملي ۽ مخصوص مقصد حاصل ڪرڻ کان سواءِ ئي خوشي محسوس ڪرڻ لاءِ تيار ٿي چڪو هو. ماڻهوءَ هن کان اڳي جن شين جي باقاعدگيءَ سان پوڄا ڪئي هئي، تن ڏانهن هاڻي هو، درحقيقت ڪشش محسوس ڪري رهيو هو، ۽ انهن ۾ هڪ اهڙي خوبيءَ کي شناخت ڪرڻ لڳو هو، جنهن کي هو ”حسن“ سڏي رهيو هو، ۽ هو انهن سان هڪ طرح جو لاشعوري طور تعلق محسوس ڪري رهيو هو. منهنجو فرض اهو هو ته، آءٌ انساني دل ۽ دماغ جي انهيءَ فعل کي خاص طور وڌيڪ طاقتور بنايان. مون کي اهو به حڪم ڏنو ويو هو ته آءٌ شريف نسلن جو، نيچ نسلن جي حملن کان، جن کي ”راڪشس“ سڏيو پئي ويو، بچاءُ ڪريان، ڇاڪاڻ ته اهي جسماني لحاظ کان وڌيڪ طاقتور هئا ۽ پاڻ کان گهٽ وڌيڪ ترقي يافته ماڻهن کي نيست ونابود ڪري پئي سگهيا.

”مون کي گڏوگڏ، هن ڌرتيءَ جي وڏي ۾ وڏي ضرورت کي مهيا ڪرڻ ۽ ان جي همت افزائي ڪرڻ، يعني وڌيڪ بهتر قسم جي نسلن کي پيدا ڪرڻ ۽ پالي وڏو ڪرڻ جو ڪم پڻ ڪرڻو هو.

”شخصي طرح، مون کي جمالياتي زندگيءَ جي به ڪا ضرورت ڪانه هئي، جيڪا مون کي پين جي خاطر گذارڻي هئي؛ پر هڪ گرهستي ماڻهوءَ جي زندگي جنهن ۾ مون کي سون جي تعداد ۾ راڻيون رکڻيون ۽ انهن جي ٻارن جي

پرورش ۽ پالنا ڪرڻي هئي، سو هڪ اهڙو ڏکيو ڪم هو، جنهن منهنجي صبر جو پيمانو لبريز ڪري ڇڏيو، پر اهو حڪم ۽ امر هو، ۽ اهو ائين ڪرڻو هو، جيئن اوهان سڀ ڄاڻو ٿا، اهائي اسان جي زندگي آهي. اسان جي زندگي اهڙي ناهي، جو اسين اها عام ماڻهن وانگر لذت ۽ ڏک سور جي رهنمائي ذريعي گذاري ڇڏيون، پر اسان کي ته اهو ڪجهه ڪرڻو آهي، جنهن جو اسان کي امر ڪيو وڃي ٿو.

”اسان جي وڏي خوشي ۽ سعادت مڪمل فرمانبرداريءَ ۾ آهي. هڪ يا ٻئي طرف جي سرگرمي، اسان لاءِ ڪابه ڪشش نه ٿي رکي. اها محض مشينري وانگر، سرانجام ٿيندي رهي ٿي. جذبات کي ان ۾ ڪوبه عملي دخل ڪونهي.

”اهو ئي مخصوص زمانو هو، جنهن ۾ سياسي ۽ مذهبي قيادت، هڪ فرد ۾ اچي ڪٺي ٿي هئي، ۽ اها قيادت پوڄاري طبقي جي قبضي مان نڪري شهزادن جي طبقي ۾ منتقل ٿي چڪي هئي.“

”هائو،“ پيغامبر چيو، ”انسان ذات جي وڻ جو سڀ کان پهريون شگوفو ٿيڻ تنهنجي ئي قسمت ۾ هو.“

”آءٌ به اڄهو اهائي ڳالهه چوڻ وارو هئس ته، انگورن جي وَلين واري شهزادي، حضرت سليمان ع، چيو، ”ڇاڪاڻ ته اسان جي قوم ۾ منهنجو والد ۽ آءٌ انهيءَ رخ جي نمائندگي ڪندا هئاسون. اهو ڪو محض اتفاق ناهي ته ڪرشن خواه مون سان هڪ ئي راڳ منسوب ڪيل آهي، يا اهو، ته هو مرليءَ جو شوقين هو ۽ آءٌ پنهنجي پيءُ وانگر سُرندي جو دلداده هوس، يا اهو ته اسين ٻئي قدرت جي زبان کي سمجهي ۽ ان جي معنيٰ ۽ مفهوم کي ٿي سگهياسون (جنهن کي اسان جي پوئلڳن اهڙي بيهودي نموني سان غلط معنيٰ ڏني آهي). ماڻهن جو خيال ته هڪ ڪيئلي (ماڪوڙي) کي مون سان

انساني ٻوليءَ ۾، ۽ نہ ڪٿلين جي زبان ۾ ڳالهائڻ ڪپي ۽ آهي اڃا ٻہ انهيءَ نڪتہ تي بحث مباحثا ڪري رهيا آهن.

”منهنجي زندگيءَ جو اهم مقصد ٻہ، جماليات مشاهداتي زندگيءَ ۾ اضافو ڪرڻ ۽ لڳاتار انساني نسل جي واڌاري ۽ وحشي نسلن جي حملن کان، جيڪي پنهنجي سڄي طاقت جسماني فعل ۾ خرچ ڪندا هئا، دفاع ڪرڻ جا هم معنيٰ فرائض سرانجام ڏيڻ هو، ۽ مون کي ٻہ، پنهنجي پاڻ ڪرشن وانگر، ڪثير تعداد ۾ شاديون ڪرڻيون پيون، ۽ پين ۾ ٻہ انهيءَ رسم جي همت افزائي ڪرڻي پيئي.“

* * *

”آءٌ اقرار ڪريان ٿو“ سقراط چيو، ”تہ منهنجو ڪم اهڙو پُرڪشش ڪونہ هو، پر ان جي باوجود مون کي هن ڳالهہ جي زبردست خوشي محسوس ٿيندي هئي تہ آءٌ انهيءَ شاندار ”آواز“ جو موصول آهيان، جيڪو مون ڏانهن اچڻ لڳو هو. درحقيقت، انساني ذهن ۽ قلب اڃا انهيءَ ڪڙي تي پهچي نہ رهيو هو، جتي ان جي وڏي ۾ وڏي ضرورت جسماني ورزش ۽ راند روند لاءِ هڪ ’ڪسرت گاه يا آکاڙي‘ جي هوندي آهي، تہ جيئن ان کي آئينده جي سنجيده ۽ گنڀير ڪاروبار لاءِ موزون بنايو وڃي. انهيءَ دور جو مقصد انساني ذهن لاءِ هڪ ڪسرت گاه جي بنياد رکڻ جو هو. خود اها حقيقت، تہ ماڻهو نظريات کي طبعي شين کان وڌيڪ اهميت وارو قرار ڏيڻ لڳا هئا، فقط ترقي ڪندڙ ۽ بلوغت کي پهتل ذهن ۽ دل کي: جيڪا هاڻي راند روند ڪرڻ جيتريءَ چمار تي پهچي ويئي هئي: متعارف ڪرڻو هو، جيتوڻيڪ زندگي اڃا ٻہ پنهنجو اظهار جسماني ۽ عضوياتي لفظن ۾ ڪندي هئي. ’روح يا نفس‘ اڃا تائين محض هڪ ڏند ڪٿا هو.

"دنيا جي طرفان انهيءَ زماني تي ڪيڏي نه نڪته چيني ڪئي ويئي آهي. ڪن ان کي وڏي ۾ وڏي حڪمت ۽ سياڻپ جي زماني طور حد و حساب کان ٻاهر نڪري ساراهيو آهي ۽ ڪن ٻين وري ان جي، بي وزن ۽ بي مقصد ڳالهين ۽ بيڪار دليلبازين ۽ غلط استدلال جي زماني جي حيثيت ۾ مذمت ڪئي آهي. ڪي تمام ٿورا ماڻهو انهيءَ مخصوص ڪارڪردگيءَ کي سڃاڻي سگهيا آهن، جيڪا انهيءَ دور کي انساني قلب ۽ دماغ جي اوسر لاءِ ادا ڪرڻي هئي. اهو سچ آهي ته اهو زمانو، درحقيقت، دليلبازين ۽ غلط استدلال جو هيو، پر ان جو مقصد، دراصل اهوئي ته هيو.

"انهيءَ زماني ۾ معاشري اندر عورت جي مقام متعلق پڻ تمام گهڻو ڳالهايو ويو آهي، ۽ اهي انهيءَ موضوع تي ساڳي جذبي هيٺ بحث مباحثو ڪن ٿا. اهي سمجهن ٿا ته عورت خالق جي مٽي مان ٽپ ڏيئي ٻاهر نڪتي ۽ اها تخليق واري پهرين ڏينهن تي ئي پوريءَ طرح وڏي ٿيل ۽ پنهنجي سموري سازوسامان سان سينگاريل حالت ۾ هئي ۽ ڪيس انهيءَ ساڳي حالت ۾ قيامت جي ڏينهن تائين رهڻو هو. ان ڪري اهي بلڪل فطري طور پڇن ٿا ته "عورتن جو مقام ڇا هو؟" انهن پيو معلوم ٿئي ته اهي ماڻهو اهو به نٿا سوچي سگهن ته هر هيءَ شيءِ وانگر، عورتن جي حالت کي به دائمي تبديليءَ جي چڪر وچان گذرڻو هو، ۽ عورت جي اوسر ۽ ارتقا کي به، هڪ کان وٺي ٻي منزل تائين، بلڪل انهن ساڳين درجن مان گذرڻو هو، جيئن ڪائنات جي ٻين سمورين شين ۽ خود مرد ـ ماڻهوءَ جي اوسر ۽ ترقي کي گذرڻو پوندو آهي.

"ڇا، اهي ڪڏهن اهو به پڇن ٿا ته 'مردن جو مقام ۽ درجو ڪهڙو هو؟' منهنجي زماني ۾ ئي، انهن مان اسي سيڪڙو مرد غلام هوندا هئا، ۽ انهن جي حالت عورتن کان به بدتر هوندي هئي. هو اها ڳالهه وساري ڇڏين ٿا ته مرد پاڻ به،

هڪ پار ٿي رهيو هو، ۽ سو به هڪ شرير ۽ خراب ڇوڪرو! جيئن منهنجي دوست زردشت چيو ته هو پنهنجي دور ۾، هڪ گهراڻي جي اندر خواه ڪنهن رياست ۾ فقط هڪ شخص جي ذاتي حڪمرانيءَ کان علاوه جنهن جي هٿ ۾ لٺ هجي، پوءِ چاهي ان کي شاهي عصا جي نالي سان سڏيو وڃي، ٻيءَ ڪنهن تجويز ڏيڻ جو خواب به نه پئي لهي سگهيو؛ نظم ۽ ضبط کي سخت رهڻو هو، ڇاڪاڻ ته باهم ۽ مترڪن جي ڏڪن کان سواءِ ڪنهن ڏاتوءَ جي شڪل ڦيرائي ان کي نئين قالب ۾ ڍلڻي نٿو سگهجي.

"عورت، بنا ڪنهن حجت بازيءَ جي، خلقت جي آخري پيداوار آهي. عورت مان منهنجو مطلب ماديءَ جي جنس سان آهي، جيڪا هڪ ساڪت شيءِ جي حيثيت ۾ حمل قبول ڪري ٿي. متحرڪ عملي قوت، يقيناً ان کان اڳ ۾ آيل آهي. هن زمين تي انهيءَ قسم جي ساڪت موصول جي آخري صورت، عورت آهي. اها ڳالهه هن جي مقام جي تعين لاءِ حرفِ آخر آهي. پر انهيءَ سبب ڪري ئي هن کي بعد ۾ پڇي راس ٿيڻو هو. جيئن منهنجي دوست، پيغمبر صلعم بلڪل درست فرمايو اهي ته هن دنيا جي پڇاڙي واري زماني جي ويجهڙائيءَ ۾، عورت جو تناسب ان جي موجوده تعداد ۽ تناسب کان تمام گهڻي قدر وڌيل هوندو. تخليق جي معاملي ۾ خالص فعاليت يقيناً حرفِ آخر آهي، ڇرپر ۽ حرڪت جي شدت کي جيئن پوءِ تيئن گهٽجڻ گهرجي، جيڪڏهن ڪنهن به زماني ۾ توازن واري صورتحال کي اچڻو آهي.

"جيئن منهنجي دوست، پيغمبر صلعم صاف ۽ واضح طور آخري الهامي ڪتاب مان فرمايو آهي، تخليق ڇرپر ذريعي شروع ٿئي ٿي ۽ توازن مان اچڻ سان ختم ٿي وڃي ٿي. خود انساني نفس جي حالت، جنهن کي هو هن ڌرتيءَ تي انسان جو خاتمو چوي ٿو، انهيءَ وقت جي آهي، جڏهن هو ڪنهن به انتشار ۽ خلل کان سواءِ امن، سڪون ۽ هم آهنگيءَ جي

منزل تي پهتو آهي ۽ ان کان پوءِ سک ۽ سانت سان پنهنجي منزل طرف اڳتي قدم کڻي ٿو۔

”عورت ۽ سندس مقام جي متعلق انهيءَ اختلاف جو سچو تخيل احمقانه نمونيءَ سوچيو ۽ سمجهيو ويو آهي ۽ اهو ناڪاميءَ بنياد تي اڳتي وڌي رهيو آهي. انهيءَ ڳالهه تي مون کي گهڻين زالن سان شاديءَ جي ڳالهه ياد پوي ٿي، جيئن هن کان اڳ به ذڪر ڪيو ويو آهي، ٻارن پيدا ڪرڻ جو ڪم انسان جو سڀ کان وڏو ۽ اعليٰ ترين فرض هو ۽ خود انهيءَ حقيقت کي ئي ماڻهوءَ کي خدائي تجويز ۽ مشيت، ۽ ان جي ڪم ڪرڻ جي طريقي اندر هڪ ليئي پاڻ جو موقعو ڏيڻ گهرجي ته عورت جي معصوميت واري زماني کي انهيءَ دور لاءِ چڱو موزون ترين عرصي طور منتخب ڪيو ويو. جيئن جيئن عورت پنهنجو مقام سڃاڻڻ ۽ پنهنجي انفراديت جو شعور حاصل ڪرڻ لڳي آهي، تيئن تيئن هڪ کان وڌيڪ شاديون ڪرڻ ۽ گهڻا ٻار ڄڻڻ اڳي کان گهٽ ضروري ٿيڻ لڳا آهن. پر سڀ کان وڌيڪ دلچسپ ۽ حيران ڪندڙ ڳالهه اها آهي ته دنيا جي عام ماڻهن جو رنگ نه ڏسي سگهندڙ ڏڻ ائين سمجهي ٿو ته ماڻهن جا اڳواڻ، جن کي انهيءَ زماني جي طور ۽ طريقي مطابق، جنهن ۾ اهي رهندا هئا، رهڻو ۽ زندگي گذارڻي هئي، هڪ کان وڌيڪ شاديون مختلف سببن ڪري محض هڪ فرض طور ڪندا هئا، انهيءَ تجربي مان لذت ۽ حظ حاصل ڪندا هئا.

”ماڻهو هيءَ ڳالهه ڪڏهن به نه سمجهندا ته خود اهو ماڻهو، جيڪو حقيقي ۽ سچي جمالياتي تجربي ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو، سو انهيءَ تجربي مان ايڏي ته خوشي ۽ مسرت حاصل ڪري ٿو، جو هن کي جسماني تعلقات گندا ۽ ناقابلِ برداشت لڳن ٿا. اها ڳالهه انهيءَ ماڻهوءَ تائين محدود آهي، جنهن جي دل ۽ دماغ محسوس ڪرڻ ۽ ڏسڻ شروع

مس ڪيو آهي، پر انهن جي متعلق چا ٿا چئو، جن جون دليون پوري طرح اسريل آهن، جيڪي قدرت جي قلب اندر شعوري طور ڏکهي عرصي تائين ڏسي سگهڻ جي اهليت رکندڙ آهن، ۽ ان ڪري گهري انڪشاف جا سرچشما آهن؟ عام ڏڻ ۾ شامل ماڻهو ائين ٿو سمجهي ته انهن ماڻهن لاءِ جسماني ۽ بدني تعلق ۽ لاڳاپي ۾ رهڻ مزي ۽ خوشيءَ جو ذريعو آهي، ۽ اهي انهن لاڳاپن جي حالت ۾ رهڻ مان لطف حاصل ڪن ٿا، اها حالت جنهن کي اهي جوش ۽ جذبي سان ڀرپور ٽيل زندگي سڏين ٿا، ۽ جنهن مان اهي دماغي ۽ ذهني زندگيءَ جي نه هئڻ ڪري لطف خود حاصل ڪن ٿا.

”پر پوءِ انهن کي سمجهائڻ جي ڪابه ڪوشش محض حماقت آهي. اها ڳالهه بلڪل ائين آهي، جيئن رنگ کي نه ڏسي سگهندڙ ماڻهوءَ کي رنگ کي ڏسڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو طريقو ويهي سيکارجي، جيڪا ڳالهه يقيناً نه ٿي ٿيي سگهي.

”ساڳيءَ طرح شاعرن ۽ انساني معاشري ۽ زندگيءَ ۾ سندن مقام جي متعلق بڪ بڪ هلندي رهي ٿي.

”هڪ شاعر زندگيءَ جي عڪاسي ڪري ٿو. ڪي آهڙا شاعر آهن، جيڪي زندگيءَ جي فقط انتهائي پست نمونن کي ڏسن ٿا ۽ ان ڪري هو پنهنجي انهيءَ مشاهدي کي جذباتي انداز ۾ بيان ڪن ٿا. هي آهي بي احتياطي ڪندڙ احمق آهن، جيڪي بنان سوچ ۽ سمجهه ڪرڻ جي، پهاڙيءَ جي لاهيءَ تان اکيون ٻوٽي وٺي ڊوڙ پائين ٿا ۽ هجوم کي پاڻ سان گڏ کنيو وڃن ٿا، ته پوءِ چا، اهو ڪو عجوبه آهي، جو سيني زمانن ۾ انسانن جي اڳواڻن ماڻهن کي انهيءَ قسم جي خطري کان خبردار ٿي ڪيو آهي؟

”هيئن چوڻ يقيناً درست آهي ته هر دور جي حالت ۽ ڪيفيت جو اندازو ٻن واقعن ۽ حالتن ذريعي لڳائي سگهبو آهي.

ڀريون هجي، ماڻهو پاڻ کي ڇا ٿو سمجهي، ۽ پيو ته هو، پنهنجي خدا جي متعلق ڇا ٿو سوچي؟

”مون هن ڪان اڳيئي، ڪجهه قدر توهان کي ٻڌائي ڇڏيو آهي ته، انسان پاڻ کي مون واري زماني ۾ ڇا سمجهندو هو ۽ جيسين سندس خدا جو تعلق آهي، توهان ڄاڻو ٿا ته، هو اڃا تائين قدرتي طاقتن کي ديوتائن طور پوڄي ٿو، انهيءَ وقت ۾ آءٌ فقط هن اشاري ڪرڻ کان وڌيڪ ڪجهه نه ٿو ڪري سگهيس ته انهن سڀني جي مٿان هڪ ٻي عالمي قوت کم ڪندي نظر اچي رهي آهي.

”پر اچو ته پنهنجي مکيه موضوع تي موٽي اچون، آءٌ هيءَ ڳالهه وري ٻيهر دهرايان ٿو ته منهنجو مقصد دماغ جو آڪاڙو قائم ڪرڻ هو، جتي ڪيس سندس مستقبل ۾ درپيش ايندڙ ڪم لاءِ پاڻ کي تياريءَ جي حالت ۾ رکڻ لاءِ، ڪسرت ڪرڻي هئي.

”توهان وڏي احترام جي لائق آهيو، منهنجا دوست،“ پيغامبر صلعم چيو، ”اها ڪا بيڪار ۽ بي مقصد ڳالهه ڪانهي، جو آخري الهامي ڪتاب ۾ هڪ سڄي سورة تنهنجي قوم جي نالي جي سري سان موجود آهي، ته جيئن دنيا جو ڌيان توهان جي ڪسرت ڪرڻ واري آڪاڙي ڏانهن ڦيرايو وڃي.“

*　　*　　*

”انهيءَ زماني ۾ جڏهن آءٌ پنهنجي قوم جي ماڻهن ۾ اچي ظاهر ٿيس، تڏهن انهن سڀني، پنهنجي زماني جي ٻين قومن وانگر، پنهنجن خيالن کي سندن ابن ڏاڏن جي روحن جي خدمت ڏانهن حد کان زياده مرڪوز ڪيو هو پر انهن وٽ صحيح عمل جو افسوسناڪ حد تائين فقدان هو.

”منهنجو ڪم اهو ڪونه هو ته آءٌ انهن جي فڪري قوتن کي بيدار ڪريان، پر منهنجو اصل ڪم سندن عمل کي باقاعده طور هلائڻ ۽ خاص طرح سياسي سطح تي، انهن جي افعالي

طاقت جو رخ ڪارگر ۽ قلدار نتيجا ڏيندڙ انهن ۾ شاخن ڏانهن موڙيان.

”قدرت هن دنيا ۾ رهندڙ مختلف ماڻهن کي ڪن مخصوص مقصدن لاءِ مختلف نمونن سان مسلح ڪيو آهي، ۽ انهن کي ئي، انهن مخصوص موقعن تي قيادت سنڀالڻ لاءِ منتخب ڪيو ويندو آهي. مثال جي طور، جنهن ملڪ سان منهنجي شاندار دوستي، ’راهنما‘ جو تعلق آهي، تنهن جا ماڻهو ڳالهين کي ڇپي ڇٽي، سوچڻ جا عادي آهن، پر منهنجن ماڻهن جي خاص خوبي عمل ڪرڻ آهي، (انهن ناهي ته ڪو ماڻهو هڪ کي ڇڏي اڪيلي سر ٻئي سان واسطو رکي ڪم هلائي سگهندو، پر هيءَ ڳالهه فقط مختلف تناسب جي آهي). اهوئي سبب آهي، جو هنن پنهنجي تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ شراب جي ديوتا جي ڪا پوڄا ڪئي آهي.

”اڪثر ماڻهو هن ڳالهه کي محسوس نه ڪندا آهن ته هرهڪ شيءِ، جڏهن پنهنجي صحيح مقام ۽ پوري موسم ۾ هوندي آهي، تڏهن ئي اها فائديمند ۽ ڪارگر هوندي آهي. شراب جو معاملو به ساڳيوئي آهي. اوهان کي هڪ عام رواجي چاقو ڏيڻ لاءِ، لوهه کي باهه ۾ وجهي تپائڻو ۽ پوءِ مترڪن سان ڪُٽڻو پوي ٿو. ساڳيءَ طرح انساني ذهن کي شديد جذبات ۽ غصي جي حالتن مان گذرڻو پيو. نيڪيءَ وارو غصو ۽ جذبو، فائديمند عمل جو اهم ترين سرچشمو هو، ۽ اها خوبي اهائي آهي، جنهن کي منهنجو دوست ڪرشن، ’راجائون‘ سڏي ٿو.

”انهيءَ زماني ۾ گڏجي ويهي سنجيدگيءَ سان شراب پيئڻ ئي انهيءَ حالت کي وڌيڪ مضبوط ڪرڻ لاءِ ضروري هو ۽ شراب کي خدا طور پوڄيو ويندو هو، جهڙيءَ طرح قدرت جي انهن مهربان طاقتن کي پوڄيو ويندو هو، جيڪي انسان جون مددگار هونديون هيون. پر سمجهو ته هڪ چاقو آهي،

جيڪو هڪ دفعو لهي ويو ۽ پوءِ ان کي گسائي تيز ڪيو ويو، ۽ هاڻي جيڪڏهن ان کي هڪ پيرو وري باهه جي وچان لنگهايو وڃي؟ هاڻي باهه ۽ مترڪن جا ڏڪ ان کي ناس ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڇا ڪري سگهندا؟

"ماڻهو، بهرحال، اهو اصرار ڪن ٿا ته يا ته شراب انسان ذات لاءِ هميشه جي واسطي فائديمند ۽ نفع بخش هو، يا ته اهو شروع کان ئي نقصانڪار هو، ۽ اهي ايترو نه ٿا سمجهي سگهن ته هر ڪا شيءِ زمان ۽ مڪان جي بندش اندر محدود آهي. ساڳيءَ طرح، ماڻهن کي انسان ذات جي مختلف قومن ۾ رنگ جي فرق بابت ڳالهائيندو ٻڌڻ حيرت انگيز آهي. اهي ماڻهو ڏاڍي آسانيءَ سان هن ڳالهه کي وساري ٿا ڇڏين ته ڪنهن زماني ۾ ڪاري رنگ جي پرستش ڪئي ويندي هئي.

"انهيءَ سلسلي ۾ آءٌ اوهان کي پنهنجن ٻن نهايت ئي پيارن پائرن، "مرليءَ واري شهزادي ۽ انڪور جي ولين واري شهزادي جا مثال ڏيئي سگهان ٿو، جيڪي سانوري رنگ جا هئا، پر انتهائي خوبصورت هئا ۽ جن کي انسان ذات طرفان ڏاڍي محبت سان ڏٺو ويندو آهي. انهن ٻنهي کي پنهنجي پنهنجي وقت ۾ ڪارو سڏيو ويندو هو. ڪارو رنگ ئي اها شيءِ هئي، جنهن جي ذريعي سان انهيءَ جذبي جو اظهار ڪيو ويندو هو، جيڪا انهيءَ زماني ۾ سڀني کان اعليٰ ترين خوبي هوندي هئي. اهو جذبو، جنهن جي پيداوار جماليات ۽ فن هئا، اهو جذبو، جيڪو قدرت جي حسن ۽ خوبصورتي ۾ سڀ کان پهريون ليئو پائيندو هو، ۽ جيڪو دنيا کي حسن ۽ خوبصورتي ڏيندو هو. هو اها ڳالهه به وساري ويهن ٿا ته ڪاري حسن جي تعريف جا گيت هر دور جي شاعرن طرفان ڳايا ويا آهن. آءٌ ٻڌان ٿو ته فارسي شاعر، حافظ جون اهڙيون سٽون به آهن، جيڪو پاڻ سفيد چمڙيءَ وارو آهي، جن ۾

هو ”ڪاري چمڙيءَ واري هڪ اهڙيءَ هستيءَ جو ذڪر ڪري ٿو، جنهن تي دنيا جي ميڻاج جو دارومدار آهي.“ هو اها خوبي پنهنجي معشوق جي پڌائي ٿو. خود انگلو-سئڪسن شاعرن جو سربراهه اجا تائين ڪاري حسن جي تعريف ۾ گيت ڳائي رهيو آهي.

”هن وقت، جنهن عنصر ۾ انساني ذهن ڪم ڪري ٿو، تنهن ڪي انتهائي حد تائين غيرجذباتي ۽ هرجذبي کان قطعاً آزاد هجڻ گهرجي. جيڪا به شيءِ انهيءَ ۾ خلل پيدا ڪري ٿي، سا بنا ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي هڪ نقصانڪار جز آهي جهڙيءَ طرح منهنجي دوستن ”راهنما“ ۽ ”پيغامبر“ انهن تي زور ڏنو آهي.

”پر هن ڳالهه کي وسارڻ نه گهرجي ته انهيءَ جي ڪري ڪاري رنگ ۾ وڏي کان وڏي مقابلي جي ليڪ ۾ عمل ڪرڻ لاءِ آماده رهڻ جو رجحان رهي ٿو (خصوصاً جڏهن ان کي شراب سان لالچايو وڃي ٿو) ۽ ان ڪري ان جو اثر، مادي ۾ پرواز پيدا ڪرڻ جو آهي ۽ هڪ اهڙو وقت ايندو، جڏهن ٻاهريون دنيا ان کي اعليٰ ترين مقصدن لاءِ هڪ خوبصورت هيري جي صورت ڏيڻ چڏيندو ”هرشيءِ جو پنهنجو وقت هوندو آهي.“ عظيم فطرت هرشيءِ جو استعمال ان جي موزون وقت تي ڪندي آهي، جڏهن اها استعمال جي لاءِ پڇي راس ٿي ويندي آهي.

”اهو ماڻهو وڏو بيخبر ۽ جاهل آهي، جيڪو ائين سمجهي ٿو ته اهو ٿي محض هن ڪري پئن سيني کان خاص طرح وڌيڪ سٺو آهي، چاڪاڻ ته هن کي هڪ خاص وقت تي، اهڙيءَ طرح استعمال جي شيءِ بنايو ويو آهي، جهڙيءَ طرح اڇي رنگ کي هن دور ۾ بنايو ويو آهي.

”هاڻي پنهنجي اصلي موضوع ڏانهن واپس اچون ٿا، آءٌ چوان ٿو تہ جڏهن ”هوما“ ۽ ”سوما“ ۽ ڊيئونيسس کي، جيڪي شراب جا ديوتائون هئا، پوڄا ڪرڻ لائق هستيون بڻايو ويو هو، تہ ان وقت بہ، جيئن مون هن کان اڳ چيو آهي، منهنجي قوم وٽ شراب جو ڪو ديوتا ڪونہ هو، چاڪاڻ تہ عمل، اڳيئي انهن جي خاص خوبي بڻجي چڪو هو، پر ويجهڙائيءَ ۾، اهي تمام آسانيءَ سان آفيم جي عادت ۾ ڦاسي ويا، جڏهن اها شيءِ کين آڇي ويئي، چاڪاڻ تہ آفيم سڪون بخشيندڙ آرام ڏيندڙ شيءِ هئي، ۽ هنن جي فطرت جي بلڪل خلاف ان جو ابتو طرف پيش ڪري رهي هئي. جيئن تہ منهنجي انهيءَ قوم جي خوبي، جن جي وچ ۾ آءٌ رهندو هوس، عمل هئي، ان ڪري منهنجو ڪم اهو هو تہ آءٌ انهن جي انهيءَ خوبيءَ کي قاعدي ۽ قريني سان هلايان ۽ انهن جي عمل کي صحيح رخ فراهم ڪريان، ۽ منهنجو دوست لائو-ٽزي پنهنجي اندر جي معائني ۽ مطالعي لاءِ تجويزون پيش ڪندو رهندو هو. اهڙيءَ طرح اسين ٻئي، هڪ طرح سان هڪٻئي جا ۾ لازمي جز هئاسون.“

اهوئي موقعو هو، جڏهن پوري چوڪريءَ جي نگاهہ عظيم ”راهنما“ تي وڃي پيئي، جيڪو پنهنجيون اکيون بند ڪري سڪون ۽ آرام سان ويٺو رهيو هو ۽ هاڻي هن سندس چپن تي وڻندڙ مرڪ جو شائبو آئي، نرميءَ سان مٿي ڏٺو ۽ ڳالهائڻ شروع ڪيو.

* * *

”هيءَ غوروخوض سچ پچ ڏاڍو دلچسپ ۽ وڻندڙ هو،“ هن چيو، ”ان طرح منهنجي اکين آڏو اهي سموريون منزلون گذري ويون، جن مان آءٌ هڪ فرد جي حيثيت ۾ گذريو هوس. انساني دماغ جي پرورش عجيب و غريب انداز ۾ ٿي آهي. هن ڳالهہ کي عام طور تي سمجهيو وڃي ٿو تہ انسان ذات

جي هڪ فرد ۽ جماعت ۽ آخر ۾ سڄي انسان ذات جي هڪ ٿي ڪٽنب وانگر ارتقا نهايت عجيب و غريب ۽ حيرت انگيز نموني ٿي آهي. مثال طور، خود انهيءَ ملڪ ۾، جنهن ۾ مون جنم ورتو، اهڙي وقت ۾ جڏهن خانداني - ديوتا جي پوڄا ۽ سخت ترين مذهبي رسم و رواج ٿي الهامي مذهب جي واحد صورت هئي ۽ ٿي پئي سگهي، تڏهن به ڪجهه اهڙا غيرمعمولي ۽ ڳاڻ ڳڻيا فرد موجود هئا، جيڪي مذهب جي راهه تي گهڻو اڳتي نڪتل هئا، پر انهن کي عام ماڻهن کي انهيءَ پيغام پهچائڻ يا سندن تجربي ظاهر ڪرڻ جي اجازت ڪانه هئي.

"۽ جڏهن آخري پيغام سڄي زمين لاءِ هڪ ٿي خالق ۽ خدا جي وجود جو اعلان ڪيو، تڏهن به هن دنيا ۾ اهڙا ڪيئي انسان موجود آهن، جيڪي اڃا تائين خانداني - ديوتائن جي پوڄا ٻاٽ واري انتهائي پست منزل تي آهن، ۽ ڪي قبيلائي - ديوتا جي پوڄا جي منزل تي آهن، جن کي پنهنجي قبيلي جي دائري کان ٻاهر ڪا ڇاڳائي نظر ڪانه ٿي اچي، البت اڪثر انسان قومي اخلاقيات جي مالڪ، قومي - ديوتا جي قربانگاهه آڏو جهڪن ٿا.

"سڀ کان قابلِ توجهه ڳالهه اها آهي ته جيئن ٿي پيغام ظاهر ڪيو وڃي ٿو، ۽ هڪ منزل پوري اختياريءَ سان متعين ڪئي وڃي ٿي، ته پوءِ انهيءَ وقت کان وٺي اڳتي لاءِ ان جي ڪنهن حڪم جي خلاف ورزي ڪرڻ ۽ ان جي برعڪس عمل ڪرڻ گناهه تي پوي ٿو. اهو عمل، جنهن کي اسين گناهه سڏيون ٿا، سو هڪ فرد يا جماعت جي مستقبل واري زندگيءَ يا ان جي بقا جي معاملي ۾ فيصله ڪن اهميت جو حامل ٿئي ٿو.

"افسوس اهو آهي ته اڪثر وقتن تي ماڻهو پيغام آڻيندڙ ۽ تعليم ڏيندڙ جي تعليم ۾ دلچسپي وٺڻ جي بدران،

سندس شخصيت ۾ وڏيڪ دلچسپي وٺڻ لڳن ٿا. اها ڳالهه مونجهارو پيدا ڪري ٿي. منهنجي معاملي ۾ اهائي ڳالهه ٿي هئي. ماڻهن منهنجي زندگيءَ جي سڀني شخصي ۽ ذاتي واقعن ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي ۽ اهو فيصلو ڪيو ته خوشيءَ جي ڳولا، منهنجي زندگيءَ جو اصل مقصد هو. هو منهنجي زندگيءَ جي ڪهاڻيءَ ۾ هيءَ حقيقت به نه پڙهي سگهيا ته ناراضپو، جيڪو بذات خود خوشيءَ جو ضد آهي، منهنجي زندگيءَ ۾ انتهائي طاقتور عنصر ثابت ٿيو هو، جيڪڏهن اهو ڏک نه اچي ها، ته ڇا، آءٌ ڪنهن چيز جي جستجو ڪريان ها؟ ان ڪري اوهان ڏسو ٿا ته ڏک ۽ غمگيني آخرڪار ايڏي خراب ناهي. اها حقيقت، جديد دور جي انسان کي به، ڪڏهن واضح نظر نٿي اچي.

”لاشعوري ذهن، جنهن جمالياتي طور تحت الشعوري نموني ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو هو، تنهن کي هاڻي ’خودي‘ ۽ انهيءَ ’پئي‘ جي متعلق پوريءَ طرح شعور حاصل ڪرڻو هو، ۽ ڪيس سمجهڻو هو ته شعوري بيداريءَ جي منزل، نراسائيءَ، ناراضپي، ۽ دک درد کان سواءِ ڪڏهن به ماڻي نه ٿي سگهجي. اوائلي منزلن ۾ مذهبي رسم و رواج جي ادائگيءَ، ساٿ سؤڻ ۽ ان جي ظاهري شڪل و صورت نسل جي افزائش، شخصي جائداد وغيره تي جيڪو حد کان وڌيڪ زور ڏنو ويو هو، ۽ جيڪو ضرورت کان ڏنو ويو هو، تن سڀني پنهنجو پنهنجو ڪم سرانجام ڏيئي ڇڏيو هو، ۽ هاڻي انهن کي رد ڪرڻو هو.

”هاڻي اهڙو وقت اچي ويو هو، جو انساني دل، جنهن احترام وارو ’توجه‘ ڏيڻ سکيو هو، تنهن کي هاڻي پنهنجو ڌيان هڪ هنڌ ’مرڪوز‘ ڪرڻ سکڻو هو، ۽ وڌيڪ ڇڙواڳيءَ وارن گهڻن ناتن پيدا ڪرڻ بدران، فقط مڪمل ’علحدگي‘ ۽ ’نفسي جائزي‘ جي ذريعي هرخارجي شيءِ

ڪان پري ٿي وڌيڪ اڳتي قدم کڻي پئي سگهيو، هڪ لفظ ۾ چئجي ته هو پنهنجي ابتدائي منزل ۾ داخل ٿيڻ لاءِ تيار هو. مون کي مشرق ۾ انهيءَ ابتدائي منزل جي شروعات ڪرڻي هئي، جهڙيءَ طرح منهنجي محترم پاڙي، "نزريني" (حضرت عيسيٰ ع) کي مون ڪان ڪجهه پوءِ مغرب ۾ ڪرڻو هو.

"اها راهه، جنهن کي ڪنهن زماني ۾ 'آريائي-راهه' سڏيو ويندو هو، سا هاڻي انهيءَ نئين ڏيکاريل منزل جي پيٽ ۾ رسمن رواجن ۽ لڪ لاڪاپڻ جي وروڪڙ ڪائيندڙ گهاٽي ٻيلي ۾ رلڻ ۽ ڏکن ڪائڻ ۽ ان ۾ گم ٿي وڃڻ جيان هئي، ۽ اها سچ پچ ته اڻ-آريائي يا خانه بدوشيءَ واري راهه هئي."

"لفظ 'منهنجو'، جيڪو اصل ۾ خوديءَ جي تعمير ڪرڻ جو ذريعو ۽ سرچشمو هو، سو هاڻي انهيءَ 'خوديءَ' جي وڌيڪ اوسر ۽ واڌاري جي راهه روڪي رهيو هو، جنهن کي ٿوري گهٽي حد تائين جسم ۽ خارجي تعلقات سان شناخت ڪيو ٿي ويو. هاڻي، زمين جي هر ڪيڙ يا تعلقات ۽ لڪ لاڪاپڻ وڌائڻ جي نه، بلڪ خود پاڻ کي ڪيڙڻ جي ضرورت هئي. اها شروعات هڪ فرد سان فرد جي حيثيت ۾ واسطو رکي رهي هئي، ۽ عالمي صورت سان فقط ان صورت ۾ واسطو رکي رهي هئي، جيئن اها مخصوص حالت ۾ ۽ خاص حالت لاءِ عڪس ڏيئي رهي هئي، پر ان جو تعلق انبوهن، انهن جي باهمي تعلقات ۽ لڪ لاڪاپڻ سان واسطو ڪو نه هئو. اها فقط انفرادي انساني ذهن سان ان جي تارڪ ٿيل حالت سان واسطو رکي رهي هئي. ذهن ۾ خوديءَ جو پورو پورو شعور پيدا ڪرڻ لاءِ، ان جو اظهار متضاد هئڻ گهربو هو.

"هر اهڙي عمل ۽ فعل کي ناجائز ۽ ممنوع قرار ڏيڻ ضروري هو، جنهن لاءِ انساني دل، خود ذهن تي صفائي ۽ پاڪائيءَ لاءِ شعوري طور ۽ ارادي سان حڪم نه ڏنو هو.

ظاهري طور طريقي ۽ رسم و رواج کي زهريلو سمجهڻو هو.
چاڪاڻ ته ذهن ۽ دل جي مڪمل بيداري ۽ ان جو شعور
مول مقصد هو. اهوئي هڪ رستو هو، جنهن سان انساني
دل ۽ دماغ، مستقبل جي عمل لاءِ پوپٽ وانگر ڪامل ٿي
ٻاهر نڪري پئي سگهيو. مون کي ديوتائن جي پوڄا کي به
بند ڪرائڻو پيو، ڇاڪاڻ ته انهن جي پوڄا منهنجي ساٿين
لاءِ هڪ دستور ۽ رواج بڻجي چڪي هئي. ان کان علاوه،
اها پوڄا انساني ذهن کي ڪيترين ئي شين جي درميان
ورهائي رهي هئي.

”ساڳيءَ طرح مون کي انهن کي هن کان پوءِ ايندڙ
زندگيءَ سان واسطو رکڻ ۽ ان لاءِ فڪرمند ٿيڻ جي خيال
تان لاهڻو پيو، ڇاڪاڻ ته هنن کي اڳيئي انهيءَ سان هڪ
غلط نموني ۾ واسطو ۽ تعلق هو، جو اهي ايندڙ زندگيءَ کي
عيش عشرت واري دنيوي زندگيءَ جي توسيع ۽ شاخ سمجهي
رهيا هئا. اهو غلط تصور سندن دماغ ۾ پيدا ٿيل نئين تعلق
جي صورت ۾، جنهن لاءِ سندن ذهن کي تيار ٿي ڪيو ويو،
۽ جنهن کي انهن جي طاقت جي ذري پرزي جي ضرورت هئي،
مونجهارو پيدا ڪري رهيو هو.

”جيئن توهان سڀيئي ڄاڻو ٿا، انهيءَ منزل جي باري ۾
اڃا گهڻو ڪجهه چئي ٿو سگهجي، جنهن جو مطلب اهو هو
ته جيستائين انساني ذهن عام شين جي معنيٰ کي سمجهڻ، ۽
خود پنهنجي دل کي پاڪ ۽ صاف ڪرڻ ۽ ترقي ڏيڻ لاءِ
پاڻ ئي عزم نه ٿو ڪري، تيستائين ظاهري طور ۽ طريقا يا
ٻاهرين مدد ان جي لاءِ، ڪنهن ڪم جو ٿي نه ٿو سگهي.“

* * *

نزريني چيو ته ”منهنجي مهم ۽ منهنجو ڪم، منهنجي
ياءِ، 'راهنما' جي ڪم سان مشابهت رکندڙ هو، هن کي به مون
وانگر جسماني طور آواره گردي ڪرڻ ۽ هڪ خانه بدوش

وانگر نظر اچڻ ۽ هرقسم جي ميٺين مائٽين ۽ پنهنجي گهر ٻار کان جدا ٿيڻو پيو هو. هن کي سندس بيک وٺڻ واري ڪشڪول کان سواءِ پيو ڪجهه، به نه ساڻ ڪٺو هو، ۽ نه ملڪيت ۽ مال گڏ ڪرڻو هو. اها ڳالهه هن جي لاءِ ضروري ڪانه هئي، پر سندس مهم جي ڪاميابيءَ لاءِ اها لازمي هئي. مون سان به ساڳي حالت هئي.

”مون پنهنجي قوم جي ماڻهن کي صاف طور چئي ڏنو ته آءٌ سندن گهرن گهاٽن ۽ ميٺين مائٽين کي ناس ڪرڻ ۽ پيءُ کي سندس ٻار کان، ۽ ٻچي کي سندس ماءُ کان جدا ڪرڻ لاءِ آيو هوس.

”مون ڪين چيو ته هڪ طرف، جيسين هو پاڻ کي پنهنجين چلهين جي ديوتائن، اناج - ديوتائن، ۽ ڪٽنبي - ديوتائن کان جدا نه ڪندا، ۽ ٻئي طرف هو ظاهري رسم و رواج ۽ طور ۽ طريقن ۽ ڪين ڌرتيءَ تي ملڻ زندگيءَ ۾ محو ٿي رهڻ جي خيال کان پاڻ کي چڱي جدا نه ڪندا، تيسين هو اهي ڳالهيون سمجهي نه سگهندا، جيڪي منهنجي پيغام ۾ شامل آهن. مون کي، پنهنجي پاڻ، راهنما جي ابتڙ، اسرائيلين جو ڏيان آئينده جي زندگيءَ ڏانهن ڇڪائڻو هو، ڇاڪاڻ ته ’راهنما‘ جي قوم جي برعڪس، هنن ڪڏهن به انهيءَ زندگيءَ جي باري ۾ ڪونه سوچيو هو. منهنجي مهم جو اظهار پڻ متضاد صورت ۾ ٿيڻو هو.

”مون کي انهيءَ ڳالهه جي خلاف ردِ عمل پيدا ڪرڻو هو، جنهن کي اهي اهڙي سختيءَ سان چنبڙيا پيا هئا. هنن جو خاص خيال ظاهري رسم و رواج ۽ دستور تي، ۽ ساٿ سوڻ، تقريبات ۽ ظاهرداريءَ تي هو، جنهن تي سختيءَ سان عمل ڪندا هئا، اها اهڙي هلت هئي جو مون کي ان جي ابتڙ هلت تي زور ڏيڻو پيو. خسيس ۽ بي وقعت ظاهري فعلن ۽ طريقن تي ايترو نه گهڻو توجهه ڏنو وينـدو هو، جو مون کي مفيد

ظا ر ڪن کي بہ بي وقعت ۽ بي فائده ظاهر ڪرڻو پيو،
ڇاڪاڻ تہ 'علحدگي' ۽ 'خيال جي يڪسوئي' فقط دل ۽
دماغ جي سرگرمي اصل مقصد واري هئي. مون انهن کي صاف
لفظن ۾ چيو تہ جيڪڏهن هو فقط خيال ۾ ئي ڪنهن سان زنا
ڪندا تہ جيتوڻيڪ اهي سچ پچ انهيءَ گناهہ ۾ شرڪت نہ بہ
ڪندا، تڏهن بہ انهن گناهہ جو ڄڻ ارتڪاب ڪري ڇڏيو.

"هو ڪنهن بہ زيادتيءَ جي انتقام وٺڻ تي ايتري
سختيءَ سان عمل ڪندا هئا، جو مون کي ان جو اثر زائل
ڪرڻ لاءِ کين ٻيو ڳل اڳيان ڪرڻ جي تعليم ڏيڻي پيئي؛
تنهن کان سواءِ، جيئن تہ مغرب کي هڪٻئي سان وڙهڻ کان
سواءِ ٻي ڪا خبر ئي ڪانہ هئي، ان ڪري مون کي محبت
جو خاص پيغام ڏيڻو پيو. پر اهي سڀ ڳالهيون منهنجي مهم ۽
مقصد جون فروعي ۽ ضمني ڳالهيون هيون، ۽ نہ اصل ۽
ضروري ڳالهيون. اهي تہ فقط انهن ابتدائي رڪاوٽن کي هٽائڻ
۾ مدد ڏيندڙ هيون، جيڪي اصل راهہ جي منهن ۾ رنڊڪ
بڻيون بيٺيون هيون.

"انهن مقامي تفاوتن سان، منهنجي مهم جو اصل مقصد
بلڪل اهوئي هو، جيڪو منهنجي پاڪ 'راهنما' جو مشرق ۾ هو،
يعني ذهن کي ابتدائي منزل ۾ داخل ٿيڻ جو سبق ڏيڻ، ۽
ان کي جسم جي زندگيءَ کان الڳ، سندس ذاتي انفرادي
باشعور حيات جو احساس ڏيارڻ هو. توهان اڳ ۾ ننڍڙي
زندگيءَ کي ناس ڪرڻ کان سواءِ وڌيڪ وڏي زندگي تعمير
نٿا ڪري سگهو. خانہءِ خدا جو ٿي رهڻ لاءِ رت جا رشتا
ٽوڙڻ جي ضرورت هئي.

"ابن ڏاڏن ۽ شجرن جي اهميت جو خيال ايتريقدر تہ
پختو ۽ مستحڪم هو، جو خدا جو ذڪر پيءُ جي رشتي ۽
ٺٽيءَ جي ذڪر سان گڏوگڏ ڪرڻ ضروري هو، پر ان ۾
فقط اهو امڪان هو تہ اهي اهڙي رشتي جو احساس ڪرڻ

کان پوءِ پنهنجن دنيوي ابن ڏاڏن کي گهڻ قدر جي نگاهن سان ڏسن ها، منهنجو واسطو صرف هڪ فرد سان هو. جهڙيءَ طرح منهنجي ياءُ 'راهنما' جو واسطو هو.

"مون کي جماعتن جي زندگيءَ سان ڪو واسطو رکڻو ڪونہ هو، ان ڪري منهنجي منزل مقصود، انهن جي نہ سياسي زندگي هئي ۽ نہ سماجي زندگي، منهنجو مقصد هردل ۽ دماغ کي انفرادي حيثيت سان سندس نئين زندگيءَ لاءِ تربيت ڏيڻ هو، منهنجو مکيہ ڪم اهو هو. اهوئي سبب هو جو جڏهن آءٌ سماجي، سياسي ۽ خانداني زندگيءَ سان واسطو رکندڙ ڳالهين جو ذڪر ڪندو هوس، تہ هميشه بي پرواهيءَ جو مظاهرو ڪندو هوس."

هن وڌيڪ چيو تہ منهنجي مهم جو موضوع هو، "انسان جو ڪمال، خود پنهنجي وجود ۾" آهي. هن اسرائيلين جي اڳواڻ موسيٰ ع. ڏانهن منسوب ڪندي چيو تہ "مون هنن کي صاف لفظن ۾ چيو تہ آءٌ اهو ضايع ڪرڻ لاءِ نہ آيو آهيان، جيڪو هنن وٽ اڳيئي موجود هو، چاڪاڻ تہ انهيءَ کان سواءِ هيءَ نئين تعليم ناممڪن ٿئي ها، ــ پر ظاهري رسم و رواج ۽ ساڻ سوڻ جيڪي کين سيکاريا ويا هئا، تن هيلتائين گهڻو ڪم ڪيو آهي ۽ هاڻي اهي رڪاوٽ بڻجي رهيا آهن. هنن پنهنجو سبق وري ياد ڪيو هو ۽ هاڻي ٻئي سبق کان سواءِ واڌارو ممڪن نہ ٿي ٿي سگهيو."

* * *

"منهنجا معزز دوستو"، "پيغامبر" چيو، "اسان جي هن ڌرتيءَ تي گڏجاڻي وڏي خوشيءَ جو باعث ٿي آهي، جيئن اوهان پاڻ آسانيءَ سان سمجهي سگهو ٿا. اها خوشي جيڪڏهن ٻئي ڪنهن سبب کان نہ، تہ گهٽ ۾ گهٽ هن سبب ڪري ٿي آهي، جو هيءُ پيغام آڻڻ منهنجيءَ قسمت ۾ آيو تہ انسان جي وڌيڪ ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ ههڙي گڏجاڻي انتهائي

ضروري هئي. انهيءَ ڳالهه مان منهنجي خصوصي مهم بابت پڻ سمجهاڻي ملي وڃي ٿي - جيڪا هيءَ آهي ته منهنجي مهم انسان لاءِ ڪا نئين ڳالهه ڪانه آندي آهي، بلڪ جيڪي ڪجهه اڳي ئي چيو ويو آهي، تنهن کي ئي دهرائي ٿي. مون کي اوهان جي پيغامن کي دهرائڻو هو. پر انهن سڀني پيغامن جي موزون تناسب جي ميلاپ انسان لاءِ هڪ بلڪل ئي نئون منظر پيش ڪيو آهي.

"منهنجي اچڻ جو مقصد، اهو مجموعي پيغام پهچائڻ هو، جنهن ۾ سڀ مخصوص پيغامات شامل ڪيل آهن، ۽ جن کي گڏي هڪ مڪمل پيغام بنايو ويو آهي. انڪري آخري الهامي پيغام ۾ هن ڳالهه تي زور ڏنل آهي ته دنيا ۾ مختلف مذهب نه، بلڪ هڪ ئي مذهب آيو آهي. انهيءَ آخري پيغام ۾ اعلان ڪيو ويو آهي ته انسان هاڻي بالغ بڻجي چڪو آهي.

"هائو"، هن "راهنما" ۽ "نزريني" ڏانهن منهن ڦيرائيندي وري چيو، "انسان توهان جي مهر بانيءَ سان، ابتدائي ابهم واري منزل مان لنگهي چڪو آهي، ۽ هاڻي هو بلوغت واري اوستا کي پهچي ويو آهي، ۽ هن کي هڪ فرد جي حيثيت ۾ (مرد ۽ عورت، ٻنهي کي) ذميوار بنايو ويو آهي، ۽ هن کي (مرد ۽ عورت، ٻنهي کي) چونڊ ڪرڻ جي آزاديءَ جي نعمت عطا ڪئي ويئي آهي.

"جيئن اوهان فرمايو، هنن لاءِ ڪنهن به فعل ۽ عمل کي ابتدائي ۽ معصومانه اوستا ۾ به، ڪو قدر قيمت ڪونه هو، بشرطيڪ اهو عمل ارادي سان ڪيل هو ۽ انساني دل ۽ دماغ ان جو شعوري طور امر ڏنو هو. هڪ خودمختيار ۽ آزاد انفراديت جي ارتقا لاءِ، توهان جنهن "علحدگي" تي ايڏو زور ڏنو هو، ۽ جنهن کان سواءِ انساني دل ۽ دماغ هڪ آزاد ايجنٽ طور ڪڏهن به وجود ۾ نه اچي سگهي ها، سا اڄ به اوتري ئي اهميت واري آهي، جيتري توهان ان کي

اهميت ڏني پيش ڪيو هو، پر فرق فقط ايترو هو تہ هاڻي انسان ڪي، انفراديت جي انهيءَ علحدگيءَ سان مسلح ٿي پاڻ کي انهيءَ عالمي ڪُل جو هڪ حصو تصور ڪرڻو هو، ۽ نہ انهن جزوي ڪُلن ۽ لاڳاپن جو حصو سمجهڻو هو، جنهن کان ابتدائي عمر وارن مرحلن جي علحدگيءَ ۽ جدائيءَ کان هن کي نجات ڏيارڻي هئي.

”خاندان، پاڙيسري، قوم، اهي سڀ اڄ بہ اتي موجود آهن، پر هن کي انهن جي عالمي حيثيت سان گڏ رهڻو ۽ عمل ڪرڻو آهي، جيڪا هن جي اصل بيخ و بنياد آهي، ۽ جيڪا پوءِ بہ سندس گهر ٿيندي. آخري پيغام وري بہ ابن ڏاڏن جي پوڄا، گهر ۽ ڳُلهہ جي پوڄا جي اصول ۽ نظريي جي پيهر تصديق فقط هن فرق سان ڪري ٿو، تہ هاڻي فقط حقيقي ابي ڏاڏي ۽ سچي پچي گهر کي پوڄا ۽ پرستش جون شيون بڻايو ويو آهي.

”اهو سڄي صورتحال جي حقيقت جو تت هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو: ’اسين الله جي طرف کان آيل آهيون، ۽ الله ڏانهن واپس وڃون ٿا.‘

”جيئن توهان پاڻ منهنجا پيارا دوست نزريني، چيو تہ توهان ناس ڪرڻ نہ، بلڪ اڳين ڳالهہ جي تصديق ڪرڻ لاءِ آيا هئا، تيئن آءٌ هر انهيءَ ذري پرزي جي تصديق ڪرڻ لاءِ آيو هئس، جيڪو ڪڏهن هيو، آهي ۽ هن کان پوءِ هوندو، انسان سچ پچ تہ هميشہ پنهنجن ابن ڏاڏن جي پوڄا ڪئي آهي. چاهي اها هن جي پيئرن جي صورت ۾ رهي آهي، يا جانورن ۾ يا وڻن ٽڻن، پاڻيءَ يا مٽيءَ ۾، خواه اها سج ۾ رهي آهي يا چنڊ ۾، ”ورونا“ يا ”ايٿر“ جي صورت ۾ رهي آهي، هر صورت ۾ اها ابن ڏاڏن جي پوڄا رهي آهي. فقط ماڻهوءَ جي نظر مٿين شين جي اصلي ابي ۽ انهن جي حقيقي گهر تائين پهچي نہ پئي سگهي. مرد نوجوان هو ۽ عورت وڌيڪ نوجوان هئي.

"آخري الهامي پيغام هنن جي فطرت سان رابطو پڻ برقرار رکي ٿو جنهن کي اهي بيشمار ۽ واضح شين جي صورت ۾ پوڇيندا هئا. اها انسان جي ذهن جي رهنمائي قدرت جي انهيءَ واحد ۽ ساڳئي مظهر جي حيثيت ۾ مشاهدي ۽ پيار ڀرئي مطالعي ڏانهن ڪري ٿي، جنهن ڏانهن اهڙو مطالعو انسان جي رهنمائي ڪندو، ۽ جيئن وڌيڪ اونهائي تائين ليئو پائيو، تيئن وڌيڪ وڏي رحمت جو مشاهدو ڪبو.

"اڪثر ماڻهن کي صرف خوشيءَ جو فڪر رهي ٿو، پر توهان، منهنجا معزز پاڙي، هنن کي اڳيئي سمجهائي ڇڏيو آهي ته خوشي بذات خود ڪا اهڙي شيءِ ڪانهي، جنهن جي ڳولا ڪجي، ڇاڪاڻ ته اها ڪا شيءِ نه، بلڪ اها هڪ حالت آهي، جيڪا ڪن خاص حالات جو مجموعي نتيجو هوندي آهي، جيئن ئي اهي شرط شروط پورا ٿين ٿا، تيئن ئي اها بنا ڳهرڻ جي پنهنجو پاڻ هليو اچي، ۽ اها حالت جيڪا وڏي ڪان وڏي رحمت سان گڏ اچي ٿي، سا ئي انسان جي "اصلي بنياد" ۽ "اصلي گهر" جو احساس ڏياري ٿي. ڇا، هن اهو محسوس نه ڪيو آهي ته ڪيس وڏي ۾ وڏي خوشي فقط سڃاڻپ يا احساس وارين گهڙين ۾ حاصل ٿئي ٿي، چاهي اها جمالياتي يا دماغي آهي؟"

"اهوئي سبب آهي، جو آخري الهام ۾ چيو ويو آهي ته وڏي ۾ وڏي نعمت ۽ رحمت، انهيءَ جي قربت ۽ ديدار ۾ آهي، جنهن ڏانهن هيءَ سڄي ڪائنات وڃي رهي آهي، ۽ جنهن جي ڳولي هٿ ڪرڻ ۾، هن سڄي دنيا کي پنهنجو مقصد ۽ مستقل آرام ملي ويو آهي. جن لفظن ۾ اها هن ڳالهه جو بيان ڪري ٿي، سي هي آهن ته تخليق اها چرپر آهي، جنهن جو مقدر به آهي ۽ جنهن جي رهنمائي به، ڪني وڃي ٿي، ۽ ان جو توازن، ان جو انهيءَ منزل ڏانهن سوڻ ۾ آهي، جتان اها اصل ۾ نڪتي هئي ۽ هر اها ڳالهه جيڪا انهيءَ

کي ان توازن تائين پهچڻ کان روڪي ٿي، سا اهائي ته آهي، جنهن کي گناهه يا برائي چئجي ٿو، ۽ جيڪا شيءِ ان کي سنڌس صحيح سمت يا مقرر ٿيل رستي ڏانهن رهنمائي ڪري ٿي، اهائي نيڪي يا چڱائي آهي. انهيءَ توازن پيدا ڪرڻ واري عمل مان ئي عدل ۽ انصاف جو وجود پيدا ٿئي ٿو.

”انسان جي معبود جي متعلق ڄاڻ ۽ معلومات پڻ، قدم بقدم اڳتي وڌي آهي. انهيءَ وقت ۾ به، جڏهن انسان کي هڪ کان وڌيڪ ديوتائون هئا، هرهڪ ماڻهوءَ، گهراڻي يا جماعت کي پنهنجو هڪ دلپسند ديوتا الڳ هوندو هو، جنهن کي اهي پنهنجو ديوتا سڏيندا هئا. ان طرح سان، هڪ ئي معبود جي پوڄا، انسانذات جو هميشه کان وٺي مذهب رهيو آهي.

”آخري الهام ۾ البت هڪ ديوتا يا هڪ هستيءَ جي پرستش جو ذڪر ڪونهي. اهو پيغام هن کي تخليق جي متعلق سمجهائي ڏئي ٿو، ڇاڪاڻ ته تخليق، جيئن اسان سڀني کي معلوم آهي، حرڪت يا چرپر آهي، ۽ حرڪت کي سنڌس پنهنجو عددي زاويو آهي. جيئن ئي مادو، جيڪو حرڪت جو هڪ ٻيو نمونو يا ان جي ٻي صورت آهي. غير مادي شڪلين ۾ تحليل ٿي وڃي ٿو، ته پوءِ ماڻهوءَ لاءِ فقط ان جي عددي ڄاڻ ئي ممڪن رهي ٿي، جيسين هو ”حق“ جي ايترو وڌيڪ قريب پهچي ٿو، جتي هن جي دل ۽ دماغ جي دسترس ڪانهي.

”انسان قدرتي شين جي پوڄا ڪرڻ واري منزل کان پوءِ، نظرياتي شڪلين جي پرستش ڪرڻ لڳو، جيئن منهنجي دوست سقراط کي چڱيءَ طرح معلوم آهي. انسان طرفان نظرياتي صورتن کي پوڄا جي لائق شيون بنايو ويو، پر هڪ دفعو وري پيهر،“ هن منو ۽ راهنما ڏانهن منهن ڦيرائيندي وڌيڪ چيو، ”هرهڪ صفت کي هڪ جدا ديوتا جي صورت ڏيئي ماڻهن پنهنجو پنهنجو شخصي ديوتا بنايو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ

دور ۾ انسان جو نوجوان ۽ ننڍي ڄمار وارو ذهن هڪ وقت تي، فقط هڪ صفت جو تخيل پاڻ ۾ سمائي پئي سگهيو.

”منهنجي دوست منوءَ پنهنجن ماڻهن کي ٽن سرين واري ديوتا جو جيڪو نظريو پيش ڪيو، تنهن بابت ڪيس معلوم هو ته ان جو مطلب، خدا جي ٽن صفات، يعني خالق، رب ۽ توازن قائم ڪندڙ يا سڀني کي ساڳي هڪ سطح تي آڻيندڙ، يا جنهن کي اڻ گهڙيل ٻوليءَ ۾ ’ناس ڪندڙ‘ چيو وڃي ٿو، تن سان هو. انهن صفات مان هرهڪ صفت کي الڳ الڳ خدا جي صورت ۾ پوڄيو ويندو هو. اها وڏي حيرت جي ڳالهه آهي ته هيڏين سارين صدين گذرڻ کان پوءِ به انسان اهو نه سمجهي سگهيو آهي ته ’برهما‘ يعني طاقت-ڪُل، ”شيوا“ يعني رحم وارو ۽ ”وشنو“ يعني سڀ تي ڇانيل ۽ پاليندڙ، خدا تعاليٰ جون اهي صفتون آهن، جن جو ذڪر آخري الهامي پيغام جي بلڪل پهرينءَ سٽ ۾ ڪيل آهي.

”منهنجي سهڻي دوست، ڪرشن کي انهن مان ٽين صفت يعني پالڻ واري جز جو مجسم روپ سمجهيو وڃڻ لڳو هو. خدا جي انهيءَ مخصوص صفت جو مظهر هن کي سمجهيو ويو؛ ساڳيءَ طرح خود ’وشنو‘ انهيءَ نظرياتي صفت جو مظهر آهي، جيڪا خود خدا جي آهي. پر ”حقيقت“ انهن سڀني جي دسترس کان ٻاهر آهي. آخري الهامي پيغام ۾ اهڙيون ذري گهٽ هڪ سئو صفتون ڄاڻايل آهن، جن کي خدا جي قرب حاصل ڪرڻ لاءِ سمجهڻ ضروري ۽ هرهڪ انسان جي ذاتي ۽ شخصي جدوجهد جي نتيجي ۾ انهن جو شعور حاصل ڪرڻ لازمي امر آهي.

”جڏهن انسان انهن صفتن جو شعور خود پاڻ ۾ محسوس ڪيو آهي، تڏهن ئي اها منزل اچي ٿي، جڏهن ماڻهو خدائي ذات جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ ان جي مظهر طور

سندس نمائندگي ڪري ٿو. مثال طور "بادشاهت" آخري پيغام ۾ ان ڪي خدائي صفت ڄاڻايو ويو آهي. انهيءَ جي معنيٰ محض هيءَ آهي ته هرهڪ مرد ۽ هرهڪ عورت کي پنهنجي اندر ۾ خود پاڻ کي بادشاهي صفت محسوس ڪرڻ گهرجي ۽ ذهن لکن انسانن ۾ فقط هڪ بادشاهه هئڻ جي بدران، سڀني مردن ۽ عورتن کي پاڻ کي امڪاني بادشاهه ۽ راڻيون سمجهڻ گهرجي، ۽ اهڙين صفتن جو مالڪ يا مالڪڻ هئڻ گهرجي، جيڪي هڪ معياري حڪمران جون هونديون آهن.

"اهڙيءَ طرح خدا جون سڀ صفتون هرهڪ فرد ۾ محسوس ٿيڻ گهرجن. برهما، شو ۽ وشنو خود هرهڪ انسان ۾ محسوس ٿيڻ گهرجن.

"جن ماڻهن کي وڌيڪ ڄاڻ جي ضرورت آهي، تن لاءِ خود ڪتاب موجود آهي.

"انساني تجربي جي سموري عرصي دوران ڪجهه بيا نظريا: جهڙوڪ ابا ڏاڏا ۽ گهرگهاٽ، پوري زور سان ماڻهوءَ سان چهٽيل رهيا آهن، ڇاڪاڻ ته انهن ۾ انسان لاءِ ذاتي قدر ۽ قيمت موجود رهي آهي. روشني انهن مان هڪ آهي. دنيا جي ابتدا کان وٺي ئي، روشنيءَ کي هڪ نه ٻي صورت ۾، خدائي ذات سان وابسته ڪيو ويو آهي. درحقيقت، مختلف قومن طرفان خدا لاءِ جيڪو نالو استعمال ڪيو ويو، تنهن جي جڙ انهيءَ لفظ مان نڪتي، جنهن جي معنيٰ "روشنائي" هئي.

"منهنجي هين ياءِ، زردشت انهيءَ صورت تي زور ڏنو، ليڪن انهيءَ سڄي ارتقائي سلسلي جي تصديق هڪ دفعو پيهر آخري الهامي پيغام ۾ وڌيڪ قابل فهم ۽ روحاني طريقي سان ڪئي ويئي آهي؛ ۽ روشنيءَ ۽ باهه جي درميان لطيف فرق کي انهن ماڻهن لاءِ سمجهايو ويو آهي، جيڪي ان کي سمجهڻ جي قوت رکن ٿا.

”اهڙيءَ طرح آخري پيغام هر اهڙي نقطءِ نظر کي جمع ڪري پيش ڪري ٿو، جيڪو ان کان اڳ آيل سڀني پيغامن ۾ ڪنهن به وقت تي آيو هو.“ انسان لاءِ وقت بوقت جيڪي پيغام ايندا رهيا، تن کي جدا جدا زمانن ۾ ماڻهن جي جدا جدا طبقن ۽ جماعتن جي ذريعي دنيا ۾ ڦهلايو ويو.

”اهو ڪم سڀ کان اڳ ۾ پوڄاري يا مهنت ڪيو، جنهن کان پوءِ اهو شهزادي يا سپاهيءَ ڪيو. سڀ کان آخري پيغام ۾ خاص طرح واپاري ۽ پورهيت کي شامل ڪيو ويو. سفر ڪندڙ واپاريءَ کي پيغام کڻي وڃڻو هو ۽ ساڳئي وقت ڪيس مختلف قومن درميان باهمي تعلقات پيدا ڪرڻا هئا. اهوئي سبب هو، جنهن لاءِ آخري الهام ۾ ايترن مختلف مقصدن لاءِ سير و سفر کي انسان جي بهترين استاد ۽ معلم طور پيش ڪيو ويو. پر انهيءَ پيغام ۾ جنهن طبقي جي سڀ کان وڌيڪ تعريف ڪئي ويئي آهي، سو پورهيت جو آهي. اهو سمورو مفيد پورهيو، سڏيءَ طرح خدمت ۽ خدائي عبادت ڪري ٿو جيڪو انسان جي دائمي مقصد کي حاصل ڪرڻ ۾ مدد ڏي ٿو.

”ماڻهوءَ جو ڪهڙو به خسيس ڪم هجي، پر جيڪڏهن عالمي مقصد حاصل ڪرڻ جي ارادي سان ڪيو وڃي ٿو، ته اهو عبادت جو بهترين نمونو آهي. انساني ذهن جي انهيءَ منزل ۾، جڏهن اهو اڃا ابتدائي ٻاراڻي اوستا ۾ داخل ٿي رهيو هو، پاڪ ۽ ناپاڪ يا وڻندڙ ۽ ڏکوئيندڙ جي درميان جيڪو فرق ضروري هو، ۽ جنهن جي ڪري تضاد جو خيال پيدا ٿيو، تنهن کي اڳين هلي عالمي ميلاپ جي ذريعي وري غائب ڪيو ويو. ڪابه شيءِ، پنهنجي ليکي ناپاڪ ۽ پليد ڪانهي، جيستائين ان کي خدائي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪم آندو وڃي ته وري اڻوڻندڙ کي لازمي طور اختيار ڪرڻو آهي ۽ وڻندڙ کان هروڀرو ڪترائڻو ۽ پاسو ڪرڻو آهي.

”تضاد جو مقصد، فقط صلاحيت پيدا ڪرڻ هو. انهيءَ ڪري جڏهن ظاهري طور وٺندڙ نظر ايندڙ شيءِ عالمي مقصد لاءِ نقصانڪار هئي، تڏهن ان ڪان آسانيءَ سان پاسو ڪري ۽ ان تي ضابطو رکي اڏوٺندڙ ڪي اختيار ڪري سگهجي. ساڳي طرح دنيا ڪان تارڪ ٿيڻ جو ڪم مشرق توڙي مغرب ۾ ذهن جي پاراٽي اوستا ۾ داخل ٿيڻ ڪان پوءِ عام ٿي چڪو هو، تنهن جي هاڻي وڌيڪ ضرورت نه رهي هئي. هڪ خاص قسم جي گوشهنشينيءَ جي تجويز اچا به ڏني وڃي ٿي، پر ان جو مقصد، هڪ مشترڪ عالمي زندگيءَ لاءِ ان ڪي تياريءَ واسطي ڪم آڻڻ آهي، تَرڪ دنيا نه آهي.

”جيڪي ماڻهو اها ڳالهه سمجهي نٿا سگهن، تن لاءِ اسان ٿنهي چئن ڄي زندگين ۾ هڪ مثال موجود آهي، چاڪاڻ ته خود راهنما ۽ عظيم نزريني ڪي به مون وانگر گوشه نشينيءَ ۽ تنهائيءَ واري مرحلي مان گذرڻو پيو هو، پر اها تنهائي فقط مستقبل جي ڪم جي تياريءَ لاءِ هئي. اسان سڀني پنهنجي دنيوي زندگين جي ذري گهٽ آخري ڏينهن تائين، دنيا ۾ محنت سان ڪم ڪيو. چنانچه، اها ڳالهه دنيا ڪي پراڻي مفهوم موجب ترڪ ڪرڻ جي اصول ڪي ختم ڪري ڇڏي ٿي. ماڻهوءَ ڪي سڀئي شيون خدا جون سمجهي انهن سان محبت ڪرڻي آهي، ۽ هن ڪي انهيءَ محبت جي خاطر هن دنيا ۾ سندس زندگيءَ جي آخري گهڙيءَ تائين عمل ڪرڻ گهرجي.

”هن آخري پيغام ۾ اڻ ڏٺل تي ايمان آڻڻ جي ڳالهه لازمي طور شامل ڪيل آهي.

”انهن ماڻهن ڪي، جيڪي ’انڌي عقيدي‘ سان ڪو واسطو رکڻ نه ٿا چاهين، انهن ڪي ڳالهائيندي پڌڻ ۾ ڏاڍو مزو ٿيندو آهي. گويا خود لفظ ”ايمان“ ۾ انهن شين تي اعتقاد رکڻ جو مفهوم سمايل ٿي ڪونهي، جن جو اڃا تجربو ٿيل نه آهي. الهامي مذهب جي سڄي نظام جو بنياد، انهن ماڻهن جي اختياريءَ

تي عقيدي هئڻ ۾ رکيل آهي، جن کي عرفان ۽ ڄاڻ آهي، ۽ ان کان پوءِ انهن جي اهڙي وقت تائين پيروي ڪرڻي آهي، جيستائين ماڻهو انهن کي پاڻ سمجهي. انهيءَ عقيدي کان سواءِ، جنهن کي توهان ايمان چئو ٿا، دنيا انهيءَ منزل تائين نه پهچي سگهي ها، جنهن تي اها اڄ بيٺي آهي؛ ۽ پوءِ به انهيءَ ايمان کان سواءِ، جيستائين دنيا کي سموري حاصلات نه ٿي آهي، تيستائين ان کي لازمي طور ساڪت ٿي بيهڻو ۽ تباهه ٿيڻو پوندو.“

* * *

اهي لفظ اڃا مس ادا ٿيا هئا، ته پوري چوڪريءَ جي نظرن کان سندس سڀ ساٿي ۽ هر ڪا شيءِ غائب ٿي ويئي. انهن جي بدران هن کي ”تاريخ“ جي ڳري ۽ ٿلهي چوغي جا وڪڙ نظر اچڻ لڳا، جيڪي آهستي آهستي سوس کائڻ لڳا، تان جو ”تاريخ“ پاڻ هن جي اکيان بيٺل نظر آئي.

”اسين وري پنهنجي جاءِ تي واپس اچي ويا آهيون،“ هن مشڪندي چيو، ”اميد آهي ته توکي اسان جو هيءُ گهمڻ وڻيو هوندو. مون اڃا ته توکي پنهنجي چوغي جي هڪ وڪڙ ۾ مختصر ليئو پائڻ ڏنو آهي. مون کي توقع آهي ته تو ڏٺو هوندو ته ڪيئن سڀ انسانذات هڪ واضح طور متعين ٿيل منزلِ مقصود ڏانهن قدم بقدم اڳتي وڌندي رهي آهي. آءٌ توکي پنهنجي پنڇرن واري ڇهل قدميءَ جي سڀ کان وڌيڪ دلچسپيءَ وارين ڳالهين وري ياد ڏياريان ٿو.

”تون زردشت طرفان مرتب ڪيل مذهب جي بنيادي مقالي کي ڏسڻ کان نه رهي سگهي هوندينءَ، جنهن کي پين وڌائي ترقيءَ جي منزل تي آندو ۽ ساڳيءَ طرح تو ان جي تضاد ۽ وحدت کي به چڱيءَ طرح سان ڏٺو ۽ سمجهيو هوندو.

”تون اهو ٻه ڏسڻ کان نه رهي سگهي هوندين ته الهامي مذهب جو مکيه ڪم، انساني ذهن لاءِ دائيءَ، استاد يائيءَ ۽ ماستريائيءَ جو ڪردار ادا ڪرڻ رهيو آهي.

”هن ان جي ٻاراڻي اوستا ۽ اوسر واري زماني ۾ سندس ضرورتون پوريون ڪيون، هن ان جي ٻاراڻين راندين ۽ جوانيءَ جي ڪثرت وارن آکاڙن ۾ گهربل سازو سامان مهيا ڪيو، پوءِ ان هن جي تعليم ۽ ضابطي جو انتظام ڪيو، آخر ۾ ان هن جي ”جوانيءَ ۽ بلوغت“ تي پهچڻ واري منزل جو اعلان ڪيو ۽ هن جي وصل ۽ نئين پيدائش کي وجود ۾ آڻڻ لاءِ وڌيڪ ترقي لاءِ هدايتون ڏنيون.

”تو پنهنجي تيز رفتار سفر دوران جيڪي پيون خاص ڳالهيون ڏٺيون هونديون تن کي، آءٌ ڀانيان ٿو، ته تون ’ثقافت‘ ۽ ’تهذيب‘ جا نالا ڏيندين.

”تمام ٿورن ماڻهن اها ڳالهه سمجهي آهي ته اهي خواه ڪيتري قدر به هڪٻئي سان تعلق، واسطو ۽ باهمي دارومدار رکندڙ آهن، پر ان جي باوجود اهي پنهنجي اندر جدا ۽ نمايان وحدتون آهن. ”ثقافت“ جو واسطو فردن سان آهي ۽ تهذيب فردن جي جماعتن ۽ سندن گڏيل زندگيءَ سان تعلق رکي ٿي. مون کي انهيءَ چوڻ جي ضرورت ڪانهي ته مختلف اڪاين جي ميل ميلاپ سان جيڪا وحدت وجود ۾ اچي ٿي، تنهن جي چڱائي يا برائي جو دارومدار اڪاين جي جنس تي ٿئي ٿو.

”ٻئي طرف، ’اجتماعي زندگي‘ انسانذات جي فرد جي ثقافت جي آزمائش ڪري ٿي ۽ هن کي سندس سبق کي پڪي ڪرڻ ۽ ڪاميابين کي مستحڪم ڪرڻ لاءِ ميدان فراهم ڪري ٿي. اها اڻ سڌيءَ طرح هن کي جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ وڏي جماعت سان مطابقت رکندڙ تعلقات قائم ڪرڻ ۽ ناتن جوڙڻ جي صلاحيت بخشي ٿي، تان جو هو ”ڪُل“ کي سمجهڻ

۽ ان ۾ هڪ "جُز" جي حيثيت ۾ پرامن طور رهڻ جي صلاحيت حاصل ڪري ٿو.

"تو زردشت، منو ۽ موسيٰ کي ڏٺو، اهي ٽيئي تهذيب جا نمائندا استاد آهن. زردشت ڪٽنبي زندگيءَ جي ابتدا ڪئي. منوءَ گڏيل خاندان ۽ ڳوٺاڻي اجتماعي زندگيءَ جو بنياد وڌو ۽ اسرائيلين جو قائد موسيٰ ع، اهو پهريون اڳواڻ هو، جنهن قبائلي زندگيءَ مان قومي زندگيءَ جي وجود لاءِ گهربل ضروري عناصر مهيا ڪيا.

"پر اهو به ڏٺم ته اهو مخصوص ادارو، مغرب ۾ اچا تائين سيني کان وڌيڪ نمائنده ۽ جديد تقاضائن جي مطابق ادارو آهي. يونانين جي شهري زندگيءَ کي پڻ پوين ٻن جي وچ ۾ بيٺل اداري جي مثال طور پيش ڪري سگهجي ٿو، پر اهو موسيٰ ع واري "قوم" کان گهٽو پٺتي آهي.

"بنسريءَ وارو شهزادو ڪرشن ۽ انگور جي منهن وارو شهزادو سليمان، هڪ طرف ۽ نزريني ۽ ٻڌ راهنما ٻئي طرف، انهيءَ ٻئي رخ يعني "ثقافت" جي نمائندگي ڪن ٿا. انهن جو مکيه ڪم فرد جي ثقافت جي راهه ۾ احتياط سان هڪ نئون قدم کڻڻ ۽ هن کي وڌيڪ مڪمل زندگيءَ لاءِ تيار ڪرڻ هو.

"ڪرشن ۽ سليمان، جيئن تو ڏٺو، پنهنجين مختلف جماعتن ۾ انهيءَ ڳالهه کي رواج ڏنو، جنهن کي اڄ اسين جمالياتي زندگي سڏيون ٿا. ٻئي طرف ٻڌ ۽ نزريني، باشعور ذهن جي ثقافت کي کنيو، ۽ انهن خود انساني ذهن جي زمين کي هر ڏيڻ، کيڙڻ ۽ ٻج پوکڻ جي صلاح ڏني. هنن جو مکيه ڪم ذهن کي خود سندس گهر اندر پنهنجو مالڪ پاڻ بنائڻ ۽ نه فقط طبعي ۽ جسماني سرگرمين کي هلائي سگهڻ جهڙو بنائڻ هو، پر ساڳئي وقت ان کي ڪُل جي خاطر، ڪٽنب، قبيلي ۽ قوم جي زندگيءَ جي وڌيڪ تنگ دائري وارن تعلقن ۽ واسطن جي تقاضائن تي حاوي پوڻ جي لائق بنائڻ پڻ هو.

"توکي ٻڌايو ويو هوندو ته اها منزل انساني ذهن جي ٻارانٽي اوسنا واري هئي، جنهن کي ان ۾ آئينده جي مشترڪه زندگيءَ واري منزل ۾ شرڪت ڪرڻ جي تربيت ڏيڻي هئي. ان کان پوءِ وري توکي انهيءَ زندگيءَ جو ميلاپ ۽ اشتراڪ نظر آيو هوندو. زندگيءَ جي اختلاف جيڪي فرق لازمي طور پيدا ڪيا هئا، مثلاً موجوده زندگيءَ ۽ آئينده جي زندگي، ڌرتي ۽ آسمان جي بادشاهي، ٻاهرين زندگي ۽ داخلي زندگي، ذهني ۽ جسماني زندگي، ۽ هڪ شيءِ کي پاڪ ۽ ٻيءَ کي ناپاڪ سڏڻ وغيره، تن کي هڪٻئي سان ملائي هڪ صورت ۾ آنڻو هو.

"اهڙيءَ طرح تو ڏٺو هوندو ته انهيءَ دوئي کي هڪ نئين نقطءِ نگاهه پيدا ڪرڻ ذريعي، جنهن ۾ هر شيءِ کي سندس نئين جاءِ ۽ نشون تناسب مليو، ۽ جيڪا ذهن جي وڌيڪ ترقيءَ واري رٿا جو هڪ حصو هئي، مطابقت ملي. ساڳي وقت تي، ان هڪ اهڙي جماعتي زندگي جو آغاز ڪيو، جنهن کي تون بين الاقواميت يا اعليٰ تر قوميت سڏي سگهين ٿي، جنهن جي آخري منزلِ مقصود انساني زندگيءَ کي يڪي ۽ ڳڏيل صورت ڏيڻ هئي. تو ڏٺو هوندو ته اهو ڪم پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم جن سرانجام ڏنو.

"اهڙيءَ طرح ثقافت ۽ تهذيب کي عروج جي نقطه تي پهچايو ويو، ۽ ماڻهن جي وڌيڪ ترقيءَ ۽ سندن انهيءَ آخري منزلِ مقصود ڏانهن واڌاري جي خاطري ڪئي ويئي، جنهن جي متعلق اوهان پڙهو هوندو ته اها منزل خود خدا آهي.

"توهان اهو به ڏٺو هوندو ته اهي ادارا ڪهڙيءَ طرح هڪٻئي جي پاسي ۾، ٻن وڻن وانگر، ٻن جدا جدا هنڌن تي وڌندا ويجهندا رهيا آهن. هڪ هندي ۽ ٻيو سامي.

”جيسين تهذيب جو تعلق آهي، ته ان جي هندي نظام ۾، منوءَ جي گذيل ڪتب ۽ ڳوٺاڻي جماعتي زندگيءَ کان وڌيڪ ڪنهن ڳالهه کي مروج نه ڪيو ويو آهي. ۽ جيسين ثقافت جو واسطو آهي، ته هندستان ڪرشن ۽ ٻڌ جهڙا ماڻهو پيدا ڪيا آهن، جيڪي سامي شاخ جي سليمان ۽ نزريني جي همرتبه آهن. سامي شاخ جي عظيم شخصيت موسيٰؑ اجتماعي زندگيءَ جي نئين طريقي قوم پرستيءَ کي وجود ۾ آندو ۽ پيغمبر خدا حضرت محمد صلعم مختلف قومن کي جمعيت جو نظريو متعارف ڪرايو.

”هاڻي، اچ ته توکي هڪ اهڙي ڳالهه ٻڌايان، جيڪا توکي سچ پچ مزيدار معلوم ٿيندي. تو يقيناً انهيءَ شديد اختلافي مسئلي بابت پڙهيو هوندو، جيڪو هن وقت آرين ۽ سامي نسل بابت هلي رهيو آهي؟ شرپسندن مون کي خاص طرح گذريل هڪ صديءَ کان وٺي، جاڻي ٻجهي غلط نمونې ۾، يعني سچ ۽ حقيقت کي ٽوڙي مروڙي پيش ڪرڻ جو ڪم شروع ڪيو آهي، ۽ اهو وساري ويٺا آهن ته ائين ڪرڻ سان هو پنهنجو هڪ ٻئي چراغ وسائي رهيا آهن ۽ ائين ڪرڻ سان هو ٻئي ڪنهن کي به دوکو نه ٿا ڏين، ۽ آخرڪار اهي پاڻ نقصان هيٺ ايندا ۽ پاڻ کي اهڙيءَ ڏٻڻ ۽ جهنگ جهر ۾ وجي ڦهچائيندا، جتان کين ٻاهر نڪرڻ جو ڪو رستو ملي نه سگهندو.

”حقيقت هيءَ آهي ته انهن ٻن قومن کي، جن جو مون هاڻي ذڪر ڪيو، غلط نمونې سان ٻن مختلف ۽ علحده قومن جي حيثيت ۾ پيش ڪيو پيو وڃي. آريا ۽ سامي دراصل هڪ ٻئي نسل جا آهن. گهٽ ۾ گهٽ اهي ان دور ۾ هڪ ٻئي نسل سان واسطو رکندا هئا، جڏهن لفظ ”آرين“ وجود ۾ آيو، جنهن جي معنيٰ، جيئن توهان ٻڌي آهي، هر هلائيندڙ کان سواءِ ٻي ڪانه هئي. جيسين لفظ ”آر“ اچا هر لاءِ عام طرح

استعمال ڪيو ويندو هو، تيسين اهي اڃا هڪ ئي خاندان جا ڀاتي هئا. آءٌ تو توکي ٻڌايان ته اهو ڪيئن هو.

”توکي زردشت جو ”اهورا-مزد“ ياد هوندو. ”اهورا“ فقط ”اسورا“ لفظ جو هڪ رواجي صوتي (آواز سان واسطو رکندڙ) ڦيرو هو. توکي خبر آهي ته ”اسورا“ کي هندستاني آريا هڪ ديو سمجهندا هئا، ڇاڪاڻ ته زوروسٽ ”ديو“ لفظ، جيڪو ان کان اڳي خدا جو نالو هو، ڦيرائي ڀوت يا شيطان جو نالو بنايو ويو هو. هر ڪنهن کي هيءَ ڄاڻ آهي ته خود ”اسيرين“ لفظ جو اشتقاق ”اشور“ آهي، جيڪو انهيءَ شهزادي جو نالو آهي، جنهن انهيءَ قوم جو بنياد وڌو هو، ۽ ”اشور“ لفظ، اهوئي آهي، جنهن کي ”اسورا“ يا ”اهورا“ چيو وڃي ٿو.

”اها ڳالهه بلڪل انهيءَ حقيقت سان ٺهڪي اچي ٿي، جيڪا هندستان ۽ ٻين هنڌن تي انهيءَ دور ۾ وقوع پذير ٿي رهي هئي، يعني ته شهزادا ديوتائن ۽ معبودن جا نالا پنهنجي لاءِ اختيار ڪري رهيا هئا، جهڙيءَ طرح هڪ ديوتا، اندرا جو نالو بعد ۾ ڦري راجا اندرا بڻيو، ۽ ساڳيءَ طرح شوا ۽ وشنو به ڦري نالا بڻيا. تنهنڪري ”اسورا-ديوتا“ بدلجي ”اشور-شهزادو“ ٿيو. نه فقط اهو، پر هندستاني لفظ ’آريا‘، ۽ يوناني لفظ ’ارسٽوس‘ وانگر، عربيءَ جو لفظ ’آر‘ ٽيئي هم معنيٰ بڻجي ويا، يعني هڪ امير.

ساڳيءَ طرح لفظ ”ڊاء“ (Dia) جنهن مان لفظ ”ڊيو“ (Dieu) ۽ ”ڊي“ (Day) نڪتل آهن، عربي ٻوليءَ جي لفظ ”ضيا“ (Dia) جا هم معنيٰ آهن، جنهن جي معنيٰ آهي، نورُ. ان طرح توهان ڏسي سگهو ٿيون ته آريا قوم وارن جي انتهائي مخصوص لفظن ”ڊاء“، ”اسور“ ۽ ”آر“ جي سامي ٻولين جي لفظن ۾ به بلڪل ساڳي معنيٰ آهي. انهن جي سندن ٻيخ ۽ تڙ کان علحدگي، انهيءَ زماني کان گهڻو

پوء وجود ۾ آئي، جڏهن زمين کيڙڻ ۽ پوک ڪرڻ جي طريقي ۽ فن کي مڪمل بنايو ويو هو ۽ ان جي اهميت پوري طرح محسوس ڪئي ويئي هئي، ۽ نه ان کان اڳ ۾.

”اهي فقط چند هدايتون ۽ اشارا آهن، جيڪي آءٌ توکي مستقبل ۾ انهيءَ موضوع جي مطالعي لاءِ ڏيئي رهيو آهيان، پر جيڪڏهن تون انهيءَ موضوع جو مطالعو ڪندين، ته توکي اها ڳالهه بلڪل صاف نظر ايندي ته خود اهي ٻه لفظ ”هيمائيٽ“ ۽ ”سيمائيٽ“ (Hemaite & Semite) ”هوما“ (Homa) ۽ ”سوما“ (Soma) وانگر، بلڪل ساڳيا آهن.

”هاڻي آءٌ توکي ڇڏڻ چاهيان ٿو، پر جيڪڏهن مون ڏانهن تنهنجي دلچسپي انهيءَ موضوع ۾ پوءِ به برقرار رهي آهي ۽ تو جيڪي اڄ ٻڌو ۽ ڏٺو آهي، تنهن تي سنجيدگي سان عمل ڪري رهي آهين ته آءٌ وري موٽي ايندس ۽ پنهنجا ڪجهه وڌيڪ راز توکي ظاهر ڪري ٻڌائيندس.“

”پر مون کي ته خدا وري به ڪونه نظر آيو.“ پوري ڇوڪريءَ چيو. تاريخ زورزور سان ٽهڪ ڏنا، ”انسان جو ٻچو ضدي آهي.“ هن چيو، ”تون هيڏو ڪجهه ڏسڻ ۽ ٻڌڻ کان پوءِ به اهو محسوس نه ڪيو آهي ته هن دنيا جو آخري عمل ۽ سڀ کان پوئين منزل، خدا ڏسڻ آهي.

”توکان اهو وسري ويو آهي ته، تو اڳيئي رکي رکي خدا جون جهلڪون ڏٺيون آهن، حالانڪ اهي جهلڪون اڃا انهيءَ ڳاڙهن هٿندڙ ٻار واريون هيون، جنهن کي اهي ڇهڻ واري حواس ذريعي نظر اچن ٿيون. اهي ئي جهلڪون ته آهن، جن هڪ يا ٻي صورت ۾ سموري حيات کي سهارو ڏنو آهي، ۽ ان کي سندس آخري منزل طرف پيشقدمي ڪرائي آهي.

”احساس، منهنجي ٻچڙي، احساس گهرجي، جنهن جي معنيٰ خدا جون جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ قريبي ۽ وڌيڪ صاف

۽ مڪمل جهلڪون ڏسڻ آهن، تان جو هو ماڻهوءَ کي پنهنجي پوري ٻلوي ۽ جمال ۾ نظر اچي.

*   *   *

پوري ڇوڪريءَ هاڻي پاڻ کي ٻيو پاسو ورائيندي محسوس ڪيو، ۽ هن جي لاشعوري ذهن تي هن دنيا جا آواز پهچڻ لڳا.

هوءَ ڇرڪ ڀري اٿي ويٺي، ۽ پنهنجي سامهون رکيل شين کي گهوري ڏسڻ لڳي. انهيءَ موقعي تي هن سندس ٻاهرين دروازي تي ڪنهن جي هٿان ٺينڊڙ ٺڪ ٺڪ جو هلڪو آواز ٻڌو، ۽ هن جي نوڪرياڻيءَ کيس ياد ڏياريو ته هن جي چانهه ڪيتريءَ دير کان وٺي تيار رکي هئي.

هوءَ بيخبريءَ ۾ ديوان تان لهي هيٺ آئي ۽ آهستي آهستي گهمندي اوطاق واري ڪمري ۾ پهتي. "ڪهڙو نه خواب هو،" هن دل ئي دل ۾ آهستي چيو.

اوچتو هن کي سندس ٻاهرين دروازي وٽ بيٺل ڪاٺي عورت جي يادگيريءَ، هن جي دستوري سرگرمي واپس آندي ۽ هن هڪدم نوڪرياڻيءَ کي حڪم ڏنو ته هوءَ ڪاٺي عورت ۽ سندس ڌيءَ کي اندر سڏ ڪري.

نوڪرياڻيءَ ائين محسوس ڪيو ته ڄڻ هن جا ڪن کيس دوکو ڏيئي رهيا هئا، پر مالڪياڻيءَ جڏهن پنهنجو حڪم ٻيهر دهرايو تڏهن هن محسوس ڪيو ته ان جي تعميل ڪرڻي آهي.

ٻيءَ گهڙيءَ، ماچيس وڪڻندڙ عورت ۽ سندس ڇوڪري ڪوچ تي ويٺيون هيون ۽ پوري ڇوڪري هنن لاءِ پنهنجي هٿ سان چانهه ٺاهي رهي هئي.

غريب عورت کي سندس اکين تي مشڪل سان يقين اچي رهيو هو. پر هوءَ جلدئي آرام سان ٺهي ويٺي، چانهه ۽ ڪيڪ مان ڏاڍي مزي سان لطف اندوز ٿيڻ لڳي.

انهيءَ وچ ۾ نوڪرياڻيءَ مرڪ ۽ مکڻ ڪٺي آئي، ۽ اهي شيون ڏسندي ئي ننڍڙي ڇوڪريءَ خوشيءَ ۾ پرجي ڇيخون ڪرڻ شروع ڪيون، ۽ هوڏانهن سندس ماءُ، سموري ضابطي ۽ احتياط کي ترڪ ڪري، اوچتو وٺي پنهنجي ئي اک ٻه ڪولي ڇڏي.

"اڙي!" پوري ڇوڪريءَ حيرت وچان چيو، "تون ته پنهنجين ٻنهي اکين سان ڏسي سگهين ٿي!"

"اهو هن ڪري آهي جو آءٌ ڏاڍي خوش آهيان،" عورت جواب ڏنو، پر ننڍڙي ڇوڪريءَ دل جي صفائيءَ ۽ سچائيءَ جو مظاهرو ڪندي چيو، "امي پنهنجي گهر ۾ هميشه ٻنهي اکين سان ڏسندي آهي."

سنڌي ادبي بورڊ جا ڇپايل ڪي پيا ڪتاب

١- قرآن شريف (فارسي ترجمو): حضرت مخدوم نوح رحه، صفحا ١٢٦٠، هديه ١٠٠ رپيا.

٢- حيات النبي صه: مصنف: حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، صفحا ٢٨٠، قيمت ٢٥ رپيا.

٣- سيرت مصطفيٰ صه: مصنف: مولوي محمد عظيم شيدا صفحا ٥٤٦، قيمت ٥٠ رپيا.

٤- سنڌ - هڪ عام جائزو: مترجم: سليم احمد، صفحا ٥١٥، قيمت ٥٠ رپيا.

٥- سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ: مترجم: سومارعلي سومرو، صفحا ٣٩٠، قيمت ٥٠ رپيا.

٦- ڪيمياءِ سعادت (ڀاڱو پهريون): مترجم: مرزا قليچ بيگ، صفحا ٢٣٥، قيمت اڇو پنو ٢٠ رپيا ۽ سادو پنو ١٥ رپيا.

٧- قديم سنڌ جا مشهور شهر ۽ ماڻهو: مصنف: مرزا قليچ بيگ، صفحا ٤٠٤، قيمت ٢٥ رپيا.

٨- تذڪره اميرخاني: مرتب: سيد حسام الدين راشدي، صفحا ٣٧٢، قيمت ٢٠ رپيا.

٩- هو ڏوٺي هو ڏينهن: مصنف: سيد حسام الدين راشدي، صفحا ٤٦٦، قيمت ٥٠ رپيا.

١٠- آهي ڏينهن، آهي شينهن (جلد ٻيون) مصنف: پير علي محمد راشدي، صفحا ٥٤٠، قيمت ٥٠ روپيه.

١١- آهي ڏينهن، آهي شينهن (جلد ٽيون) مصنف: پير علي محمد راشدي، صفحا ٤٨٠، قيمت ٥٠ روپيه.

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو سنڌ.

جنرل پوسٽ آفيس باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد سنڌ.

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ڀاڙي، ڪائُو، ڀاڄوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙَهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وٽن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳِئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي ڪُليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڇڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حساب سان اڄڪلهہ جي ٻارن تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪلهہ ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)